

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ СЕМЕНА КУЗНЕЦЯ

О. Г. Остапенко
В. В. Сергієнко

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Навчальний посібник

Харків
ХНЕУ ім. С. Кузнеця
2020

УДК 342(477)(075.034)

О-76

Авторський колектив: канд. юр. наук, доцент О. Г. Остапенко – т. 1, 3, 4, 6, 7, 9 – 12; канд. юр. наук, професор В. В. Сергієнко – т. 2, 5, 8.

Рецензенти: суддя Конституційного Суду України, член-кореспондент НАПрН України, д-р юрид. наук, професор *В. П. Колісник*; член Центральної виборчої комісії, д-р юрид. наук, професор *П. М. Любченко*.

Рекомендовано до видання рішенням ученої ради Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця.

Протокол № 7 від 04.05.2020 р.

Самостійне електронне текстове мережеве видання

Остапенко О. Г.

О-76 Конституційне право України [Електронний ресурс] : навчальний посібник / О. Г. Остапенко, В. В. Сергієнко. – Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2020. – 260 с.

ISBN 978-966-676-795-3

Висвітлено основні питання з конституційного права України, проаналізовано систему законодавства. Ураховано новітнє законодавство (станом на 15 грудня 2019 року), практика Конституційного Суду України та Європейського суду із прав людини.

Рекомендовано студентам, аспірантам, викладачам закладів вищої освіти та широкому колу зацікавлених читачів.

УДК 342(477)(075.034)

ISBN 978-966-676-795-3

© Остапенко О. Г., Сергієнко В. В., 2020

© Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця, 2020

Вступ

Конституційне право України є провідною галуззю в системі національного права, становлення і формування якої почалося з процесом набуття Україною незалежності у 1991 році. Становлення Української держави вимагало та досі потребує подальших демократичних перетворень, пов'язаних з пошуком національної ідеї, становленням українського конституціоналізму, реалізацією конституційної реформи та подальшою демократизацією суспільства. Функціонування України як правової, соціальної, демократичної держави потребує оптимізації та прискорення процесів державо- та правотворення. Підвищення ролі науки конституційного права зумовлено тим фактором, що для прогнозованості, керованості й ефективності зазначених процесів вони повинні ґрунтуватись на наукових засадах науки конституційного права.

Глобалізаційні проблеми, що відбуваються сьогодні у світі, є передумовою для переосмислення призначення і соціальної ролі держави, її взаємовідносин з людиною, процесів формування органів державної влади та місцевого самоврядування. Постійні політичні перетворення, що відбуваються майже кожні п'ять років з моменту проголошення незалежності України, супроводжуються і докорінними змінами тексту Конституції України, переходами від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської республіки, та навпаки. Ці фактори обумовлюють і динамічність змін у конституційному законодавстві.

Засвоєння студентами вітчизняного конституційного досвіду, світових цінностей конституціоналізму, аналіз конституційної практики забезпечує формування у них демократичного світогляду та підвищення рівня правової культури.

Конституційні процеси та втілення положень конституційної реформи спрямовані на розв'язання найактуальніших проблем державотворення, становлення дієздатних інститутів громадянського суспільства, забезпечення прав людини і громадянина. Зміни у конституційному законодавстві зумовлюють відповідну новелізацію інших галузей національного законодавства.

Навчальна дисципліна "Конституційне право України" належить до переліку базових навчальних дисциплін циклу професійної підготовки. Вона забезпечує особистий і професійний розвиток студента та спрямована на формування комплексу знань, що є необхідною складовою ухвалення правильних управлінських рішень і захисту конституційних прав людини і громадянина, в тому числі у конституційному судочинстві.

Метою дисципліни є підготовка майбутніх фахівців шляхом опанування студентами теоретичних знань у галузі конституційного права, формування навичок використання чинних конституційно-правових норм; підвищення правової культури та правосвідомості, а також виховання у студентів правового мислення, подальше розширення і поглиблення світогляду, що є необхідним для практичної діяльності майбутніх спеціалістів.

Головні **завдання** навчальної дисципліни полягають у: формуванні у студентів системи знань, отримання практичних навичок та уявлень, необхідних для здійснення професійної діяльності, засвоєння специфічної фахової термінології,

формування професійно грамотної юридичної мови як важливого компонента правової культури майбутнього фахівця, що дозволить в подальшому на більш високому рівні вивчати інші юридичні науки; розвитку логічного мислення, уміння аргументувати власну позицію; прищеплення творчих нахилів студентів; виробленні елементарних навичок дослідницької діяльності; формуванні правосвідомості та правової культури; ознайомленні з порядком захисту конституційних прав; формуванні вмінь і навичок користування нормативно-правовими актами та складання юридичних документів, зокрема, у сфері конституційного судочинства.

Предметом навчальної дисципліни є сукупність державно-правових і політико-правових відносин, пов'язаних з питаннями державного будівництва й організації державної влади в країні.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студенти мають:

знати:

поняття, місце та роль конституційного права у системі права України;

джерела та систему конституційного права України;

поняття та зміст основ конституційного ладу України;

конституційні форми безпосередньої демократії в Україні;

конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні;

основні положення і принципи організації державної влади в Україні;

конституційно-правовий статус Верховної Ради України;

конституційний статус Президента України;

конституційно-правовий статус вищого, центральних і місцевих органів виконавчої влади в Україні;

систему органів судової влади в Україні, основні принципи судоустрою і судочинства;

територіальний устрій і систему місцевого самоврядування в Україні;

уміти:

практично застосовувати норми Конституції України;

давати усні та письмові пояснення з питань конституційного права;

складати основні види документів, які впливають із застосування норм конституційного права;

обґрунтовувати підстави та порядок реалізації громадянами передбачених Конституцією України прав і свобод;

визначати перспективи розвитку нормативної бази, що регулює конституційно-правові відносини, а також напрями здійснення конституційно-правової реформи в Україні.

У навчальному посібнику викладено основоположні теми конституційного права як навчальної дисципліни, присвячені характеристиці галузі конституційного права, теорії конституції, засадам конституційного ладу, конституційно-правовому статусу людини та громадянина, основним формам безпосередньої демократії, системі органів державної влади та місцевого самоврядування, адміністративно-територіальному устрою, що викладаються студентам спеціальності 081 "Право".

Розділ I. Конституційне право – базова галузь національного законодавства

1. Конституційне право України як провідна галузь національного права

1.1. Конституційне право України як галузь права та її місце в системі національного права України. Предмет і методи конституційного права України.

1.2. Система галузі конституційного права України.

1.3. Конституційно-правові відносини.

1.4. Джерела конституційного права України.

Ключові слова: конституційне право, державне право, предмет і метод конституційного права, конституційно-правові відносини, система конституційного права, джерела конституційного права.

1.1. Конституційне право України як галузь права та її місце в системі національного права України. Предмет і методи конституційного права України

Конституційне право України – це система нормативних положень, які закріплюють і регулюють повновладдя народу, правовий статус людини і громадянина, організацію і діяльність органів державної влади та держави в цілому, засади місцевого самоврядування тощо.

Конституційне право має свій **предмет** правового регулювання, пов'язаний із регламентацією політично-правових відносин, спрямованих на реалізацію державно-владних функцій, забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Специфіка предмета знаходить свій вияв у тому, що її норми регламентують відносини, які складаються в усіх сферах життєдіяльності суспільства: політичній, економічній, соціальній, духовній. До предмету конституційно-правового регулювання відносять: принципи, що характеризують становище людини в суспільстві її основні права й обов'язки; форми безпосередньої демократії (вибори, референдуми); систему, функціонування, діяльність і правовий статус законодавчої виконавчої і судової влади. Також до предмету регулювання конституційного

права належать: територіальний устрій України, правовий статус Автономної Республіки Крим, символіка держави, основи правового статусу місцевого самоврядування.

Отже, **предметом регулювання конституційного права** є найбільш важливі державно-правові та політико-правові відносини, що зв'язані з питаннями державного будівництва й організації державної влади в країні.

Предметом регулювання конституційного права є суспільні відносини, які залежно від свого характеру можна розподілити на *окремі групи*:

1) відносини, що розкривають основи конституційного ладу. У них насамперед втілюється суверенітет народу. Також це відносини, що стосуються головних об'єктів права власності Українського народу, статусу державної мови, принципів громадського життя в Україні, основ зовнішньополітичної діяльності, принципів правового порядку, а також що виникають у зв'язку з використанням державних символів України;

2) відносини, що визначають характер основних зв'язків між державою і конкретною особою. Це відносини, що стосуються громадянства, основних прав, свобод і обов'язків людини і громадянина в Україні, реалізації гарантій правового статусу людини і громадянина;

3) відносини, що розкривають головні форми здійснення народо-владдя шляхом особистої участі громадян у вирішенні державних і суспільних питань, а також через органи державної влади та місцевого самоврядування;

4) відносини, що визначають систему, структуру, основи функціонування державних органів. Вони регулюють статус Верховної Ради України, Президента, органів виконавчої влади, правосуддя і прокуратури;

5) відносини, пов'язані з організацією і функціонуванням місцевого самоврядування в Україні.

У національній правовій системі галузі конституційного права належить провідне місце завдяки двом головним чинникам. По-перше, основним джерелом цієї галузі є Конституція України, яка містить фундаментальні положення для інших галузей права. По-друге, галузь конституційного права має особливий предмет правового регулювання, який можна визначити як суспільні відносини, що виникають між людиною і державою з приводу організації державної влади та державного устрою в цілому.

Для того щоб впливати на ці суспільні відносини, конституційне право використовує такі **методи** (прийоми та засоби): 1) метод **заборони** –

забороняє певні дії суб'єктам конституційного права; 2) метод **дозволу** – дозволяє суб'єкту конституційного права обирати певний тип поведінки на власний розсуд; 3) метод **зобов'язання** – закріплює обов'язковий тип поведінки для суб'єкта конституційного права.

1.2. Система галузі конституційного права України

Система галузі конституційного права складається з конституційно-правових інститутів і конституційно-правових норм.

Конституційно-правовий інститут – це певна сукупність конституційно-правових норм, які регулюють відносно самостійну групу однорідних і взаємопов'язаних суспільних відносин. Конституційно-правові інститути розподіляють на генеральні, основні та субінститути.

До генеральних належать такі інститути:

загальних засад конституційного ладу України;
основ правового статусу людини і громадянина;
прямого волевиявлення (вибори, референдум);
конституційної системи органів державної влади;
територіального устрою України;
конституційно-правових основ місцевого самоврядування.

До головних відносять інститути, які є структурними підрозділами генеральних і мають більш вузьку предметну та функціональну спеціалізацію. Наприклад: інститут парламентаризму, президента, виконавчої влади тощо.

Усередині генеральних та основних конституційних інститутів виявляються компактні групи конституційних норм – *субінститути*: основні соціально-економічні та політичні права і свободи; гарантії основних прав і свобод; основні обов'язки громадян.

Конституційно-правова норма – це загальнообов'язкове правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою з метою охорони та регулювання суспільних відносин, які становлять предмет галузі конституційного права. Від інших правових норм вона відрізняється тим, що має особливу структуру (як правило, відсутня санкція), особливий зміст і вищу юридичну силу щодо інших норм права.

1.3. Конституційно-правові відносини

Конституційно-правові відносини – це врегульовані нормами конституційного права України суспільні відносини, які втілюють юридичний

зв'язок між суб'єктами та державою, в формі взаємних прав і обов'язків, з приводу організації державної влади та державного устрою в цілому.

Суб'єктами конституційно-правових відносин є їх учасники, які мають суб'єктивні права й обов'язки. До них належать: народ України, Верховна Рада України, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Президент України, народні депутати України, депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутати місцевих рад, органи місцевого самоврядування, громадяни України, суди, прокуратура та ін.

Об'єктами конституційно-правових відносин є: суверенітет народу, державний і національний суверенітет; територія; конституційний лад та його захист; людина, її права, свободи й обов'язки; влада, волевиявлення народу; власність; громадянство; формування і діяльність політичних партій, громадських об'єднань, інших суб'єктів політичного процесу тощо.

Змістом конституційно-правових відносин виступають суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників цих відносин.

1.4. Джерела конституційного права України

Під **джерелами** права в юридичному значенні розуміють форму вираження, об'єктивацію державної волі.

Джерела Конституційного права розрізняють:

за матеріальним змістом (матеріальні умови життя суспільства, система економічних зв'язків, форми власності тощо);

за ідеальним змістом (правова свідомість);

за юридичним змістом (різні форми – засоби вираження, об'єктивізація правових норм).

Види джерел конституційного права:

1) Конституція України;

2) Конституція Автономної Республіки Крим;

3) закони України, серед яких виділяють звичайні (регулюють певні питання), конституційні (вносять зміни до Конституції) та органічні (встановлюють порядок організації та діяльності правових інститутів, зазначених у Конституції);

4) інші акти нормативного характеру, прийняті Верховною Радою України або шляхом всеукраїнського референдуму;

5) акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

6) нормативні укази Президента України;

- 7) нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України;
- 8) постанови Ради Міністрів Автономної Республіки Крим;
- 9) акти місцевих державних адміністрацій;
- 10) акти органів місцевого самоврядування;
- 11) міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;
- 12) рішення Конституційного Суду України;
- 13) нормативно-правові акти колишніх СРСР та УРСР;
- 14) правові акти конституційного характеру Центральної виборчої комісії тощо.

Крім того, окремі автори вважають, що джерелами конституційного права також є прецеденти (зокрема, рішення Європейського Суду з прав людини), конституційні звичаї та конституційна доктрина [378, с. 84–98].

Контрольні запитання

1. Які суспільні відносини виступають предметом конституційного права?
2. Що таке конституційно-правові відносини? Назвіть їх види.
3. Визначте методи конституційного права.
4. Чому конституційне право є провідною галуззю права?
5. Охарактеризуйте види джерел конституційного права України.

Рекомендована література: [1; 24; 29; 47; 62; 89 – 97; 120; 123; 133; 136; 137; 148; 188; 204; 205; 229; 230; 234; 236; 291; 292; 302; 317; 319; 339; 340; 350; 376; 378; 381; 382; 385; 401; 404 – 408; 409; 412; 414; 416].

2. Конституція України як Основний Закон держави та суспільства

2.1. Поняття та структура Конституції України.

2.2. Функції, принципи та юридичні властивості Конституції України.

Ключові слова: конституція, Основний Закон держави, функції конституції, принципи конституції, структура конституції, юридичні властивості конституції.

2.1. Поняття та структура Конституції України

Конституція України – це єдиний нормативно-правовий акт, який має особливий характер і з допомогою якого український народ виражає свою суверенну волю, утверджує основні засади устрою суспільства та держави, визначає систему та структуру державної влади та місцевого самоврядування, основи правового статусу особи, територіального устрою держави.

Конституція в матеріальному смислі – це Основний Закон держави, у якому закріплені основи конституційного ладу України, її політичної і економічної систем, основні права, свободи й обов'язки людини і громадянина, форма правління, основні принципи організації і функціонування, система та повноваження органів державної влади і місцевого самоврядування, територіальний устрій і державні символи (тобто основні об'єкти конституційного регулювання).

Конституція у формальному смислі – це писаний акт, що приймається вищим представницьким (законодавчим) органом держави чи безпосередньо народом у ході референдуму та наділений вищою юридичною силою. Конституція в Україні – це установчий документ, що юридично закріплює незалежність, самостійність державної влади, суверенітет України.

Чинна Конституція України, прийнята 28 червня 1996 р., має Преамбулу, 15 розділів, 161 статтю. *Преамбула* – вступна частина Конституції, що містить найбільш принципові положення, ідейні мотиви, у яких зазначена головна мета прийняття конституції України. Перший розділ Конституції "Загальні засади", який закріплює засади конституційного ладу. Далі розміщені такі розділи: "Пава, свободи та обов'язки людини та громадянина", "Вибори, референдум", "Верховна Рада України", "Президент України", "Кабінет Міністрів України", "Інші органи виконавчої влади", "Прокуратура", "Правосуддя", "Територіальний устрій України", "Автономна Республіка Крим", "Місьцеве самоврядування", "Конституційний Суд України", "Внесення змін до Конституції України", "Прикінцеві положення", "Перехідні положення" [95].

Класифікувати конституції можна за різними ознаками:

за часом дії – постійні та тимчасові;

за формою правління – монархічні та республіканські;

за формою територіального устрою – федеративні й унітарні;

за порядком внесення змін – гнучкі, жорсткі та змішані;

за способом прийняття – народні та даровані;

за зовнішньою формою – писані та неписані;
за відповідністю реальним відносинам у суспільстві – реальні та фіктивні.

Конституція України є реальною, демократичною, унітарною, народною, жорсткою, писаною.

2.2. Функції, принципи та юридичні властивості Конституції України

За сферами впливу конституції на суспільні відносини розрізняють такі функції, як:

політична – конституційні норми безпосередньо пов'язані з політикою, в зв'язку з чим в конституції закріплюються основні засади політики в різноманітних сферах суспільства та держави;

економічна – конституція фіксує основоположні суспільні відносини, які складають економічний лад (економічну систему) суспільства, базу, на якій функціонують усі інші інститути;

установча – полягає в тому, що вона встановлює найважливіші інститути суспільства та держави, визначає їх спрямованість;

правотворча – реалізується за допомогою норм, які визначають основи правового статусу суб'єктів конституційного права;

охоронна – полягає у забезпеченні дії інститутів і норм конституції, що досягається за допомогою специфічного механізму відповідальності;

ідеологічна – полягає в тому, що конституція закріплює основоположні цінності (демократія, суверенітет народу, права людини і громадянина тощо) орієнтує державні та самоврядні інститути на виконання законів, шанування закріплених у ній цінностей.

Принципи Конституції є визначальними засадами, головними ідеями, що закріплюють закономірності розвитку економічної, політичної та соціальної систем суспільства, правовий статус людини і громадянина, які повинні братися до уваги у процесі створення чинного законодавства. До них слід віднести принципи: народовладдя; державного суверенітету; пріоритету прав і свобод людини і громадянина; унітаризму; поділу влади; демократичної, правової, соціальної держави; верховенства права; політичного, економічного та ідеологічного плюралізму; законності; свободи особи та її розвитку; рівноправності всіх громадян незалежно від національності та інших обставин; поєднання форм прямої та представницької демократії.

Під **юридичними властивостями Конституції** розуміють ті її ознаки, що характеризують Конституцію як Основний Закон держави та суспільства.

Юридичні властивості Конституції:

1) установчий характер. Це означає, що до функцій Конституції входить утворення основних інститутів держави та суспільства. Своїми нормами вона закріплює систему органів державної влади, місцевого самоврядування, основні права і свободи людини і громадянина;

2) програмний характер. Конституція закріплює не тільки досягнуте в суспільстві, але і відображає мету, завдання і перспективи розвитку основних інститутів держави та права;

3) вища юридична сила, верховенство Конституції в правовій системі держави, що означає її пріоритетне положення в системі законодавства країни. Усі акти, що приймаються державою, повинні відповідати конституції і не суперечити їй;

4) норми Конституції є нормами прямої дії. Це означає, що норми Конституції впливають на суспільні відносини безпосередньо;

5) стабільність передбачає значну тривалість норм конституції без внесення в неї істотних змін, коли для цього немає об'єктивних політичних і соціально-економічних передумов;

6) Конституція повинна відповідати умовам розвитку суспільства;

7) особливий порядок прийняття, внесення змін і доповнень у Конституцію. Конституція України 1996 р. передбачила ускладнений порядок зміни норм;

8) особливий порядок охорони Конституції (існування Конституційного Суду України);

9) Конституція є базою для розвитку національної правової системи (різних галузей права), оскільки основні її положення конкретизуються, деталізуються і розвиваються в чинному законодавстві.

Отже, розглянуті властивості визначають особливості конституції як Основного Закону.

Контрольні запитання

1. Чому Конституцію називають Основним Законом держави та суспільства?
2. Які ознаки властиві Конституції України?
3. Розкрийте структуру Конституції України.

4. Охарактеризуйте принципи конституції.
5. Визначте поняття та зміст функцій конституції.

Рекомендована література: [1; 62; 76; 89 – 97; 234; 236; 283; 290; 345; 379 – 382; 385; 393; 401; 404; 406; 409; 412].

3. Засади конституційного ладу в Україні

3.1. Поняття та загальна характеристика засад конституційного ладу України.

3.2. Сутність народного суверенітету та народовладдя. Форми демократії в Україні.

3.3. Україна – суверенна, незалежна, соціальна та правова держава.

3.4. Державні символи України.

Ключові слова: конституційний лад, засади конституційного ладу, державний лад, суверенітет, народний суверенітет, демократія, безпосередня демократія, представницька демократія, демократична держава, правова держава, соціальна держава, державні символи.

3.1. Поняття та загальна характеристика засад конституційного ладу України

Конституційний лад – це система суспільних відносин, закріплених конституційно-правовими нормами, що визначає порядок організації і функціонування інститутів держави та суспільства, принципи функціонування суспільства та взаємодії людини з інститутами держави та суспільства. Основи конституційного ладу України закріплено у розділі I Конституції України [95].

Якщо конституційний лад є сукупністю соціальних відносин, то його засади – це система конституційно закріплених принципів, що визначають зміст конституційного ладу.

Засади конституційного ладу – це найбільш загальні принципи конституційного права, які складають його каркас, є базою, на якій формуються конституційно-правові зв'язки. Вони включають принципи, які містять вихідні начала системи права України. Засади конституційного ладу містяться у розділі I Конституції України і складаються з конституційних

норм, серед яких найвагоміші норми-цілі (ст. 1 Конституції України проголошує Україну суверенною і незалежною демократичною, соціальною, правовою державою), норми-принципи (ст. 8 визначає, що в Україні діє принцип верховенства права), норми-зобов'язання держави перед суспільством і громадянином (ст. 7 указує, що держава гарантує місцеве самоврядування) [95].

У нормах засад конституційного ладу закріплюється чітка система правових і моральних орієнтирів, містяться принципи, що встановлюють суверенітет народу, неподільність території Української держави, межі втручання державної влади у справи суспільства, демократичний статус людини, коли вона сама, її права і свободи є вищою цінністю, рівність усіх перед законом, право на рівний захист законом, верховенство закону, народовладдя, функціонування інститутів безпосереднього волевиявлення народу, населення відповідної території, гарантії народного представництва. В основах конституційного ладу закладаються політичний, економічний та ідеологічний плюралізм, який включає гарантії багатоманітності політичного життя, свободи економічної діяльності, гарантії права власності, рівного правового захисту всіх його форм, загальні принципи дії механізму державної влади, в тому числі встановлення республіканської форми правління, розподілу влад, закріплення гарантій прав людини, формування соціальної держави, включаючи визначення основних її соціальних завдань з розвитку особистості, вимог соціального захисту та безпеки громадян; пріоритет загальнолюдських норм міжнародного права.

3.2. Сутність народного суверенітету та народовладдя. Форми демократії в Україні

Народний суверенітет (від фр. *souverainite* – самостійність, верховенство) характеризує можливості нації самостійно визначати державний устрій та реально управляти державними та суспільними справами. **Сутність народного суверенітету закріплено** у ст. 5 Конституції України: "Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування" [95]. Наука конституційного права подекуди використовує терміни "народовладдя" та "повновладдя народу" для визначення народного суверенітету. Ці терміни є тотожними та рівнозначними, тому таке використання цих термінів не є помилкою.

Народовладдя в Україні реалізується у двох формах: безпосередньої та представницької демократії (від грец. demos – народ і kratos – влада, правління). **Безпосередня демократія** – це пряма (без посередників) участь громадян в управлінні суспільними та державними справами. Зокрема, це вибори, референдуми, місцеві збори громадян тощо. **Представницька демократія** – це вирішення суспільних і державних справ представницькими органами, вільно обраними народом. В Україні органами представницької демократії є Президент України, Верховна Рада України та Верховна Рада Автономної Республіки Крим, виборні органи місцевого самоврядування.

3.3. Україна – суверенна, незалежна, демократична, соціальна та правова держава

Відповідно до ст. 1 Конституції Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною і правовою державою [95]. Принцип **суверенітету та незалежності** означає верховенство і самостійність державної влади як на території нашої країни (внутрішній суверенітет), так і за її межами, у відносинах з іншими країнами (зовнішній суверенітет). Як незалежна та визнана у світі держава, Україна є повноправним учасником міжнародних відносин і суб'єктом міжнародного права.

Як зазначалось, демократія – це правління народу, яке може здійснюватися безпосередньо та через представницькі органи. Інакше кажучи, **демократичною** можна визнати державу, організація і діяльність якої відповідає волі народу. До найбільш суттєвих ознак демократичної держави слід віднести такі, як наявність: реальних можливостей у громадян впливати на прийняття та реалізацію загальнодержавних рішень; необмеженої можливості виступати із критикою діяльності державної влади; принципу розподілу влад, гарантій та реального дотримання прав і свобод людини.

Соціальною може визнаватися та держава, що не лише декларує гарантії соціальної захищеності для кожної людини, що мешкає на її території, а й реально виконує цей важкий обов'язок. Соціальна держава намагається за будь-яких обставин уникнути значної соціальної нерівності між бідними та багатими, допомагаючи тим прошаркам населення, які не в змозі самостійно забезпечити собі достатній життєвий рівень.

Наука конституційного права під **правовою** державою розуміє державу, в якій визнаються і гарантуються права і свободи кожної людини, існує верховенство права, громадянське суспільство та розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову, а також існує взаємна відповідальність між державою і людиною.

3.4. Державні символи України

Державні символи України – це встановлені Конституцією і законами України особливі розпізнавальні знаки, в яких втілені суверенітет, минуле й ідейні цінності нашої держави. Державні символи є сукупністю конституційно закріплених знакових, образних чи музичних творів, що юридично уособлюють державу. До державних символів України належать:

Державний прапор України – це стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього та жовтого кольорів;

Великий Державний Герб встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького. Головним його елементом є малий Державний Герб України;

Державним Гімном України є національний гімн на музику М. Вербицького із словами, затвердженими Законом України "Про Державний Гімн України" від 6 березня 2003 р. [163].

Столицею України є місто Київ, спеціальний статус якої визначається Законом України "Про столицю України – місто-герой Київ" від 15 січня 1999 р. [255].

Отже, державні символи є підтвердженням факту існування держави, її суверенітету та спрямовані на зміцнення її авторитету.

Контрольні запитання

1. Що означає поняття "конституційна держава"?
2. Що таке конституційний лад держави?
3. Що означає народний суверенітет? Назвіть види суверенітету.
4. У чому полягає відмінність між поняттями "державний лад" і "конституційний лад"?
5. На основі якого принципу здійснюється організація державної влади в Україні?
6. Охарактеризуйте форми демократії в Україні.

7. Що означає термін "державний символ"? Назвіть види державних символів.

8. Що означають категорії "правова", "суверенна", "демократична" та "соціальна" держава?

Рекомендована література: [1; 5; 7; 19; 30; 31; 33; 40; 44; 48; 57; 60 – 62; 68; 69; 73; 78; 89; 90; 92; 95 – 97; 102; 103; 105; 121; 122; 124 – 126; 133; 140; 141; 148; 163; 164; 169; 178; 179; 212; 219; 220; 231; 232; 234; 273; 296; 332; 350; 357; 378; 380 – 382; 385; 392; 402; 405; 406; 409; 414; 421].

4. Конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні

4.1. Основи правового статусу людини і громадянина як загальний конституційно-правовий інститут.

4.2. Конституційні права і свободи людини і громадянина.

4.3. Конституційні гарантії захисту прав і свобод людини і громадянина.

4.4. Конституційні обов'язки людини і громадянина.

4.5. Громадянство України: поняття, ознаки та принципи.

4.6. Підстави набуття та припинення громадянства України.

Ключові слова: конституційно-правовий статус людини і громадянина, конституційні права (свободи), конституційні обов'язки, гарантії захисту прав і свобод, громадянство, підстави набуття громадянства, підстави припинення громадянства, іноземні громадяни, біженці.

4.1. Основи правового статусу людини і громадянина як загальний конституційно-правовий інститут

Правовий статус людини і громадянина – це сукупність основних прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, які визначають положення особи у суспільстві. Інститут правового статусу людини і громадянина складається з таких **елементів**:

конституційні принципи правового статусу людини і громадянина;
громадянство;

загальна правосуб'єктність;

основні права, свободи й обов'язки;

гарантії правового статусу.

До конституційних принципів правового статусу людини і громадянина слід віднести:

1) принцип невідчужуваності та непорушності прав і свобод людини (ст. 21 Конституції України) означає, що людина володіє основними правами з моменту народження, а тому вона не може від них відмовитися, та ці права не можуть бути обмежені чи скасовані державою [95];

2) принцип відповідності правового статусу особи в Україні вимогам і стандартам, які склалися в міжнародному співтоваристві полягає в тому, що в нормах Основного Закону втілені моделі, апробовані світовою практикою конституціоналізму. Так, ст. 9 Конституції встановлює, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Крім того, ст. 55 проголошує, що кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися до захисту своїх прав і свобод до відповідних міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна [95];

3) принцип гарантованості прав і свобод людини і громадянина (ст. 22 Конституції) означає, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути скасовані, а з прийняттям нових законів або внесенні до них змін не допускається звуження змісту й обсягу існуючих прав і свобод [95]. Положення ч. 2 ст. 3 Конституції України закріплює, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Аналіз повноважень Парламенту України, Президента України, Кабінету Міністрів України, місцевих державних адміністрацій, прокуратури свідчать про забезпечення реалізації гарантій прав і свобод людини і громадянина [95]. Завдання зі створення умов для реалізації прав і свобод людини і громадянина покладені не тільки на державні, але й недержавні інституції (насамперед органи місцевого самоврядування, громадські об'єднання);

4) принцип поєднання індивідуальних інтересів особи з інтересами інших осіб, держави та суспільства (ст. 23 Конституції України) передбачає, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо цим не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості [95];

5) принцип рівності конституційних прав і свобод (ст. 24 Конституції) означає, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи

та є рівними між собою [95]. В Україні не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками;

б) принцип загальності та загальнодоступності конституційних прав, свобод та обов'язків означає, що закріплені в Конституції України права й обов'язки стосуються не окремих осіб, а всіх без винятку громадян Української держави. Норми Конституції поширюються на всіх фізичних осіб, які перебувають на території України. Загальнодоступність виявляється в тому, що конституційні права належать кожному громадянину України і він їх може реалізовувати в повному обсязі за наявності законних підстав для цього. Для володіння правами достатньо їх конституційного закріплення, а для користування потрібні гарантії держави й активність самих громадян;

7) заборона незаконного обмеження конституційних прав і свобод (ст. 22 Конституції України) передбачає неможливість звуження змісту й обсягу існуючих прав і свобод у разі ухвалення нових або внесення змін до чинних законів. Крім того, закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права й обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними (ч. 3 ст. 57 Конституції). Обмеження прав і свобод людини і громадянина можливі лише за наявності підстав, передбачених законом (наприклад, ст. 64 Конституції) [95];

8) гуманістична спрямованість основ правового статусу особи (ст. 3 Конституції) відображається у проголошенні людини як найвищої соціальної цінності. Так, розділ II Конституції України починається з громадянських (особистих) прав і свобод, які утверджують честь і гідність людини, її репутацію [95].

Розглянуті принципи та зміст другого розділу Конституції України свідчать про те, що перелік прав, які закріплює національний Основний Закон, повністю відповідає міжнародним і зарубіжним стандартам демократії. Демократичність будь-якої країни завжди залежить від того, чи знаходиться людина у центрі її уваги та турботи. Аналіз ст. 3 Конституції України [95] дозволяє стверджувати, що Україна має тенденцію стати демократичною державою, адже людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

4.2. Конституційні права і свободи людини і громадянина

Питання співвідношення та тлумачення термінів "права людини і громадянина" та "свободи людини і громадянина" є досить актуальним для сучасної науки конституційного права.

Аналізуючи терміни "права людини" та "права громадянина", слід зазначити, що права людини мають природний характер, оскільки людина отримує свої права від народження, а держава, у свою чергу, може їх закріпити чи не закріпити в Основному Законі. Водночас права громадянина мають позитивний (волевстановлений) характер і закріплюються за особою, яка має громадянство відповідної держави.

Конституційні (основні) права і свободи людини і громадянина є невід'ємними правами і свободами, які належать особі від народження, є основою правового статусу, закріплені в Конституції держави та мають найвищий юридичний захист.

Конституційні права і свободи – це закріплені в Конституції України та гарантовані державою можливості кожної людини і громадянина вільно та самостійно обирати вид і міру своєї поведінки, користуватися наданими йому соціальними благами як в особистих, так і суспільних інтересах. Конституційні права і свободи, закріплені в Конституції України, за змістом розподіляють на громадянські (особисті), політичні, економічні, соціальні та культурні.

Громадянські (особисті) права і свободи – це невід'ємні та невідчужувані права і свободи, які надані людині з моменту народження і які є основою її правового статусу. Ці права і свободи покликані забезпечити свободу й автономію індивіда як члена громадянського суспільства, його юридичну захищеність від будь-якого незаконного зовнішнього втручання. Залежно від того, наскільки демократичним є політичний режим у країні, ці права можуть бути закріплені або не закріплені в Основному Законі відповідної держави. Конституція України закріплює такі громадянські права і свободи [95]:

право на життя (ст. 27);

право на повагу до гідності людини (ст. 28);

право на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23);

право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29);

право на недоторканність житла (ст. 30);

право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31);

право людини на приватність – невтручання у сімейне та особисте життя і право на інформацію (ст. 32);

право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання та вільне залишення території України (ст. 33);

право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34);

право на свободу світогляду та віросповідання (ст. 35).

Політичні права і свободи – це закріплені правом можливості людини брати участь в управлінні державними та суспільними справами. Особливість цієї групи прав полягає у тому, що переважна більшість політичних прав належить лише громадянам України. Водночас особи без громадянства та громадяни інших країн можуть користуватися лише деякими з них (право на звернення та право на участь у громадських організаціях).

Конституція України [95] закріплює такі політичні права і свободи:

право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36);

право громадян на участь в управлінні державними справами (ст. 38);

право збиратися мирно, без зброї, і проводити збори, мітинги, походи та демонстрації (ст. 39).

право на звернення до органів влади й органів місцевого самоврядування (ст. 40 Конституції).

Економічні права і свободи – це права людини і громадянина у сфері економіки, які надають йому можливості бути учасником економічних відносин. Ця група прав має важливе значення для людини, оскільки дозволяє задовільнити першочергові потреби людини (продукти харчування, одяг тощо). Проте слід пам'ятати, що максимальна реалізація цих прав залежить, насамперед, від самої людини, держава лише закріплює ці права та створює умови для їх реалізації.

Конституція України [95] закріплює такі економічні права і свободи людини і громадянина:

право власності (ст. 41);

право на підприємницьку діяльність (ст. 42);

право користування об'єктами публічної власності (ст. 41).

Соціальні права і свободи – це права, пов'язані з соціальними відносинами людини з суспільством, державою, колективами, іншими людьми. До них, зокрема, належать право на достатній рівень життя та соціальний захист з боку суспільства та держави. Порядок закріплення та реалізації цієї категорії прав у Основному Законі є визначальним для визнання певної держави соціальною. Держава, яка базується на конституції та визнає верховенство права, також повинна нести відповідальність за забезпечення в країні соціальної справедливості та соціальної захищеності.

Конституція України [95] закріплює такі соціальні права:

право на працю (ст. 43);

право на страйк (ст. 44);

право на відпочинок (ст. 45);

право на соціальний захист (ст. 46);

право на житло (ст. 47);

право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48);

право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49).

Культурні права і свободи – це права, реалізація яких створює певні можливості доступу до світової культури, її засвоєння, використання і участі в її подальшому розвитку.

Конституція України [95] закріплює такі культурні права і свободи:

право на освіту (ст. 53);

свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 54);

право на результати своєї інтелектуальної та творчої діяльності (ст. 54).

Екологічні права і свободи – це група прав, що забезпечують людині безпечне для життя та здоров'я довкілля.

Конституція України [95] закріплює такі екологічні права і свободи:

право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50);

право на відшкодування шкоди, завданої порушенням екологічних прав (ст. 50);

право на вільний доступ до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту (ст. 50).

Згідно зі ст. 22 Конституції [95] права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними; вони гарантуються і не можуть бути скасовані.

4.3. Конституційні гарантії захисту прав і свобод людини і громадянина

Конституційні гарантії прав і свобод людини і громадянина – це закріплена Основним Законом [95] система умов, засобів, методів і механізмів забезпечення реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина. Наука конституційного права виділяє **загальні** (економічні, політичні, ідеологічні) та **юридичні** гарантії прав і свобод людини і громадянина.

Економічні гарантії передбачають розвиток економічної системи, зокрема, існування в державі різних форм власності, що дозволяє володіти нею та надає можливість займатися підприємницькою діяльністю, соціальну спрямованість економіки тощо. Для України особливе значення у цій групі гарантій має соціальна діяльність держави з надання допомоги тим прошаркам населення, які не можуть самостійно забезпечити собі достатній життєвий рівень.

Політичні гарантії – це політика держави, спрямована на створення умов для всебічного розвитку людини, забезпечення її прав і свобод, а отже, наявність у державі реального народовладдя, багатопартійності, гласності політичного життя та підконтрольності органів державної влади та місцевого самоврядування громадянам та їх об'єднанням. Державна влада є легітимною, лише якщо вона формується безпосередньо народом, оскільки саме народ є єдиним джерелом влади в Україні.

Ідеологічні гарантії прав і свобод людини і громадянина пов'язані насамперед з рівнем політичної та правової культури індивідів, а також посадових осіб державної влади та місцевого самоврядування. До них належать ідеологічна багатоманітність суспільного життя, неприпустимість визнання державою жодної ідеології обов'язковою, заборона цензури.

Юридичні гарантії є найбільш важливими серед конституційних гарантій прав і свобод людини, а тому їх слід розглянути більш детально. До юридичних гарантій, зокрема, слід віднести [95]:

право на судовий захист (ст. 55);

право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди (ст. 56);

право знати свої права та обов'язки (ст. 57);

відсутність зворотної дії у часі законів та інших нормативно-правових актів, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи (ст. 58);

право на правову допомогу (ст. 59);

право не виконувати явно злочинні розпорядження чи накази (ст. 60);

неможливість бути двічі притягнутим до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (ст. 61);

презумпція невинуватості (ст. 62);

право не свідчити проти себе, членів своєї сім'ї або близьких родичів (ст. 63).

Органами, що забезпечують реалізацію прав і свобод людини і громадянина в Україні є Президент України, Кабінет Міністрів України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, суди загальної юрисдикції, органи прокуратури, Конституційний Суд України, місцеві державні адміністрації.

До гарантій прав і свобод належить також юридична відповідальність за їх порушення, насамперед органів держави та їх посадовців.

4.4. Конституційні обов'язки людини і громадянина

Конституція України [95] виходить із принципу рівності обов'язків, який означає, що жоден громадянин не повинен звільнитися або ухилитися від обов'язків, вони рівномірно повинні поширюватися на всіх громадян, іноземців та осіб без громадянства.

Конституційний обов'язок – це встановлена державою в інтересах суспільства та людини та закріплена в Конституції необхідність, що визначає кожному громадянину відповідний вид і міру належної поведінки.

Конституція України [95] закріплює такі обов'язки людини громадянина в Україні:

захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності (ст. 65) є обов'язком громадян України. Захист Вітчизни є не лише правовим, а й моральним обов'язком кожного громадянина України чоловічої статі, який досяг 18 років і не має права на звільнення або відстрочення від служби в армії;

шанування державних символів України (ст. 65);

обов'язок не заподіювати шкоду природі і відшкодовувати завдані їй збитки (ст. 66);

обов'язок охороняти культурну спадщину України (ст. 66);

обов'язок сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, установлених законом (ст. 67);

обов'язок неухильно додержуватися Конституції та законів України (ст. 68);

обов'язок поважати честь і гідність людей, не посягати на їхні права і свободи (ст. 68);

обов'язок піклування про дітей та непрацездатних батьків (ст. 51);

обов'язок набуття повної загальної середньої освіти (ст. 53).

Конституцією (ст. 68) закріплено, що незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

4.5. Громадянство України: поняття, ознаки та принципи

Становлення інституту громадянства України почалося з прийняття 12 вересня 1991 р. Закону "Про правонаступництво України" [234], ст. 9 якого визначила, що громадянами України є всі громадяни СРСР, які на момент проголошення незалежності України проживали на її території. Регулювання українського громадянства було конкретизоване Законом "Про громадянство України", який було прийнято 8 жовтня 1991 р. і змінено 16 квітня 1997 р. Сьогодні діє новий Закон України "Про громадянство України" від 18 січня 2001 р. (надалі – Закон) [161]. Цей Закон визначає **громадянство України** як правовий зв'язок особи та України, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках.

Інститут українського громадянства базується на **принципах**:

1) єдиного громадянства – громадянства держави Україна, що виключає можливість існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України. Крім того, Конституція України та чинне законодавство виключають можливість біпатризму – подвійного громадянства;

2) запобігання виникненню випадків безгромадянства – Україна повинна докладати зусиль для того, щоб її громадянин, який має намір змінити громадянство, не став апатридом – особою без громадянства. Цей принцип стосується й іноземців та осіб без громадянства, які прагнуть набути громадянство України. Так, однією з умов прийняття до громадянства України іноземців є взяття ними зобов'язання припинити іноземне громадянство, яке повинно бути виконано протягом двох років з моменту прийняття їх до громадянства України;

3) неможливості позбавлення громадянина України громадянства України – ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства

або права змінити своє громадянство. Позбавлення громадянства – це одностороннє розірвання громадянських зв'язків з ініціативи держави, незалежно від згоди громадянина держави. За часів СРСР позбавлення громадянства використовували для боротьби з противниками радянської влади;

4) неможливості автоматичного набуття і втрати громадянства України іноземцем чи особою без громадянства шляхом укладення шлюбу з громадянином України або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства України одним з подружжя в результаті припинення шлюбу або припинення громадянства України другим із подружжя;

5) рівності перед законом громадян України – кожний громадянин України володіє однаковими правами незалежно від підстав, порядку та часу набуття громадянства;

6) збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України. Громадянство – це постійний правовий зв'язок особи й Української держави; він зберігається, навіть якщо громадянин України перебуває за кордоном довгий період часу;

7) принцип визнання права громадянина на зміну громадянства закріплює за громадянином право вільно, без перешкод змінити своє громадянство в порядку, встановленому законодавством;

8) принцип захисту та піклування про громадян України, які перебувають за її межами, який зобов'язує дипломатичні представництва та консульські установи України, посадових осіб вживати необхідних заходів для забезпечення прав українських громадян, які перебувають за кордоном, користуватися в повному обсязі правами, наданими законодавством країни перебування, міжнародними договорами, учасниками яких є Україна та держава перебування громадянина;

9) принцип невидачі громадян України іноземній державі, недопустимість їх вигнання. Тобто держава, її органи та посадові особи не мають права ухвалювати з політичних чи будь-яких інших мотивів рішення про заборону та неприпустимість (чи небажаність) перебування громадян України на її території. Поширення суверенної влади української держави на громадян знаходить свій вияв у неприпустимості їх видачі іноземній державі (зокрема, у випадку притягнення громадян України до юридичної відповідальності у разі скоєння правопорушення на території іншої держави).

Документами, що підтверджують громадянство України, є: паспорт громадянина України; свідоцтво про належність до громадянства України; паспорт громадянина України для виїзду за кордон; тимчасове посвідчення громадянина України; дипломатичний паспорт; службовий паспорт; посвідчення особи моряка; посвідчення члена екіпажу; посвідчення особи на повернення в Україну.

Належність до громадянства України. Відповідно до ст. 3 Закону [161] громадянами України є:

1) усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) постійно проживали на території України;

2) особи, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Законом України "Про громадянство України" (13 листопада 1991 р.) проживали в Україні та не були громадянами інших держав;

3) особи, які прибули в Україну на постійне проживання після 13 листопада 1991 р. і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 р. органами внутрішніх справ України внесено напис "громадянин України", а також діти таких осіб, які прибули разом з батьками в Україну та на момент прибуття в Україну не досягли повноліття, якщо зазначені особи подали заяви про оформлення належності до громадянства України;

4) особи, які набули громадянство України відповідно до законів України та міжнародних договорів України.

Отже, громадянство надає особі можливість впливати на всі сфери державного та суспільного життя.

4.6. Підстави набуття та припинення громадянства України

Відповідно до ст. 6 Закону [161] **громадянство України набувається на таких підставах:**

1) за народженням (філіація) – у разі набуття громадянства України за народженням враховують два принципи: принцип права крові та принцип права ґрунту. Можна виділити такі форми набуття громадянства за народженням:

а) особа, батьки або один з батьків якої на момент її народження були громадянами України, є громадянином України;

б) особа, яка народилася на території України від осіб без громадянства, які на законних підставах проживають на території України, є громадянином України;

в) особа, яка народилася за межами України від осіб без громадянства, які постійно на законних підставах проживають на території України, та не набула за народженням громадянства іншої держави, є громадянином України;

г) особа, яка народилася на території України від іноземців, які на законних підставах проживають на території України, та не набула за народженням громадянства жодного з батьків, є громадянином України;

д) особа, яка народилася на території України, одному з батьків якої надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, та не набула за народженням громадянства жодного з батьків або набула за народженням громадянство того з батьків, якому надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, є громадянином України;

е) особа, яка народилася на території України від іноземця і особи без громадянства, які на законних підставах проживають на території України, та не набула за народженням громадянства того з батьків, який є іноземцем, є громадянином України;

є) новонароджена дитина, знайдена на території України, обоє з батьків якої невідомі (знайда), є громадянином України;

2) за територіальним походженням – цей спосіб набуття громадянства означає, що:

а) особа, яка сама чи хоча б один із її батьків, дід чи баба, рідні (повнорідні та неповнорідні) брат чи сестра, син чи дочка, онук чи онука народилися або постійно проживали до 24 серпня 1991 р. на території, яка стала територією України відповідно до Закону України "Про правонаступництво України" [234], або яка сама чи хоча б один з її батьків, дід чи баба, рідні (повнорідні та неповнорідні) брат чи сестра народилися або постійно проживали на інших територіях, що входили на момент їх народження або під час їх постійного проживання до складу УНР, ЗУНР, Української Держави, УСРР, Закарпатської України, УРСР, і є особою без громадянства або іноземцем, який подав зобов'язання припинити іноземне громадянство, та подала заяву про набуття громадянства України, а також її неповнолітні діти реєструються громадянами України;

б) дитина, яка народилася чи постійно проживала на території УРСР (або хоча б один з її батьків, дід чи баба народилися чи постійно проживали

на територіях, зазначених вище) і є особою без громадянства або іноземцем, щодо якого подано зобов'язання припинити іноземне громадянство, реєструється громадянином України за заявою одного з батьків або опікуна чи піклувальника;

в) дитина, яка народилася на території України після 24 серпня 1991 року та не набула за народженням громадянство України та є особою без громадянства або іноземцем, щодо якого подано зобов'язання припинити іноземне громадянство, реєструється громадянином України за клопотанням одного з її законних представників;

3) унаслідок прийняття до громадянства (натуралізація), яку розуміють як надання органами державної влади громадянства зацікавленій особі на її прохання відповідно до визначеної законодавством процедури. Є дві основні форми натуралізації: індивідуальна (ґрунтується на особливому виборі та в результаті прийняття закону) та натуралізація в результаті правонаступництва держави. Так, іноземець або особа без громадянства можуть бути за їх клопотаннями прийняті до громадянства України. Умовами прийняття до громадянства України є:

а) визнання і дотримання Конституції та законів України;

б) подання декларації про відсутність іноземного громадянства (для осіб без громадянства) або зобов'язання припинити іноземне громадянство (для іноземців);

в) безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років;

г) отримання дозволу на імміграцію;

д) володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування. Ця умова не поширюється на осіб, які мають певні фізичні вади (сліпі, глухі, німі);

е) наявність законних джерел існування. Ця умова не поширюється на осіб, яким надано статус біженця в Україні або притулок в Україні.

Але громадянство України не може бути надане особі, яка: вчинила злочин проти людства чи здійснювала геноцид; засуджена в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину (до погашення або зняття судимості); вчинила на території іншої держави діяння, яке визнане законодавством України тяжким або особливо тяжким злочином;

4) унаслідок поновлення у громадянстві України (репатріація або реінтеграція) – так набувають громадянство особи, які раніше перебували в громадянстві України, але за якихось обставин його припинили

(порівняно з натуралізацію репатріація передбачає спрощений порядок набуття громадянства). У громадянстві не поновлюються особи, які втратили громадянство України у зв'язку з його набуттям внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів, приховування будь-якого суттєвого факту, за наявності якого особа не може бути громадянство України;

5) у результаті усиновлення:

а) дитина, яка є іноземцем або особою без громадянства і яку усиновлюють громадяни України або подружжя (один з якого є громадянином України, а другий – особою без громадянства), стає громадянином України з моменту набрання чинності рішенням про усиновлення незалежно від того, проживає вона постійно в Україні чи за кордоном;

б) дитина, яка є особою без громадянства або іноземцем і яку усиновлює подружжя (один з якого є громадянином України, а другий – іноземцем), стає громадянином України з моменту набрання чинності рішенням про усиновлення незалежно від того, проживає вона постійно в Україні чи за кордоном;

в) повнолітня особа, яка є особою без громадянства, постійно проживає на території України і яку усиновлюють громадяни України або подружжя, один з якого є громадянином України, стає громадянином України з моменту набрання чинності рішенням суду про усиновлення;

б) унаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування:

а) дитина, яка є іноземцем або особою без громадянства, над якою встановлено опіку чи піклування і опікуном або піклувальником якої призначено громадянина України або осіб (одна з яких є громадянином України, а друга – особою без громадянства), стає громадянином України з моменту прийняття рішення про встановлення опіки чи піклування або з моменту набрання чинності рішенням суду про встановлення опіки чи піклування;

б) дитина, яка проживає на території України та є особою без громадянства або іноземцем, над якою встановлено опіку чи піклування і опікуном або піклувальником якої призначено осіб (одна з яких є громадянином України, а друга – іноземцем), стає громадянином України з моменту прийняття рішення про встановлення опіки або піклування чи з моменту набрання чинності рішенням суду про встановлення опіки або піклування, якщо така дитина у зв'язку із встановленням опіки або піклування не набуває громадянство опікуна чи піклувальника, який є іноземцем;

в) дитина, яка є іноземцем або особою без громадянства та постійно проживає в дитячому закладі чи закладі охорони здоров'я, адміністрація яких виконує щодо неї функції опікуна або піклувальника, стає громадянином України з моменту влаштування в такий заклад, якщо її батьки померли, позбавлені батьківських прав, визнані безвісно відсутніми чи недієздатними, оголошені померлими або якщо батьки дитини, розлученої із сім'єю, не знайдені;

г) дитина, яка є іноземцем або особою без громадянства та виховується в дитячому будинку сімейного типу, прийомній сім'ї, сім'ї патронатного вихователя, якщо хоча б один із батьків-вихователів або прийомних батьків, або патронатних вихователів є громадянином України, стає громадянином України з моменту влаштування дитини до дитячого будинку сімейного типу чи прийомної сім'ї або передачі на виховання в сім'ю патронатного вихователя, якщо її батьки померли, позбавлені батьківських прав, визнані безвісно відсутніми чи недієздатними, оголошені померлими або якщо батьки дитини, розлученої із сім'єю, не знайдені;

7) унаслідок встановлення опіки над особою, визнаною судом недієздатною. Іноземець або особа без громадянства, які проживають в Україні на законних підставах, визнані судом недієздатними, над якими встановлено опіку громадянина України, набувають громадянство України з моменту набрання чинності рішенням про встановлення опіки;

8) у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини:

а) дитина, яка є іноземцем або особою без громадянства, один з батьків якої є громадянином України, а другий є особою без громадянства, реєструється громадянином України за клопотанням того з батьків, який є громадянином України;

б) дитина, яка є особою без громадянства, один з батьків якої є громадянином України, а другий є іноземцем, реєструється громадянином України за клопотанням того з батьків, який є громадянином України;

в) дитина, яка є іноземцем або особою без громадянства, батьки якої перебувають у громадянстві України, реєструється громадянином України за клопотанням одного з батьків;

г) дитина, яка є іноземцем, один із батьків якої є громадянином України, а другий – іноземцем, реєструється громадянином України за клопотанням того з батьків, який є громадянином України;

9) унаслідок визнання батьківства чи материнства або встановлення факту батьківства чи материнства:

а) у разі визнання батьківства дитини, мати якої є іноземкою або особою без громадянства, а батьком визнано громадянина України, дитина незалежно від місця її народження та місця постійного проживання набуває громадянство України;

б) у разі визнання материнства дитини, батько якої є іноземцем або особою без громадянства, а матір'ю визнано громадянку України, дитина незалежно від місця її народження та місця постійного проживання набуває громадянство України;

в) у разі встановлення факту батьківства дитини, мати якої є іноземкою або особою без громадянства, якщо батько дитини перебував у громадянстві України, дитина незалежно від місця її народження та місця постійного проживання набуває громадянство України;

г) у разі встановлення факту материнства дитини, батько якої є іноземцем або особою без громадянства, якщо мати дитини перебувала у громадянстві України, дитина незалежно від місця її народження та місця постійного проживання набуває громадянство України;

д) якщо визнання батьківства чи материнства або встановлення факту батьківства чи материнства мали місце після досягнення дитиною повноліття, така особа, яка є особою без громадянства, набуває громадянство України незалежно від місця народження та місця постійного проживання за умов, передбачених ч. 1 – 4 ст. 15 Закону [161];

е) якщо визнання батьківства чи материнства або встановлення факту батьківства чи материнства мали місце після досягнення дитиною повноліття, така особа, яка є іноземцем, набуває громадянство України незалежно від місця її народження та місця постійного проживання за умов, передбачених ч. 1 – 4 ст. 15 Закону [161], якщо вона подала заяву про набуття громадянства України та зобов'язання припинити іноземне громадянство;

є) у разі встановлення батьківства дитини, мати якої є іноземкою або особою без громадянства, а батьком у судовому порядку визнається громадянин України, дитина незалежно від місця її народження та місця постійного проживання стає громадянином України;

10) з інших підстав, передбачених міжнародними договорами України.

Громадянство України припиняється [161]:
унаслідок виходу з громадянства України;

унаслідок втрати громадянства України;
з підстав, передбачених міжнародними договорами України.

Для виходу з громадянства необхідне письмове клопотання особи та підтвердження того, що особа набула громадянство іншої держави або отримала документ, виданий уповноваженими органами іншої держави, про те, що громадянин України набуде її громадянство, якщо вийде з громадянства України.

Втрата громадянства України має місце:

якщо громадянин України після досягнення ним повноліття добровільно набув громадянство іншої держави;

якщо особа набула громадянство України на підставі прийняття до громадянства України (ст. 9 Закону) [161] внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів;

якщо громадянин України добровільно вступив на військову службу іншої держави, яка відповідно до законодавства цієї держави не є військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою.

Система та повноваження органів, які беруть участь у вирішенні питань щодо громадянства України. У системі державних органів, на які покладається вирішення питань громадянства, особливе місце належить Президенту України, який приймає рішення і видає укази про прийняття до громадянства України та про його припинення; визначає порядок провадження за заявами та поданнями з питань громадянства та виконання прийнятих рішень; затверджує Положення про Комісію при Президентові України з питань громадянства. Так, датою припинення громадянства України є дата видання відповідного указу Президента України.

У прийнятті рішень з питань громадянства Президентові допомагають такі органи: Комісія при Президентові України з питань громадянства, спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади, Міністерство закордонних справ, дипломатичні представництва та консульські установи. Зокрема, Комісія при Президентові України з питань громадянства [161]:

1) розглядає заяви про прийняття до громадянства України, вихід з громадянства України та подання про втрату громадянства України та вносить пропозиції Президенту України щодо задоволення цих заяв і подань;

2) повертає документи про прийняття до громадянства України чи про вихід з громадянства України уповноваженому центральному органу виконавчої влади з питань громадянства або Міністерству закордонних

справ України для їх оформлення відповідно до вимог чинного законодавства України;

3) контролює виконання рішень, прийнятих Президентом України з питань громадянства.

Комісія приймає рішення про внесення пропозицій Президентові України щодо задоволення заяв про прийняття до громадянства України, про вихід із громадянства України, подань про втрату громадянства України, документів про припинення громадянства України з підстав, передбачених міжнародними договорами України, або про відсутність підстав для внесення пропозицій главі держави про задоволення таких заяв.

Контрольні запитання

1. Розкрийте зміст інституту правового статусу людини і громадянина.
2. Що розуміють під терміном "права людини"?
3. Чим відрізняються поняття "права людини" та "права громадянина"?
4. Які права є невід'ємними, природними правами людини?
5. Які права належать до соціальних, економічних, культурних прав?
6. Які права належать до особистих прав?
7. Хто є гарантом прав і свобод людини і громадянина в Україні?
8. Що таке громадянство?
9. Розкрийте принцип єдиного громадянства.
10. Які документи підтверджують громадянство України?
11. У чому полягає відмінність між поняттями "громадянство" та "підданство"?
12. За яких умов набувають громадянства України іноземці та особи без громадянства?
13. Якими є підстави припинення українського громадянства?

Рекомендована література: [17; 34 – 36; 39 – 41; 45; 46; 49 – 53; 54; 57; 61; 64; 69; 70; 72; 73; 75; 76 – 87; 89; 90; 92; 95 – 97; 100; 101; 103; 105; 108; 112; 114 – 116; 119; 121; 122; 131; 139; 143; 145; 146; 155; 157; 160; 161; 166; 168 – 172; 174 – 176; 178; 179; 181; 182; 184; 187; 189 – 192; 195 – 200; 209; 211; 214; 216; 282; 222; 223; 227; 231 – 233; 239; 246; 247; 249; 250; 261 – 264; 268 – 270; 278; 285; 286; 298; 299; 301; 302; 303; 312; 313; 315; 328; 353; 358 – 371; 373; 374; 378; 383 – 385; 390 – 392; 398 – 400; 406; 409; 410; 414; 419; 427; 428].

5. Конституційні засади виборчого права та виборчої системи України. Референдум як форма безпосередньої демократії

5.1. Виборче право: поняття та принципи.

5.2. Виборча система: поняття та види. Особливості виборчої системи України.

5.3. Виборчий процес, його засади та етапи (стадії).

5.4. Референдум: поняття, соціальне значення, види. Правова основа референдумів в Україні.

Ключові слова: безпосередня демократія, вибори, виборче право, виборча система, принципи виборчого права, виборчий процес, референдум.

5.1. Виборче право: поняття та принципи

Виборче право в теорії конституційного права розглядається як: конституційно-правовий інститут і як суб'єктивне право.

Виборче право як конституційно-правовий інститут – це сукупність норм Конституції України [95] і норм чинного виборчого законодавства, що закріплюють основоположні принципи участі громадян у виборах, порядок призначення, підготовки та проведення виборів, а також порядок і процедури встановлення результатів народного волевиявлення, тобто порядок формування органів публічної влади (**виборче право в об'єктивному смислі**).

Виборче право в суб'єктивному смислі – це право окремого громадянина обирати (активне виборче право) та бути обраним до органів державної влади та місцевого самоврядування (пасивне виборче право).

Стаття 71 Конституції України [95] та поточне виборче законодавство закріпили такі **принципи виборчого права в Україні**:

Принцип вільних виборів полягає в тому, що виборцям забезпечуються умови для вільного формування своєї волі та її вільного волевиявлення під час голосування.

Принцип загального виборчого права означає, що право голосу на виборах (активне виборче право) мають усі дієздатні громадяни України, яким на день виборів виповнилося вісімнадцять років.

Принцип рівного виборчого права означає, що, по-перше, громадяни України беруть участь у виборах на рівних засадах. По-друге, під час виборів кожний громадянин України має рівну кількість голосів. Кожний виборець на виборах має один голос. Виборець може використати свій голос тільки на одній виборчій дільниці. По-третє, усі кандидати на виборну посаду мають рівні права та можливості брати участь у виборчому процесі.

Принцип прямого виборчого права означає, що народ України формує всі представницькі органи безпосередньо шляхом голосування, тобто між кандидатами та виборцями немає проміжних структур, що теж мають вплив на результати виборів.

Принцип таємного голосування полягає в забороні зовнішнього нагляду та контролю за волевиявленням виборців у процесі голосування в будь-якій формі, будь-якими засобами та будь-якими суб'єктами. Голосування проводиться у кабіні для таємного голосування, а структура виборчого бюлетеня виключає можливість ідентифікації особи виборця, який його заповнював.

Принцип особистого голосування означає, що кожний виборець голосує на виборах особисто. Голосування за інших осіб чи передання виборцем права голосу будь-якій іншій особі забороняється.

5.2. Виборча система: поняття та види. Особливості виборчої системи України

У науці конституційного права існує два підходи до визначення поняття виборчої системи: широкий та вузький. Згідно з першим **виборча система** розглядається як сукупність суспільних відносин, які складаються в процесі формування представницьких органів публічної влади (органів державної влади та місцевого самоврядування). Відповідно до вузького підходу **виборча система** – це спосіб голосування та визначення результатів виборів і порядок розподілу депутатських мандатів у представницькому органі публічної влади за результатами виборів.

Наука конституційного права виділяє три основні виборчі системи, що існують у сучасному світі: мажоритарна (система більшості), пропорційна (система пропорційного представництва), мажоритарно-пропорційна (змішана система).

В основу **мажоритарної виборчої системи** покладено принцип більшості. За цією системою виборці голосують за конкретних осіб, а обраним вважається той із кандидатів, який отримав законодавчо встановлену

більшість голосів виборців: відносну, абсолютну або кваліфіковану (залежно від цього розрізняють мажоритарні системи відносної, абсолютної або кваліфікованої більшості).

Пропорційна виборча система – це система, за якою представницькі мандати розподіляють між партіями (або їх виборчими блоками) пропорційно отриманим голосам виборців. Така система можлива лише у багатомандатних округах, зокрема в загальнодержавному. Виборці голосують не за певного кандидата, а за список кандидатів від партії (блоку); тому чим більше голосів виборців отримує партія (блок), тим більше її представників отримують представницькі мандати. Для того щоб уникнути швидкого росту кількості дрібних партій, які можуть потрапити до парламенту, законодавством установлюється виборчий бар'єр (мінімальна кількість голосів виборців). Лише за умови його подолання політична партія чи виборчий блок можуть брати участь у розподілі депутатських мандатів. Зокрема, різновидами пропорційної виборчої системи є: з жорсткими списками (виборець не має можливості впливати на розташування кандидатів у виборчому списку), з напівжорсткими списками (виборцю надається право змінювати розташування кандидатів у виборчому списку) та з преференціями (виборець віддає перевагу окремим кандидатам у виборчих списках).

Змішана виборча система – це система, яка поєднує в елементи мажоритарної та пропорційної систем з метою використання їх переваг. Така система, як правило, використовується у країнах, які шукають політичного компромісу між різними політичними силами або у країнах, де відбувається становлення власної виборчої системи. Зокрема, одна половина складу Державної Думи Росії обирається за мажоритарною системою відносної більшості, друга – за партійними списками відповідно до пропорційної виборчої системи. Аналогічний закон про вибори народних депутатів України діяв донедавна.

Виборча система України є **пропорційно-мажоритарною**. *Вибори народних депутатів* здійснюються на засадах пропорційної виборчої системи з обранням депутатів у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за виборчими списками від політичних партій та виборчих блоків політичних партій [151].

Президент України обирається за мажоритарною виборчою системою абсолютної більшості (у разі повторного голосування – відносної більшості) [152].

Вибори депутатів місцевих рад здійснюються за пропорційною та мажоритарною виборчими системами. Депутати міських, районних у містах, районних, обласних рад, міських рад міста Києва та Севастополя, депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим обираються за *пропорційною системою*. Депутати сільських і селищних рад, а також сільські, селищні та міські голови обираються за *мажоритарною системою відносної більшості* [207].

5.3. Виборчий процес, його засади та етапи (стадії)

Виборчий процес – це сукупність послідовних, логічно обумовлених стадій (етапів) здійснення виборчих процедур, спрямованих на формування органів державної влади та місцевого самоврядування.

Етапи виборчого процесу:

складання та уточнення списків виборців;

утворення територіальних виборчих округів;

утворення виборчих дільниць;

утворення виборчих комісій;

висування та реєстрація кандидатів у депутати;

проведення передвиборчої агітації;

голосування;

підрахунок голосів виборців і встановлення підсумків голосування;

установлення результатів виборів депутатів та їх офіційне оприлюднення.

Розглянемо зазначені стадії виборчого процесу на основі законодавства про вибори народних депутатів.

Складання списків виборців. Для підготовки та проведення голосування складаються списки виборців. Згідно з положеннями Закону України "Про Державний реєстр виборців" [165] складання списків передбачається здійснювати на базі автоматизованої інформаційно-телекомунікаційної системи – банку даних виборців. Розпорядником Державного реєстру виборців є Центральна виборча комісія (ЦВК), а органами його ведення: у районах, районах у містах Києві та Севастополі – відповідні структурні підрозділи районних, районних у містах Києві та Севастополі державних адміністрацій; містах обласного (республіканського в Автономній Республіці Крим) значення без районного поділу – відповідні виконавчі органи міських рад; у районі в місті обласного значення з районним поділом – відповідні

виконавчі органи районних у містах рад або відповідні структурні підрозділи створеного в районі виконавчого органу міської ради.

Утворення територіальних виборчих округів. Вибори депутатів проводяться у загальнодержавному окрузі, який охоплює всю територію України та закордонний виборчий округ, та у 225 одномандатних округах, що утворюються Центральною виборчою комісією та існують на постійній основі. Закордонний територіальний виборчий округ включає усі закордонні виборчі дільниці.

Одномандатні округи за змогою повинні відповідати таким вимогам:

а) одномандатні округи утворюються в межах Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя з приблизно рівною кількістю виборців у кожному окрузі. Орієнтовна середня кількість виборців у одномандатних округах визначається Центральною виборчою комісією виходячи з відомостей Державного реєстру виборців. Відхилення кількості виборців у одномандатному окрузі не може перевищувати 12 % від орієнтовної середньої кількості виборців у одномандатних округах;

б) одномандатний округ визначається територією, в межах якої знаходяться виборчі дільниці, що входять до його складу. Центром одномандатного округу є адміністративно-територіальна одиниця за місцезнаходженням окружної виборчої комісії;

в) межі одномандатних округів визначаються з урахуванням меж адміністративно-територіальних одиниць, інтересів членів територіальних громад і проживання на відповідній території національних меншин.

Утворення виборчих дільниць. Для підготовки організації і проведення голосування та підрахунку голосів виборців утворюються виборчі дільниці (з кількістю виборців від 20 до 2 500 осіб; малі – з кількістю виборців до 500 осіб, середні – від 500 до 1 500 осіб, великі – понад 1 500 осіб – згідно зі ст. 19 Закону України "Про вибори народних депутатів України") [151]. Виборча дільниця може бути звичайною, спеціальною або закордонною. *Звичайні* утворюються окружними виборчими комісіями для організації голосування виборців за місцем їх проживання; *спеціальні* – в стаціонарних лікувальних закладах, на суднах, які перебувають у день голосування в плаванні під Державним прапором України, на полярних станціях України, в установах кримінально-виконавчої системи та в інших місцях тимчасового перебування виборців з обмеженими можливостями пересування. *Закордонні* виборчі дільниці утворюються з метою забезпечення участі у виборах громадянам України, які постійно або тимчасово перебувають за кордоном.

Утворення виборчих комісій. Виборчі комісії є спеціальними колегіальними органами, уповноваженими організувати підготовку та проведення виборів депутатів, забезпечувати додержання та однакове застосування виборчого законодавства, а також установлювати результати голосування в межах відповідної виборчої дільниці, виборчого округу та всієї України.

До системи виборчих комісій, що здійснюють підготовку та проведення виборів депутатів, входять: Центральна виборча комісія, окружні (чи територіальні) виборчі комісії, дільничні виборчі комісії.

Висування та реєстрація кандидатів у депутати. Висування партіями кандидатів у депутати розпочинається за дев'яносто і закінчується за сімдесят дев'ять днів до дня голосування. Право висування кандидатів у депутати у одномандатних округах реалізується виборцями через партії або шляхом самовисування. Партія, яка висунула виборчий список кандидатів у депутати у загальнодержавному окрузі, після початку виборчого процесу та до подання документів Центральній виборчій комісії для реєстрації кандидатів у депутати вносить у безготівковому порядку на спеціальний рахунок Центральної виборчої комісії грошову заставу в розмірі однієї тисячі розмірів мінімальної заробітної плати. Партія, яка висунула кандидата в депутати в одномандатному окрузі, кандидат у депутати, який балотується в одномандатному окрузі в порядку самовисування, після початку виборчого процесу та до подання документів Центральній виборчій комісії для реєстрації вносить на спеціальний рахунок Центральної виборчої комісії грошову заставу в розмірі десяти розмірів мінімальної заробітної плати. Партія може висунути кандидатом у депутати особу, яка є членом цієї партії, або безпартійну особу, яка відповідно до ст. 9 Закону України "Про вибори народних депутатів України" [151] має право бути обраною депутатом. Партія може висунути: виборчий список кандидатів у депутати від партії у загальнодержавному окрузі у кількості, яка не перевищує 225 осіб; по одному кандидату в депутати в кожному одномандатному окрузі.

Проведення передвиборчої агітації (тобто здійснення будь-якої діяльності з метою спонукати виборців голосувати за або проти певного кандидата у депутати або партію – суб'єкта виборчого процесу) розпочинається з дня, наступного за днем прийняття виборчою комісією рішення про реєстрацію кандидатів у депутати, включених до виборчого списку партії, і закінчується о 24 годині останньої п'ятниці перед днем виборів. Передвиборча агітація може здійснюватися в будь-яких формах і будь-якими

засобами, що не суперечать Конституції та законам України, зокрема у формі політичної реклами. *Політична реклама* – це розміщення або поширення матеріалів передвиборчої агітації за допомогою рекламних засобів. До політичної реклами належить також використання символіки або логотипів партій – суб'єктів виборчого процесу, а так само повідомлення про підтримку партією – суб'єктом виборчого процесу або кандидатом у депутати видовищних чи інших публічних заходів або привернення уваги до участі у таких заходах партії – суб'єкта виборчого процесу чи певного кандидата у депутати. Реклама друкованих видань (газет, журналів, книг), інших товарів та послуг з використанням прізвищ чи зображень (портретів) кандидатів, назв чи символіки партій – суб'єктів виборчого процесу також є політичною рекламою.

Фінансування підготовки і проведення виборів здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України, що виділяються на підготовку та проведення виборів, і коштів виборчих фондів партій, кандидатів у депутати від яких зареєстровано Центральною виборчою комісією.

Голосування проводиться у день виборів за допомогою виборчих бюлетенів, які є документами суворої звітності. Форма та текст бюлетеня затверджується ЦВК. Виборчий бюлетень повинен містити: назву та дату проведення виборів депутатів; позначення (загальнодержавний чи одномандатний) виборчого округу; номер одномандатного округу або позначення, що він є закордонним; номер виборчої дільниці, а також позначені місця для печатки дільничної виборчої комісії. Текст бюлетеня викладається державною мовою і повинен бути розміщений на одному аркуші та лише з одного боку. У виборчому бюлетені для голосування у загальнодержавному окрузі назви партій розміщуються у порядку їх номерів, визначених жеребкуванням, яке проводить Центральна виборча комісія за участю представників партій у Центральній виборчій комісії, кандидатів у депутати, уповноважених осіб партій у загальнодержавному окрузі після закінчення реєстрації кандидатів у депутати від партій перед затвердженням форми та тексту виборчого бюлетеня. У виборчому бюлетені зазначаються визначений жеребкуванням номер кожної партії, повна назва відповідної партії, прізвища, власні імена (всі власні імена) та по батькові (за наявності) перших п'яти зареєстрованих кандидатів у депутати, включених до виборчого списку партії. Між номером кожної партії та назвою цієї партії розміщується порожній квадрат. У виборчому бюлетені для голосування в одномандатному окрузі в алфавітному порядку зазначаються прізвища, власні імена

(всі власні імена) та по батькові (за наявності) зареєстрованих у цьому окрузі кандидатів у депутати з відомостями про рік народження, освіту, посаду (заняття), місце роботи, місце проживання, партійність, а також суб'єкт висування кожного кандидата. Ліворуч від прізвища кожного кандидата розташовується порожній квадрат.

Голосування проводиться в день виборів з восьмої до двадцятої години без перерви. Під час проведення голосування на виборчій дільниці два члени дільничної виборчої комісії надають виборцю можливість проголосувати. Один член дільничної виборчої комісії за умови надання виборцем одного з документів, які підтверджують особу та громадянство України виборця на виборах депутатів, та наявності виборця у списку виборців на відповідній виборчій дільниці надає виборцю список для підпису. Другий член дільничної виборчої комісії у позначених місцях на контрольних талонах виборчих бюлетенів для голосування у загальнодержавному окрузі та в одномандатному окрузі вписує своє прізвище, ініціали, розписується та проставляє номер, за яким виборця внесено до списку виборців на дільниці. Виборець розписується за отримання виборчих бюлетенів у списку виборців і на визначених місцях на контрольних талонах виборчих бюлетенів для голосування у загальнодержавному окрузі та одномандатному окрузі. Після цього член виборчої комісії відокремлює від виборчих бюлетенів контрольні талони та видає виборцю по одному виборчому бюлетеню для голосування у загальнодержавному окрузі та одномандатному окрузі. Контрольні талони виборчих бюлетенів зберігаються у члена комісії, який видав виборчі бюлетені. Робити на виборчих бюлетенях будь-які інші позначки забороняється.

Виборець може перебувати у приміщенні для голосування лише протягом часу, необхідного для голосування. Виборець не має права передавати свій виборчий бюлетень іншим особам. Отримання виборчого бюлетеня від інших осіб (крім уповноваженого члена виборчої комісії, який видає бюлетені), заохочення або змушування виборців до передання виборчого бюлетеня іншим особам шляхом підкупу, погроз або іншим способом забороняється.

У виборчому бюлетені виборець робить одну позначку "плюс" ("+") або іншу, що засвідчує його волевиявлення, у квадраті проти назви партії, за кандидатів у депутати від якої він голосує. Виборець може голосувати за кандидатів у депутати лише від однієї партії або не підтримати кандидатів у депутати лише від однієї партії. У виборчому бюлетені для

голосування в одномандатному окрузі виборець робить позначку "плюс" ("+") або іншу, що засвідчує волевиявлення виборця, у квадраті проти прізвища кандидата у депутати, за якого він голосує. Виборець може голосувати лише за одного кандидата у депутати.

Виборець особисто опускає заповнений виборчий бюлетень до виборчої скриньки. Виборець, який через фізичні вади не може самостійно опустити виборчий бюлетень до виборчої скриньки, має право з відома голови або іншого члена дільничної виборчої комісії доручити зробити це у своїй присутності іншій особі, крім члена виборчої комісії, кандидата у депутати, його довіреної особи, уповноваженої особи партії, офіційного спостерігача.

За 5 хвилин до 20 години голова дільничної виборчої комісії оголошує про закінчення голосування та зачинення виборчої дільниці о 20 годині. Виборці, які на 20 годину прийшли до дільниці для голосування, мають право проголосувати. Для забезпечення реалізації цього права виборців один із членів комісії о 20 годині за дорученням голови дільничної виборчої комісії підходить до входу в приміщення для голосування та запрошує всіх виборців, які ще не проголосували, зайти у приміщення для голосування та зачиняє двері. Після виходу з приміщення для голосування останнього виборця приміщення зачиняється, і в ньому залишаються тільки члени виборчої комісії та особи, які згідно з Законом [151] мають право бути присутніми на засіданні виборчої комісії.

Підрахунок голосів виборців і встановлення підсумків голосування. Підрахунок голосів виборців на виборчій дільниці здійснюється на підсумковому засіданні дільничної виборчої комісії. Засідання розпочинається відразу після закінчення голосування виборців на виборчій дільниці та передання до окружної виборчої комісії повідомлення про кількість виборців, внесених до списку виборців на виборчій дільниці на момент закінчення голосування, та кількість виборців, які отримали виборчі бюлетені на виборчій дільниці на момент закінчення голосування; воно проводиться у тому ж приміщенні, де відбувалося голосування. Підсумкове засідання проводиться без перерви та закінчується після складання та підписання протоколу про підрахунок голосів виборців на виборчій дільниці.

Підрахунок голосів виборців на виборчій дільниці здійснюється відкрито і прозоро виключно членами дільничної виборчої комісії у встановленій Законом послідовності (ст. 88 – 91 Закону) [151]. Пакети з протоколами дільничної виборчої комісії про підрахунок голосів виборців на виборчій

дільниці у загальнодержавному окрузі в межах одномандатного округу та в одномандатному окрузі, виборчими бюлетенями, контрольними талонами та предметами, списками виборців, а також, за наявності, окремими думками членів виборчої комісії, викладеними у письмовій формі, актами, заявами, скаргами та рішеннями, прийнятими виборчою комісією, невідкладно після закінчення засідання виборчої комісії доставляються до окружної виборчої комісії. Окружна виборча комісія після прийняття і розгляду протоколів дільничних виборчих комісій встановлює результати голосування в межах територіального виборчого округу; відомості про це заносяться до протоколу окружної виборчої комісії. Такі протоколи разом з протоколами дільничних виборчих комісій та іншими виборчими документами транспортуються до ЦВК.

Установлення результатів виборів депутатів та їх офіційне оприлюднення. Центральна виборча комісія на своєму засіданні на підставі протоколів окружних виборчих комісій про підсумки голосування у загальнодержавному окрузі в межах одномандатного округу, у тому числі з поміткою "Уточнений", та протоколу Центральної виборчої комісії про підсумки голосування у загальнодержавному окрузі в межах закордонного округу (у тому числі з поміткою "Уточнений") не пізніше як на п'ятнадцятий день з дня голосування встановлює результати виборів депутатів у загальнодержавному окрузі, про що складає протокол.

Результатом виборів депутатів у загальнодержавному окрузі є визначення в порядку черговості у виборчих списках партій осіб, обраних депутатами від партій, відповідно до кількості депутатських мандатів, отриманих виборчими списками партій. Обраним вважається кандидат у депутати, який отримав більшу відносно інших кандидатів, які балотувалися у цьому одномандатному окрузі, кількість голосів виборців, які взяли участь у голосуванні у відповідному одномандатному окрузі.

Центральна виборча комісія не пізніше як на п'ятий день з дня встановлення результатів виборів офіційно оприлюднює результати виборів депутатів у газетах "Голос України" та "Урядовий кур'єр". Список обраних депутатів публікується із зазначенням в алфавітному порядку їх прізвища, власного імені (всіх власних імен), по батькові (за наявності), року народження, освіти, посади (заняття), місця роботи, місця проживання, партійності, суб'єкта висування, виборчого округу (загальнодержавний чи номер одномандатного), у якому обраний депутат.

5.4. Референдум: поняття, соціальне значення та види. Правова основа референдумів в Україні

У перекладі з латинської термін "референдум" означає "те, що має бути повідомлено". Сучасна наука конституційного права розглядає референдум як одну з форм безпосередньої демократії, соціальне призначення якої полягає в тому, що громадяни отримують право висловити свою точку зору з того чи іншого питання у сфері управління державою. Виходячи з цього, можна стверджувати, що демократичний потенціал референдуму як форми народовладдя є надзвичайно потужним. Але необхідно пам'ятати і про те, що державна влада завжди має можливості щодо маніпуляції референдумом та його результатами.

В Україні сьогодні немає закону, яким регламентується сутність, види і порядок проведення референдумів.

26 квітня 2018 р. Конституційний Суд визнав неконституційним Закон "Про всеукраїнський референдум" від 6 листопада 2012 року. При цьому не почав діяти закон "Про всеукраїнський і місцевий референдуми" 1991 року, бо Верховна Рада його скасувала у 2012 році при ухваленні нового закону.

Відповідно до Закону "Про всеукраїнський та місцеві референдуми" **референдум** визначався як спосіб прийняття громадянами України шляхом голосування законів України, інших рішень з важливих питань загальнодержавного та місцевого значення.

У світовому конституціоналізмі поняття плебісциту пов'язують насамперед з референдумами з питань форми державного правління, територіальних змін або державної належності відповідної території, а також вступу до чи виходу з міждержавних об'єднань або союзів. Уперше таке голосування відбулося у 1805 р. і стосувалося унії (союзу) між Швецією та Норвегією, а також визначення форми правління для останньої. Згідно зі ст. 73 Конституції України "виключно всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України" [95].

У міжнародному праві **плебісцит** – це голосування індивідів, які мають право голосу та проживають у межах певної території, виключно з питань визначення її належності до конкретної держави або статусу такої території як території новоутвореної держави. З утвердженням принципу недоторканності та цілісності державної території в конституціях отримав відображення підхід, за яким у ситуаціях, коли відбуваються територіальні зміни, необхідне волевиявлення в межах усієї держави.

Референдуми можна класифікували за такими ознаками:

за територією проведення виділяють такі референдуми:

- а) всеукраїнський;
- б) референдум Автономної Республіки Крим;
- в) місцеві референдуми;

за юридичною силою рішень, що прийняті референдумом виділяють:

а) імперативний – рішення мають найвищу юридичну силу, є обов'язковими для виконання на всій території України та не потребують затвердження будь-яким державним органом;

б) консультативний – проводиться лише з метою отримання думки народу щодо питання, яке вирішує державна влада, а тому не має вищої юридичної сили та обов'язкового характеру. Результати такого референдуму – дорадчого опитування – розглядаються і враховуються при ухваленні рішень відповідними державними органами;

за ініціатором проведення виділяють:

- а) петиційний референдум – проводиться на вимогу громадян;
- б) референдум з ініціативи органу державної влади чи місцевого самоврядування;

за юридичними підставами проведення виділяють:

а) обов'язковий референдум – проводиться у разі вирішення питань про зміну території України та при внесенні змін до I, III і XIII розділів Конституції України;

б) факультативний – проводиться для прийняття: законів шляхом всенародного голосування; рішень загальнодержавного рівня з найбільш актуальних питань державотворення.

Обов'язковий референдум призначається у разі виникнення юридичних фактів, з якими безпосередньо пов'язаний предмет такого референдуму. Водночас питання, що становлять предмет обов'язкового референдуму, не можуть бути розв'язані в інший спосіб, ніж на референдумі. У ряді країн як обов'язковий визначено референдум щодо змін території відповідної держави або (та) щодо вступу до різних міждержавних союзів чи об'єднань. Однак найчастіше до підстав призначення обов'язкового референдуму відносять завершення певної стадії процесу внесення змін до конституції. Звичайно такою стадією є попереднє схвалення змін парламентом або установчими зборами. У частині штатів США існує практика обов'язкового законодавчого референдуму щодо ухвалення або затвердження деяких

важливих законів. Обов'язковими є всеукраїнські референдуми з питань про зміну території України та про внесення змін до розділів I, III або XIII, передбачені у ст. 73 і 156 Конституції України [95];

за часом проведення загальнодержавний референдум може бути:

а) дозаконодавчим – проводиться для визначення ставлення громадян до рішення, що має прийняти відповідний державний орган;

б) післязаконодавчим, що проводиться для затвердження закону, прийнятого парламентом, тобто спрямовані на надання відповідної юридичної сили рішенням парламенту;

за предметом всеукраїнські референдуми розподіляють на: конституційні, законодавчі, з питань зміни території України, міжнародно-правові тощо.

Отже, проблеми проведення всеукраїнського та місцевого референдумів потребують термінового законодавчого врегулювання.

Рекомендована література: [2 – 4; 25 – 27; 58; 59; 66; 67; 71; 79; 89; 90; 95 – 97; 111; 120; 124; 125; 133; 151; 152; 165; 207; 237; 267; 275; 277; 281; 287; 289; 297; 308; 320; 322; 324; 331; 340; 343; 349; 356; 372; 373; 375; 378; 385; 389; 397; 406; 409; 414; 415; 426].

Контрольні запитання

1. Що таке вибори?
2. Охарактеризуйте джерела виборчого права України.
3. Що таке активне виборче право?
4. Що таке пасивне виборче право?
5. Опишіть виборчі системи у світі, надавши характеристику.
6. Що таке виборчий процес?
7. Назвіть стадії виборчого процесу в Україні.
8. Що таке референдум?
9. Якими є види референдумів?

6. Правовий статус політичних партій, громадських і релігійних організацій і засобів масової інформації

- 6.1. Правовий статус громадських об'єднань.
- 6.2. Правовий статус політичних партій.

6.3. Право людини на свободу світогляду і віросповідання.

6.4. Правовий статус релігійних організацій, їх види. Принципи взаємовідносин держави та релігійних організацій.

6.5. Поняття інформації, її види та конституційно-правове регулювання.

6.6. Правовий статус друкованих та аудіовізуальних засобів масової інформації.

Ключові слова: громадське об'єднання, громадська організація, громадська спілка, молодіжна громадська організація, дитяча громадська організація, політична партія, свобода світогляду і віросповідання, право на свободу світогляду та віросповідання, релігійна організація, держава та релігійні організації, інформація, право на інформацію, види інформації, свобода думки і слова, право на свободу думки і слова, засоби масової інформації.

6.1. Правовий статус громадських об'єднань

Відповідно до Закону України "Про громадське об'єднання" (надалі – Закон) [160], під **громадським об'єднанням** розуміють добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів. Стаття 1 цього Закону вказує, що громадське об'єднання за організаційно-правовою формою утворюється як громадська організація або громадська спілка.

Громадська організація – це громадське об'єднання, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи. Її різновидами є дитячі, молодіжні громадські організації та професійні спілки (як громадські організації, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної діяльності).

Громадська спілка – це громадське об'єднання, засновниками якого є юридичні особи приватного права, а членами (учасниками) можуть бути юридичні особи приватного права та фізичні особи.

Громадське об'єднання може здійснювати діяльність зі статусом юридичної особи або без такого статусу. Громадське об'єднання зі статусом юридичної особи є непідприємницьким товариством, основною метою якого не є одержання прибутку.

Стаття 3 Закону [160] закріпила, що громадські об'єднання утворюються і діють на **принципах**:

1) *добровільності*, що передбачає право особи на вільну участь або неучасть у громадському об'єднанні, у тому числі в його утворенні, вступі в таке об'єднання або припиненні членства (участі) в ньому;

2) *самоврядності*, що передбачає право членів (учасників) громадського об'єднання самостійно здійснювати управління діяльністю громадського об'єднання відповідно до його мети (цілей), визначати напрями діяльності, а також невтручання органів державної влади, інших державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування в діяльність громадського об'єднання, крім випадків, визначених законом;

3) *вільного вибору території діяльності*, що передбачає право громадських об'єднань самостійно визначати територію своєї діяльності, крім випадків, визначених законом;

4) *рівності перед законом*. Тобто громадські об'єднання є рівними у своїх правах та обов'язках відповідно до Закону з урахуванням організаційно-правової форми, виду та/або статусу такого об'єднання;

5) *відсутності майнового інтересу їх членів (учасників)*. Тобто члени (учасники) громадського об'єднання не мають права на частку майна громадського об'єднання та не відповідають за його зобов'язаннями. Доходи або майно (активи) громадського об'єднання не підлягають розподілу між його членами (учасниками) та не можуть використовуватися для вигоди будь-якого окремого члена (учасника) громадського об'єднання, його посадових осіб (крім оплати їх праці та відрахувань на соціальні заходи);

6) *прозорості, відкритості та публічності*.

Згідно зі ст. 7 Закону [160] **засновниками громадської організації** можуть бути громадяни України, іноземці й особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, які досягли вісімнадцяти, а молодіжної та дитячої громадської організації – чотирнадцяти років. **Засновниками громадської спілки** можуть бути юридичні особи приватного права, у тому числі громадські об'єднання зі статусом юридичної особи. Засновниками громадської спілки не можуть бути політичні партії, а також юридичні особи, щодо яких прийнято рішення щодо їх припинення або які перебувають у процесі припинення.

Кількість засновників громадського об'єднання не може бути меншою ніж дві особи. Засновниками громадської спілки не можуть бути юридичні особи приватного права, єдиним засновником яких є одна і та сама особа, а також юридична особа приватного права, якщо засновник (власник істотної участі¹) цієї юридичної особи внесений до переліку осіб, пов'язаних зі здійсненням терористичної діяльності, або щодо яких застосовано міжнародні санкції.

Членами (учасниками) громадської організації, крім молодіжної та дитячої, можуть бути особи, визначені ч. 1 ст. 7 Закону [160], які досягли чотирнадцяти років. Вік членів молодіжної, дитячої організації визначається її статутом у межах, установлених Законом. Членами (учасниками) громадської спілки можуть бути юридичні особи приватного права, у тому числі громадські об'єднання зі статусом юридичної особи, фізичні особи, які досягли вісімнадцяти років і не визнані судом недієздатними (ст. 8 Закону) [160].

Відповідно до ст. 5 Закону України "Про молодіжні та дитячі громадські організації" [209], **членами молодіжних організацій** можуть бути особи віком від чотирнадцяти до двадцяти восьми років, **дитячих** – віком від шести до вісімнадцяти років. Вступ неповнолітніх віком до десяти років до дитячих громадських організацій здійснюється за письмовою згодою батьків, усиновителів, опікунів чи піклувальників. Особи старшого віку можуть бути членами молодіжних і дитячих громадських організацій за умови, якщо їх кількість не перевищує третини загальної кількості членів організації.

Громадське об'єднання, яке має намір здійснювати діяльність із статусом юридичної особи або без такого статусу, підлягає державній реєстрації в порядку, визначеному Законом України "Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань" [168], протягом 60 днів з дня проведення установчих зборів.

У разі неподання (не надсилання) документів для реєстрації громадського об'єднання протягом 60 днів з дня утворення таке громадське об'єднання не вважається утвореним.

Статут громадського об'єднання має містити відомості про:

1) найменування громадського об'єднання та (за наявності) – скорочене найменування;

¹ Під істотною участю у цьому Законі [160] слід розуміти пряме та опосередковане, самостійне або спільно з іншими особами володіння 10 і більше відсотками статутного (складеного) капіталу або голосів за придбаними акціями (частками) юридичної особи або незалежно від формального володіння можливість значного впливу на управління чи діяльність юридичної особи.

- 2) мету (цілі) та напрями його діяльності;
- 3) порядок набуття і припинення членства (участі) у громадському об'єднанні, права й обов'язки його членів (учасників);
- 4) повноваження керівника, вищого органу управління, інших органів управління (надалі – керівні органи) громадського об'єднання, порядок їх формування та зміни складу, термін повноважень; порядок визначення особи, уповноваженої представляти громадське об'єднання, та її заміни (для громадських об'єднань, що не мають статусу юридичної особи);
- 5) періодичність засідань і процедуру прийняття рішень керівними органами громадського об'єднання, у тому числі шляхом використання засобів зв'язку;
- 6) порядок звітування керівних органів громадського об'єднання перед його членами (учасниками);
- 7) порядок оскарження рішень, дій, бездіяльності керівних органів громадського об'єднання та розгляду скарг;
- 8) джерела надходження і порядок використання коштів та іншого майна громадського об'єднання;
- 9) порядок створення, діяльності та припинення діяльності відокремлених підрозділів громадського об'єднання (у разі їх створення громадським об'єднанням, яке має намір здійснювати діяльність зі статусом юридичної особи);
- 10) порядок внесення змін до статуту;
- 11) порядок прийняття рішення щодо саморозпуску або реорганізації громадського об'єднання, а також щодо використання його коштів та іншого майна, що залишилися після саморозпуску, – для громадського об'єднання, яке має намір здійснювати діяльність зі статусом юридичної особи.

У статуті громадського об'єднання можуть бути передбачені додаткові положення щодо утворення, діяльності та саморозпуску чи реорганізації громадського об'єднання, що не суперечать закону.

Громадське об'єднання, зареєстроване в установленому законом порядку, може мати всеукраїнський статус за наявності у нього відокремлених підрозділів у більшості адміністративно-територіальних одиниць, зазначених у ч. 2 ст. 133 Конституції України [95], і якщо таке громадське об'єднання підтвердило такий статус у порядку, встановленому Законом України "Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань". Підтвердження всеукраїнського статусу громадського об'єднання та відмова від такого статусу є добровільними.

Для здійснення своєї мети (цілей) громадське об'єднання має право (ст. 21 Закону) [160]:

1) вільно поширювати інформацію про свою діяльність, пропагувати свою мету (цілі);

2) звертатися у порядку, визначеному законом, до органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб з пропозиціями (зауваженнями), заявами (клопотаннями), скаргами;

3) одержувати у порядку, визначеному законом, публічну інформацію, що знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації;

4) брати участь у порядку, визначеному законодавством, у розробленні проєктів нормативно-правових актів, що видаються органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування і стосуються сфери діяльності громадського об'єднання та важливих питань державного і суспільного життя;

5) проводити мирні зібрання;

6) здійснювати інші права, не заборонені законом.

Громадське об'єднання зі статусом юридичної особи має право:

1) бути учасником цивільно-правових відносин, набувати майнові та немайнові права відповідно до законодавства;

2) здійснювати відповідно до закону підприємницьку діяльність безпосередньо, якщо це передбачено статутом громадського об'єднання, або через створені в порядку, передбаченому законом, юридичні особи (товариства, підприємства), якщо така діяльність відповідає меті (цілям) громадського об'єднання та сприяє її досягненню. Відомості про здійснення підприємницької діяльності громадським об'єднанням включаються до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців і громадських формувань;

3) засновувати з метою досягнення своєї статутної мети (цілей) засоби масової інформації;

4) брати участь у здійсненні державної регуляторної політики відповідно до Закону України "Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності";

5) брати участь у порядку, визначеному законодавством, у роботі консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів, що утворюються органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим,

органами місцевого самоврядування для проведення консультацій з громадськими об'єднаннями та підготовки рекомендацій з питань, що стосуються сфери їхньої діяльності.

Громадське об'єднання зі статусом юридичної особи, створена ним юридична особа (товариство, підприємство) може бути виконавцем державного замовлення відповідно до закону.

У ст. 22 Закону [160] урегульовані відносини між ними та державою. Так, держава забезпечує додержання прав громадських об'єднань; втручання органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб у діяльність громадських об'єднань. Водночас не допускається і втручання громадських об'єднань у діяльність органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб (крім випадків, передбачених законом).

Органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування можуть залучати громадські об'єднання до процесу формування і реалізації державної політики, вирішення питань місцевого значення. Це відбувається шляхом проведення консультацій з громадськими об'єднаннями стосовно важливих питань державного та суспільного життя, розроблення відповідних проєктів нормативно-правових актів, утворення консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів при органах державної влади, органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування, в роботі яких беруть участь представники громадських об'єднань.

Громадські об'єднання зі статусом юридичної особи мають право на фінансову підтримку за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів відповідно до закону. Громадські об'єднання, які отримують фінансову підтримку за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів, зобов'язані подавати й оприлюднювати звіти про цільове використання цих коштів відповідно до закону.

6.2. Правовий статус політичних партій

Виникнення і розвиток багатопартійності, започаткування участі політичних партій у формуванні органів державної влади є: перешкодою узурпації влади державою; однією з гарантій реалізації конституційного права громадян України брати участь в управлінні державними справами; одним

із політико-правових засобів здійснення представницької форми народовладдя; результатом втілення в життя права громадян України на свободу об'єднання в політичні партії. Закріплене у ст. 36 Конституції України [95] це право є можливістю задовольняти первинні потреби громадян. За допомогою політичної партії найбільш суттєві з первинних потреб перетворюються на інтерес соціальної верстви, іншої зацікавленої групи, а за умови оволодіння політичною партією державною владою, як уже зазначалося, – в загальний політичний інтерес.

Політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяти формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах (ст. 2 Закону України "Про політичні партії в Україні") [223].

Отже, *ознаками політичних партій* є таке:

1) об'єднання громадян у політичні партії здійснюється добровільно. Тобто ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яку з політичних партій або обмежений у праві добровільного виходу з політичної партії, зазнавати утисків у зв'язку з належністю до якоїсь із них. Належність чи не-належність до політичної партії не може бути підставою для обмеження прав і свобод або для надання державою будь-яких пільг чи переваг;

2) об'єднання громадян у політичні партії відбувається на підставі прихильності до певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку. Відповідно до своєї ідеологічної основи (ліберальної або неоліберальної, консервативної чи неоконсервативної, національно-демократичної та ін.) кожна з партій розробляє систему тактичних і стратегічних завдань і методів їх досягнення.

Законодавством передбачено обов'язок політичної партії мати свою **програму та закріплено основні її елементи**: цілі та завдання партії і шляхи їх досягнення. Використовуючи досвід правового регулювання статусу політичних партій країн із глибокими демократичними традиціями, українське законодавство передбачило обов'язок Міністерства юстиції України звертатися до Верховного Суду України з поданням про анулювання реєстраційного свідоцтва політичної партії, якщо вона протягом десяти років не висувала своїх кандидатів на виборах Президента України та народних депутатів України. Таким чином створено демократичний механізм очищення суспільства від політичних партій, які своєю сутністю "де-факто" вже не є суб'єктами політичної системи.

Регулювання правового статусу політичних партій відбувається на двох рівнях – конституційному та поточному. До першого належить Конституція України, до другого – Закони України "Про політичні партії в Україні" [223], "Про вибори народних депутатів України" [151], "Про вибори Президента України" [152], "Про місцеві вибори" [207] тощо.

Партії мають свій **статут**, який визначає передусім норми внутрішньопартійної демократії. У ньому регламентується: найменування політичної партії; перелік статутних органів, порядок їх утворення, їхні повноваження і терміни цих повноважень; порядок вступу до політичної партії, зупинення й призупинення членства в ній; права й обов'язки членів політичної партії; порядок створення, загальна структура та повноваження обласних, міських, районних організацій політичної партії та її первинних осередків; порядок внесення змін і доповнень до статуту та програми політичної партії; порядок скликання і проведення партійних з'їздів; джерела матеріальних (у тому числі фінансових) надходжень і порядок здійснення витрат політичної партії, використання її коштів та іншого майна, що залишилося після її ліквідації (саморозпуску) та ін. Партійний статут ухвалюється на установчому з'їзді політичної партії.

Політичні партії в Україні створюються і діють тільки із всеукраїнським статусом.

Гарантії діяльності політичних партій обумовлені характером відносин між ними й органами державної влади та місцевого самоврядування, що створюються за їх участю. Так, політичні партії є рівними перед законом. Це означає, що органам державної влади та місцевого самоврядування, їх посадовим особам заборонено надавати їм привілеї, а також сприяти політичним партіям у провадженні їх діяльності. Наступна гарантія полягає у забороні органам державної влади та місцевого самоврядування або їх посадовим особам втручатися у створення і внутрішню діяльність політичних партій і їх місцевих осередків. Стаття 22 Закону України "Про політичні партії в Україні" [223] (надалі – Закон) закріпив відповідальність посадових осіб та громадян у разі створення і участі в незареєстрованих політичних партіях, обмеження в правах чи переслідування громадян у зв'язку з належністю до політичних партій, необґрунтованої відмови в реєстрації політичних партій та інших порушень законодавства про політичні партії.

Закон передбачив випадки **обмеження щодо утворення і діяльності політичних партій з боку органів державної влади**. Стаття 37 Конституції

України [95] встановила, що забороні підлягають ті політичні партії, програмні цілі або дії яких спрямовані на: ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету та територіальної цілісності України, підрив безпеки держави, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової і релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення.

Важливою складовою конституційно-правового регулювання статусу політичних партій в Україні є регулювання **членства в них та його обмеження**. Членом політичної партії може бути лише громадянин України, який, відповідно до Конституції України, має право голосу на виборах, оскільки тільки громадяни нашої держави володіють правами, передбаченими ст. 36 і 38 Конституції України [95]. Громадянин України може перебувати одночасно лише в одній політичній партії; членство в політичній партії є фіксованим, обов'язковою умовою чого є наявність заяви громадянина України, поданої до статутного органу політичної партії, про бажання стати членом цієї партії. Форма фіксації членства в політичній партії визначається статутом політичної партії. *Членами партії не можуть бути*: судді, працівники прокуратури й органів внутрішніх справ, співробітники СБУ, військовослужбовці, працівники органів державної податкової служби. На час перебування на зазначених посадах або службі члени політичної партії зупиняють членство в цій партії, що впливає зі змісту ст. 15 Конституції України [95]. Цим же пояснюється заборона діяльності структурних осередків політичних партій в органах виконавчої та судової влади, у виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, навчальних закладах та інших державних установах і організаціях.

Діяльність політичної партії може здійснюватися тільки після її реєстрації. Акт реєстрації надає можливість політичним партіям реалізувати передбачені Законом [223] права, а також зобов'язує встановлені цим Законом органи державної влади здійснювати державний контроль за діяльністю політичних партій.

Реєстрації політичної партії передуює її **створення**. Рішення про це приймається на установчому з'їзді політичної партії і має бути підкріплене підписами не менше десяти тисяч громадян України, які, відповідно до Конституції України, мають право голосу на виборах. Зазначені підписи збирають

не менш як у двох третинах районів і не менше як у двох третинах областей України, міст Києва та Севастополя, Автономної Республіки Крим.

Створення політичної партії супроводжується затвердженням її статуту та програми, обранням керівних і контрольно-ревізійних органів. Після створення відбувається власне **реєстрація політичної партії**, яку здійснює Міністерство юстиції України. *До заяви про реєстрацію додаються:* програма та статут; протокол установчого з'їзду; підписи громадян України, зібрані на підтримку рішення про створення політичної партії; відомості про склад керівних органів політичної партії; платіжний документ, що посвідчує внесення реєстраційного збору, розмір якого встановлюється Кабінетом Міністрів України; назва й адреса банківської установи, у якій політична партія відкриватиме рахунки. Після перевірки цих матеріалів у тридцятиденний термін приймається рішення про реєстрацію. З цього часу політична партія набуває статусу юридичної особи. Якщо подані матеріали не відповідають Конституції і законам України, Міністерство юстиції відмовляє в реєстрації політичної партії. А в разі виявлення протягом трьох років недостовірних відомостей у документах, наданих політичною партією для реєстрації, реєстраційне свідоцтво може бути анульовано за рішенням суду за поданням реєстраційного органу. Таким чином, законодавством передбачений постійний контроль Міністерства юстиції України за діяльністю політичних партій, особливо на початковому етапі їх розвитку.

З дня реєстрації політична партія протягом шести місяців має забезпечити *утворення та реєстрацію своїх обласних і прирівняних до них партійних організацій* не менше як у чотирнадцяти адміністративно-територіальних одиницях України із зазначених у ч. 2 ст. 133 Конституції України [95] (тобто в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі). Вони реєструються відповідними органами юстиції Міністерства юстиції України протягом десяти днів із дня надходження письмової заяви від них, завіреної керівним органом політичної партії. До заяви додаються копія статуту політичної партії та протокол установчих зборів або конференції, на яких було створене відповідне структурне утворення політичної партії. Якщо ця умова створення політичної партії не буде виконана, її реєстраційне свідоцтво може бути анульовано згідно з відповідною процедурою. Після реєстрації структурні підрозділи політичної партії можуть набувати статусу юридичної особи лише в разі, коли це передбачено її статутом. Міністерство юстиції та його органи в разі відмови в реєстрації як політичних партій, так і її структурних підрозділів та утворень повинні надати

заявникові своє вмотивоване письмове рішення. Воно може бути оскаржене до суду. Причому відмова в реєстрації не може стати перешкодою в повторному зверненні про реєстрацію.

Права політичних партій – це закріплені в Конституції і законах України можливості для здійснення ними відповідних функцій, а по суті – для виконання їх ролі в політичній системі держави. **Політичні партії мають право** (ст. 12 Закону) [223]:

1) вільно проводити свою діяльність у межах, передбачених Конституцією та законами України;

2) брати участь у виборах Верховної Ради України, Президента України, інших органів державної влади й органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у порядку, встановленому відповідними законами України;

3) використовувати державні засоби масової інформації і засновувати власні;

4) підтримувати міжнародні зв'язки з політичними партіями та громадськими організаціями інших держав, міжнародними та міжурядовими організаціями, укладати угоди про співробітництво та здійснювати інші заходи, які не суперечать законам і міжнародним угодам України. Але вони повинні дотримуватися таких умов: політичні партії не можуть укладати угоди, які ставлять їх у підпорядковане або залежне становище стосовно будь-якої іншої іноземної організації чи політичної партії; вони можуть засновувати тільки такі міжнародні спілки чи вступати до таких спілок, статутами яких передбачено створення лише консультативних або координаційних органів;

5) з метою розширення можливостей впливу на соціальні верстви, прошарки, групи, якомога більшу частину суспільства, а також збільшення каналів зворотного зв'язку – ідейно, організаційно та матеріально підтримувати молодіжні, жіночі та інші об'єднання громадян, надавати допомогу у їх створенні.

Відповідно до конституційного принципу політичної та ідеологічної багатоманітності Закон [223] гарантує політичним партіям свободу опозиційної діяльності. Це положення сприяє: розвитку політичних партій, їх цивілізованій участі у виборах; більш продуктивному використанню ними органів державної влади та місцевого самоврядування для реалізації своїх програм; зменшенню можливості приватизації ними як названих органів, так і матеріальних ресурсів; формуванню інститутів громадянського суспільства, підконтрольності державної влади та ін.

Законодавство установило такі **напрями опозиційної діяльності політичних партій**: викладати публічно й обстоювати свою позицію з питань державного та суспільного життя; брати участь в обговоренні й оприлюднювати, обґрунтовувати критичну оцінку дій і рішень органів влади, використовуючи для цього державні та недержавні засоби масової інформації в порядку, установленому законом; вносити до органів державної влади України та місцевого самоврядування пропозиції, обов'язкові для розгляду відповідними органами в установленому порядку.

Українське законодавство виходить із того, що *політичні партії є неприбутковими організаціями*. Тому держава гарантує їм право на кошти та інше майно тільки для здійснення своїх статутних завдань. Для цього вони можуть використовувати як власне, так і орендоване рухоме та нерухоме майно, обладнання, транспорт, інші засоби, набуття яких не забороняється законами України.

Правове регулювання фінансової діяльності політичних партій спрямоване не тільки на сприяння ефективному виконанню ними своєї ролі в політичній системі, але і на оздоровлення політичного життя шляхом припинення можливої корупції, особливо серед партійного керівництва. Законодавець визначив, що для здійснення своїх статутних завдань вони не можуть використовувати кошти від:

- 1) органів державної влади та місцевого самоврядування, крім випадків, передбачених законом;
- 2) державних і комунальних підприємств, установ і організацій, а також підприємств і організацій, у майні яких є частки (паї, акції), що є державною чи комунальною власністю або які належать нерезидентам;
- 3) іноземних держав та їх громадян, підприємств, установ, організацій;
- 4) благодійних і релігійних об'єднань та організацій;
- 5) анонімних осіб або від осіб під псевдонімом;
- 6) політичних партій, що не входять до виборчого блоку політичних партій.

Інформація про надходження на рахунок політичної партії коштів, заборонених Законом [223], доводиться відповідною банківською установою до відома Міністерства юстиції України. Якщо кошти з джерел, які заборонені законом, надійдуть на рахунок політичної партії, вони мають бути перераховані самою політичною партією до Державного бюджету України або стягнуті в дохід держави в судовому порядку.

Для забезпечення рівності політичних партій перед законом, прозорості їх фінансової діяльності законодавець передбачив державний контроль за коштами та майном політичних партій. Повноваження щодо майна (в тому числі коштів), що є власністю політичної партії, здійснюється відповідно до законодавства України в порядку, передбаченому статутом політичної партії.

Органами державного контролю за діяльністю політичних партій є Міністерство юстиції України, на яке покладено контроль за додержанням політичними партіями Конституції, законів України та їх статуту, а також Центральна й окружні виборчі комісії, які покликані здійснювати контроль за додержанням політичними партіями порядку участі у виборчому процесі.

У разі порушення політичними партіями Конституції і законів України до них можуть вживатися такі заходи, як *попередження* і *заборона*. У разі застосування попередження відповідний контролюючий орган видає припис про недопущення протиправних учинків, якщо керівництво політичної партії публічно оголосило про намір вчинити їх; припис про усунення допущених правопорушень, якщо вчинені політичною партією дії не тягнуть за собою іншого виду відповідальності. В останньому випадку її керівництво зобов'язано невідкладно усунути порушення законодавства України і в п'ятиденний строк повідомити відповідний контролюючий орган про вжиті заходи.

Політична партія може бути заборонена за поданням Міністерства юстиції України чи Генерального прокурора України в судовому порядку в разі порушення вимог щодо її створення і діяльності, установлених Конституцією України [95], Законом України "Про політичні партії в Україні" [223], іншими законами України. Рішення суду щодо заборони діяльності політичної партії тягне за собою припинення її діяльності, розпуск керівних органів та інших структурних підрозділів і утворень, передбачених статутом політичної партії, і припинення партійного членства.

6.3. Право людини на свободу світогляду і віросповідання

Як зазначив Конституційний Суд України, право на свободу світогляду і віросповідання разом з іншими фундаментальними правами і свободами є основою створення та функціонування демократичного суспільства.

Усебічне утвердження і забезпечення цих прав і свобод – головний обов'язок України як демократичної, правової держави [355].

Свобода світогляду означає право мати власні погляди на природу, людину та суспільство та змінювати їх, сповідувати чи не сповідувати релігію, не бути примушеним з боку держави або інших суб'єктів суспільних відносин до певного світогляду та ставлення до релігії, а також право виховувати дітей відповідно до своїх власних переконань і ставлення до релігії.

Невід'ємною складовою світогляду є віросповідання. Правовий аспект свободи віросповідання характеризує сукупність юридичних норм, що регулюють суспільні відносини в процесі практичної реалізації особою права на свободу віросповідання.

Свобода віросповідання – це свобода одноособово чи разом з іншими: сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної; вільно приймати та змінювати релігію за своїм вибором; входити до релігійних громад чи виходити з них; брати чи не брати участь у богослужіннях, релігійних обрядах та церемоніях; навчанні релігії; нести альтернативну службу замість військової; вести релігійну діяльність, тобто створювати нові релігійні течії та напрями; відкрито виражати та вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання тощо.

Міжнародні документи закріпили право на свободу світогляду і віросповідання, зокрема, у Загальній декларації прав людини (ст. 18) [61], Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 9) [80], Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (ст. 18) [115], Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на ґрунті релігії і переконань [423] і Декларації прав осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин [422].

Українське законодавство про свободу світогляду і віросповідання ґрунтується на таких принципах:

1) рівноправність громадян, незалежно від їхнього ставлення до релігії: громадяни України є рівними перед законом і мають рівні права в усіх галузях економічного, політичного, соціального та культурного життя незалежно від їх ставлення до релігії (ст. 24 Конституції [95], ст. 4 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" (надалі – Закон) [247]);

2) неможливість визнання жодної релігії обов'язковою, рівність перед законом усіх релігій, віросповідань і релігійних організацій (ч. 3 ст. 35 Конституції України [95], ч. 4 ст. 5 Закону [247]);

3) відокремлення церкви та релігійних організацій від держави (ч. 3 ст. 35 Конституції України [95], ст. 5 Закону [247]);

4) відокремлення школи від церкви та релігійних організацій (ч. 3 ст. 35 Конституції України [95], ч. 4 ст. 5 Закону [247], ст. 9 Закону України "Про освіту");

5) гарантування кожному права мати, приймати, змінювати релігійні переконання чи не сповідувати жодної релігії, безперешкодно відправляти одноособово чи колегіально релігійні культу та ритуальні обряди (ч. 1 ст. 35 Конституції України [95], ч. 1 ст. 3 Закону України [247]);

6) можливість обмежувати здійснення права на свободу віросповідання лише законом і лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей (ч. 2 ст. 35 Конституції України [95], ч. 4 ст. 3 Закону [247]).

Елементами "свободи віросповідання" можна вважати: право сповідувати будь-яку релігію; право здійснення релігійних обрядів; право змінювати релігію; право не сповідувати жодної релігії; право на пропаганду релігії; право вести атеїстичну пропаганду; право на благодійну діяльність; право на релігійну освіту; культурно-просвітницьку діяльність; рівність перед законом громадян незалежно від їх ставлення до релігії.

Стаття 21 Закону [247] закріплює право безперешкодно проводити богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії в культових будівлях і на прилеглий території, у місцях паломництва, установах релігійних організацій, на кладовищах, у місцях окремих поховань і крематоріях, квартирах і будинках громадян, а також в установах, організаціях і на підприємствах за ініціативою їх трудових колективів і згодою адміністрації. Командування військових частин надає військовослужбовцям можливість брати участь у богослужіннях і виконанні релігійних обрядів. Богослужіння та релігійні обряди в лікарнях, госпіталях, будинках для престарілих та осіб з інвалідністю, місцях попереднього ув'язнення і відбування покарання проводяться на прохання громадян, які перебувають в них, або за ініціативою релігійних організацій. Адміністрація зазначених установ сприяє цьому, бере участь у визначенні часу та інших умов проведення богослужіння, обряду або церемонії. Конституційний Суд України у Рішенні [355] (абз. 6 підп. 2.2 п. 2 мотивувальної частини) вважає, що право на свободу світогляду і віросповідання може бути реалізоване, зокрема, у формі проведення богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій. У разі, якщо такі заходи

відбуваються публічно та мають мирний характер, на них мають поширюватися вимоги ст. 39 Конституції України, у тому числі щодо завчасного сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про їх проведення.

У процесі здійснення права на свободу совісті і віросповідання виокремлюються такі **тенденції**:

плюралізація вірувань – як результат урізноманітнення їх об'єктів (воно відбувається природно в результаті розвитку людської особистості, збагачення її духовних потреб, розширення її кругозору, обізнаності, уявлень);

демонополізація ролі традиційних релігій у визначенні показників моральності, "праведності" способу життя і поведінки особи, життєдіяльності об'єднань, груп, спільностей у встановленні критеріїв соціально-змістового розмежування "добра" та "зла" в конкретно-історичних умовах, обставинах;

деетнізація віри (зокрема, релігійної). Особливо яскраво це спостерігається на процесах поширення нетрадиційних релігій, кількість прихильників яких збільшується серед представників різних етносів, жителів різних континентів.

В Україні формування релігійних вірувань відбувається як за національною ознакою, так і під впливом світових релігій.

6.4. Правовий статус релігійних організацій, їх види.

Принципи взаємовідносин держави та релігійних організацій

В Україні правовий статус релігійних організацій регламентується Конституцією України та Законом України "Про свободу совісті та релігійні організації" (надалі – Закон) [247], з ухваленням якого 23 квітня 1991 р. Україна радикально змінила своє ставлення до проблеми свободи совісті та віросповідання, закріпила правовий статус релігійних організацій, передбачивши гарантії цієї свободи.

Згідно зі ст. 7 Закону [247] **релігійними організаціями в Україні є** релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з релігійних організацій. Релігійні об'єднання представлені своїми центрами (управліннями). Релігійні організації в Україні створюються для задоволення релігійних потреб громадян сповідувати та поширювати віру та діють відповідно до своєї ієрархічної структури, обирають, призначають і змінюють персонал згідно зі своїми статутами (положеннями).

Стаття 14 Закону [247] передбачає, що релігійна організація для отримання правоздатності має: створюватись громадянами в кількості не менше десяти осіб, повнолітніми (які досягли вісімнадцятирічного віку); мати статут (положення), поданий на реєстрацію до обласної, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а в Автономній Республіці Крим – до Ради міністрів Автономної Республіки Крим.

Релігійні центри, управління, монастирі, релігійні братства, місії та духовні навчальні заклади діють на підставі статуту (положення), які реєструються центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії (зараз це Міністерство культури та інформаційної політики України).

Статут (положення) повинен містити відомості про: вид релігійної організації, її віросповідну належність і місцезнаходження; місце релігійної організації в організаційній структурі релігійного об'єднання; майновий стан релігійної організації; права релігійної організації на заснування підприємств, засобів масової інформації, інших релігійних організацій, створення навчальних закладів; порядок внесення змін і доповнень до статуту (положення) релігійної організації; порядок вирішення майнових та інших питань у разі припинення діяльності релігійної організації; інші відомості, пов'язані з особливостями діяльності тієї чи тієї релігійної організації.

Орган, який здійснює реєстрацію, у місячний термін розглядає заяву, статут (положення) релігійної організації; ухвалює відповідне рішення і не пізніше як у десятиденний термін письмово повідомляє про нього заявникам. У необхідних випадках орган, який здійснює реєстрацію статутів (положень) релігійних організацій, може зажадати висновок місцевої державної адміністрації, виконавчого комітету сільської, селищної, міської ради. Законодавством передбачено і відмову в реєстрації, зокрема, у разі, коли статут суперечить чинному законодавству.

Релігійні організації відповідно до ст. 18 Закону [247] володіють, користуються і розпоряджаються майном, яке належить їм на праві власності. Поновлення релігійних організацій у майнових правах забезпечує матеріальні гарантії їхньої діяльності. Об'єктами права власності релігійної організації є: культові будівлі; предмети культу; об'єкти виробничого, соціального, добродійного призначення; житлові будинки; транспорт; кошти та інше майно, необхідне для забезпечення їх діяльності.

Релігійна організація має право власності на майно, яке придбане нею на власні кошти, пожертвоване їй громадянами й організаціями або передане

державою чи придбане на інших підставах, не заборонених законом (ст. 18 Закону) [247]. Релігійна організація самостійно володіє, користується і розпоряджається об'єктами власності, які їй належать. Право розпоряджатися майном, що є власністю релігійної організації, належить виключно її вищому органу управління (для релігійної громади – її загальним зборам).

Окремі функції господарського управління майном релігійної організації (релігійної громади, управління, монастиря тощо) можуть передаватись вищими органами управління (загальними зборами релігійної громади тощо) створюваним ними органам.

Закон [247] передбачає можливість виробничої і господарської діяльності релігійних організацій (ст. 19), визначає їх правосуб'єктність у сфері трудових відносин (ст. 25 – 28), надає право на добродійну діяльність (ст. 23).

Закон [247] закріпив гарантію таємниці сповіді. Відповідно до ст. 3 Закону, ніхто не має права вимагати від священнослужителів відомостей, одержаних ними при сповіді віруючих. Усе це дає підстави для висновку про те, що релігійні організації в Україні є повноправними учасниками правових відносин.

В Україні здійснення державної політики щодо релігії і церкви визначається принципом відокремлення церкви від держави і школи від церкви.

Змістовність *принципу відокремлення церкви від держави* характеризується такими особливостями:

держава захищає права та законні інтереси релігійних організацій, сприяє встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості та поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її, між віруючими різних віросповідань та їх релігійними організаціями; бере до відома та поважає традиції і внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству;

держава не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, не фінансує діяльності будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії;

усі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом; установлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших не допускається;

релігійні організації не виконують державних функцій і мають право брати участь у громадському житті, а також використовувати нарівні з громадськими об'єднаннями засоби масової інформації;

релігійні організації не беруть участі в діяльності політичних партій і не надають політичним партіям фінансової підтримки, не висувають кандидатів до органів державної влади, не ведуть агітації або фінансування виборчих кампаній кандидатів до цих органів; священнослужителі мають право на участь у політичному житті нарівні з усіма громадянами;

релігійна організація не повинна втручатись у діяльність інших релігійних організацій, у будь-якій формі проповідувати ворожнечу, нетерпимість до невіруючих і віруючих інших віросповідань.

Стаття 6 Закону [247] розкриває *принцип відокремлення школи від церкви*:

державна система освіти в Україні відокремлена від церкви (релігійних організацій), має світський характер. Доступ до різних видів і рівнів освіти надається громадянам незалежно від їхнього ставлення до релігії;

не допускається обмеження на ведення наукових досліджень (у тому числі фінансованих державою), пропаганду їх результатів або включення їх до загальноосвітніх програм за ознакою відповідності чи невідповідності положенням будь-якої релігії або атеїзму;

громадяни можуть навчатися релігійного віровчення і здобувати релігійну освіту індивідуально або разом з іншими, вільно обираючи мову навчання;

релігійні організації мають право відповідно до своїх внутрішніх настанов створювати для релігійної освіти дітей і дорослих навчальні заклади та групи, а також проводити навчання в інших формах, використовуючи для цього приміщення, що їм належать або надаються в користування;

викладачі релігійних віровчень і релігійні проповідники зобов'язані виховувати своїх слухачів у дусі терпимості та поваги до громадян, які не сповідують релігії, та до віруючих інших віросповідань.

Діяльність релігійної організації може бути припинена у зв'язку з її реорганізацією (поділом, злиттям, приєднанням) або ліквідацією. Реорганізація або ліквідація релігійної організації здійснюється відповідно до її власних настанов. Реєстрація статутів (положень) новоутворених після реорганізації релігійних організацій здійснюється в порядку, встановленому ст. 14 Закону [247]. У разі порушення релігійною організацією, що є юридичною особою, положень цього Закону та інших законодавчих актів України припинення її діяльності можливе також за рішенням суду. У судовому порядку діяльність релігійної організації припиняється лише у випадках:

1) вчинення релігійною організацією дій, недопустимість яких передбачена ст. 3, 5 і 17 Закону [247];

2) поєднання обрядової чи проповідницької діяльності релігійної організації з посяганнями на життя, здоров'я, свободу та гідність особи;

3) систематичного порушення релігійною організацією встановленого законодавством порядку проведення публічних релігійних заходів (богослужінь, обрядів, церемоній, походів тощо);

4) спонукання громадян до невиконання своїх конституційних обов'язків або дій, які супроводжуються грубими порушеннями громадського порядку чи посяганням на права та майно державних, громадських або релігійних організацій.

Суд розглядає справу про припинення діяльності релігійної організації порядком позовного провадження, передбаченого Цивільним процесуальним кодексом України, за заявою органу, уповноваженого здійснювати реєстрацію статуту конкретної релігійної організації, або прокурора.

6.5. Поняття інформації, її види та конституційно-правове регулювання

Стаття 34 Конституції України [95] закріплює право кожного на інформацію, гарантує право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, право вільно збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій розсуд. Зазначена норма відповідає положенням ст. 19 Загальної декларації прав людини [61], ст. 18, 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [115], п. 1 ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [80].

Частина третя ст. 34 Конституції [95] передбачає *можливість обмеження права на інформацію* законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошення інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Правові засади діяльності ЗМІ регулюються відповідними конституційними нормами та законами "Про інформацію" [200], "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні" [173], "Про телебачення і радіомовлення" [259], "Про інформаційні агентства" [199], "Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів" [167], "Про

порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації" [228], "Про Суспільне телебачення і радіомовлення України" [258], "Про захист персональних даних" [196], "Про доступ до публічної інформації" [171] та іншими законодавчими актами та міжнародними договорами, ратифікованими Україною.

Закон України "Про інформацію" (надалі – Закон) [200] **інформацію** визначає як будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді.

Кожен має право на інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів. Реалізація права на інформацію не повинна порушувати громадські, політичні, економічні, соціальні, духовні, екологічні та інші права, свободи та законні інтереси інших громадян, права та інтереси юридичних осіб.

У процесі обміну інформацією виникають особливі суспільні відносини, які називають інформаційними та базуються на таких **принципах** (ст. 2 Закону): гарантованість права на інформацію, відкритість, доступність інформації та свобода її обміну, достовірність і повнота інформації; свобода вираження поглядів і переконань; правомірність одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації; захищеність особи від втручання в її особисте та сімейне життя [200].

Гарантією реалізації суб'єктами правовідносин права на інформацію є **державна інформаційна політика**, яка є сукупністю основних напрямів і способів діяльності держави щодо одержання, використання, поширення та зберігання інформації.

Головними напрямками та способами реалізації державної інформаційної політики є: забезпечення доступу громадян до інформації; забезпечення рівних можливостей щодо створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони, захисту інформації; створення умов для формування в Україні інформаційного суспільства; забезпечення відкритості та прозорості діяльності суб'єктів владних повноважень; створення інформаційних систем і мереж інформації, розвиток електронного урядування; постійне оновлення, збагачення та зберігання національних інформаційних ресурсів; забезпечення інформаційної безпеки України; сприяння міжнародній співпраці в інформаційній сфері та входженню України до світового інформаційного простору.

До **суб'єктів інформаційних відносин** належать: громадяни України, юридичні особи, об'єднання громадян і суб'єкти владних повноважень (ст. 4 Закону) [200].

Об'єктами інформаційних відносин є інформація.

За порядком доступу інформацію розподіляють на *відкриту інформацію* та *інформацію з обмеженим доступом* (ст. 20 Закону) [200]. Будь-яка інформація є відкритою, крім тієї, що віднесена законом до інформації з обмеженим доступом.

Інформацією з обмеженим доступом є конфіденційна, таємна та службова інформація (ст. 21 Закону) [200].

Конфіденційною є інформація про фізичну особу, а також інформація, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень. Конфіденційна інформація може поширюватися за бажанням (згодою) відповідної особи у визначеному нею порядку згідно з передбаченими нею умовами, а також в інших випадках, визначених законом. Стаття 7 Закону України "Про доступ до публічної інформації" [171] (надалі – Закон № 2939-VI) визначає конфіденційну інформацію як інформацію, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень, та яка може поширюватися у визначеному ними порядку за їхнім бажанням, відповідно до передбачених ними умов.

Таємною є інформація, доступ до якої обмежується і розголошення якої може завдати шкоди особі, суспільству та державі. Таємною визнається інформація, яка містить державну, професійну, банківську таємницю, таємницю досудового розслідування та іншу передбачену законом таємницю (ст. 8 Закону № 2939-VI) [171].

До *службової* може належати така інформація:

1) що міститься в документах суб'єктів владних повноважень, які становлять внутрівідомчу службову кореспонденцію, доповідні записки, рекомендації, якщо вони пов'язані з розробкою напряму діяльності установи або здійсненням контрольних, наглядових функцій органами державної влади, процесом прийняття рішень і передують публічному обговоренню та/або прийняттю рішень;

2) зібрана в процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни, яку не віднесено до державної таємниці (ст. 9 Закону № 2939-VI) [171].

До інформації з обмеженим доступом не можуть бути віднесені такі відомості: 1) про стан довкілля, якість харчових продуктів і предметів побуту;

2) про аварії, катастрофи, небезпечні природні явища та інші надзвичайні ситуації, що сталися або можуть статися і загрожують безпеці людей; 3) про стан здоров'я населення, його життєвий рівень, включаючи харчування, одяг, житло, медичне обслуговування та соціальне забезпечення, а також про соціально-демографічні показники, стан правопорядку, освіти та культури населення; 4) про факти порушення прав і свобод людини, включаючи інформацію, що міститься в архівних документах колишніх радянських органів державної безпеки, пов'язаних з політичними репресіями, Голодомором 1932 – 1933 років в Україні та іншими злочинами, вчиненими представниками комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів; 5) про незаконні дії органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб; 6) щодо діяльності державних і комунальних унітарних підприємств, господарських товариств, у статутному капіталі яких більше 50 % акцій (часток) належать державі або територіальній громаді, а також господарських товариств, 50 і більше відсотків акцій (часток) яких належать господарському товариству, частка держави або територіальної громади в якому становить 100 %, що підлягають обов'язковому оприлюдненню відповідно до закону; 7) інші відомості, доступ до яких не може бути обмежено відповідно до законів і міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (ч. 4 ст. 21 Закону) [200].

Водночас ст. 29 Закону [200] передбачає, що інформація з обмеженим доступом може бути поширена, якщо вона є суспільно необхідною, тобто є предметом суспільного інтересу, і право громадськості знати цю інформацію переважає потенційну шкоду від її поширення. *Предметом суспільного інтересу* вважається інформація, яка: свідчить про загрозу державному суверенітету, територіальній цілісності України; забезпечує реалізацію конституційних прав, свобод і обов'язків; свідчить про можливість порушення прав людини, введення громадськості в оману, шкідливі екологічні та інші негативні наслідки діяльності (бездіяльності) фізичних або юридичних осіб тощо.

Наступний *поділ інформації за змістом* визначається ст. 10 Закону [200]: інформація про фізичну особу; інформація довідково-енциклопедичного характеру; інформація про стан довкілля (екологічна інформація); інформація про товар (роботу, послугу); науково-технічна інформація; податкова інформація; правова інформація; статистична інформація; соціологічна інформація; інші види інформації.

Інформація про фізичну особу (персональні дані) – відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована (ст. 11 Закону) [200].

Інформація довідково-енциклопедичного характеру – систематизовані, документовані, публічно оголошені або іншим чином поширені відомості про суспільне, державне життя та навколишнє природне середовище (ст. 12 Закону) [200].

Інформація про стан довкілля (екологічна інформація) – відомості та/або дані про: стан складових довкілля та його компоненти, включаючи генетично модифіковані організми, та взаємодію між цими складовими; фактори, що впливають або можуть впливати на складові довкілля (речовини, енергія, шум і випромінювання, а також діяльність або заходи, включаючи адміністративні, угоди в галузі навколишнього природного середовища, політику, законодавство, плани та програми); стан здоров'я та безпеки людей, умови життя людей, стан об'єктів культури та споруд тією мірою, якою на них впливає або може вплинути стан складових довкілля; інші відомості та/або дані (ст. 13 Закону) [200].

Інформація про товар (роботу, послугу) – відомості та/або дані, які розкривають кількісні, якісні та інші характеристики товару (роботи, послуги) (ст. 14 Закону) [200].

Науково-технічна інформація – будь-які відомості та/або дані про вітчизняні та зарубіжні досягнення науки, техніки та виробництва, одержані в ході науково-дослідної, дослідно-конструкторської, проектно-технологічної, виробничої та громадської діяльності, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді (ст. 15 Закону) [200].

Податкова інформація – сукупність відомостей і даних, що створені або отримані суб'єктами інформаційних відносин у процесі поточної діяльності та необхідні для реалізації покладених на контролюючі органи завдань і функцій у порядку, встановленому Податковим кодексом України [134] (ст. 16 Закону) [200].

Правова інформація – будь-які відомості про право, його систему, джерела, реалізацію, юридичні факти, правовідносини, правопорядок, правопорушення і боротьбу з ними та їх профілактику тощо (ст. 17 Закону) [200].

Статистична інформація – документована інформація, що дає кількісну характеристику масових явищ та процесів, які відбуваються в економічній, соціальній, культурній та інших сферах життя суспільства (ст. 18 Закону) [200].

Соціологічна інформація – будь-які документовані відомості про ставлення до окремих осіб, подій, явищ, процесів, фактів тощо (ст. 19 Закону) [200].

6.6. Правовий статус друкованих та аудіовізуальних засобів масової інформації

В основу конституційно-правового регулювання статусу ЗМІ закладений принцип ідеологічної багатоманітності та заборона цензури (ст. 15 Конституції України) [95].

Правову основу діяльності друкованих засобів масової інформації в Україні становлять закони "Про інформацію" [200], "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні" [173], "Про телебачення і радіомовлення" [259], "Про інформаційні агентства" [199], "Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів" [167], "Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації" [228], "Про Суспільне телебачення і радіомовлення України" [258], "Про захист персональних даних" [195], "Про доступ до публічної інформації" [171], інші акти чинного законодавства та визнані Україною міжнародно-правові договори.

Засоби масової інформації – це засоби, призначені для публічного поширення друкованої або аудіовізуальної інформації (ч. 2 ст. 22 Закону України "Про інформацію") [200].

Чинне інформаційне законодавство виділяє **дві групи ЗМІ**: друковані (преса) й аудіовізуальні (телебачення і радіомовлення). Крім того, до ЗМІ відносять і такий тип каналів інформації, як Всесвітня комп'ютерна мережа (Інтернет), правовий статус якого визначений Законом України "Про телекомунікації" [260]. Інтернет-видання в Україні не мають статусу ЗМІ. Цей статус мають видавництва, телерадіоорганізації та інформаційні агентства.

Стаття 1 Закону України "Про телекомунікації" [260] визначає *Інтернет* як *всесвітню інформаційну систему загального доступу, яка логічно зв'язана глобальним адресним простором і базується на Інтернет-протоколі, визначеному міжнародними стандартами*. Українське законодавство регулює лише технічні аспекти адміністрування адресного простору українського сегмента мережі Інтернет. Органом державного регулювання у сфері

телекомунікацій є Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації (надалі – НКРЗ), яка є державним колегіальним органом, підпорядкованим Президенту України, підзвітним Верховній Раді України. Адміністрування адресного простору мережі Інтернет у домені "UA" здійснює недержавна організація, утворена самоврядними організаціями операторів/провайдерів Інтернету та зареєстрована відповідно до міжнародних вимог.

Друкованими засобами масової інформації (пресою) є періодичні та такі, що продовжуються, видання, які виходять під постійною назвою, з періодичністю один і більше номерів (випусків) протягом року на підставі свідоцтва про державну реєстрацію. Додатки до друкованих засобів масової інформації у вигляді видань газетного та журнального типу є окремими періодичними і такими, що продовжуються, друкованими виданнями і підлягають реєстрації на загальних підставах. Отже, друкованими ЗМІ є періодичні друковані видання: газети, журнали, бюлетені та інші разові видання з визначеним тиражем. Друковані видання можуть включати до свого складу інші носії інформації (платівки, дискети, магнітофонні та відеокасети тощо), розповсюдження яких не заборонено чинним законодавством України (ст. 1 Закону України "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні", надалі – Закон) [173].

До суб'єктів діяльності друкованих засобів масової інформації віднесені: засновник (співзасновники) друкованого засобу масової інформації, його редактор (головний редактор), редакційна колегія, редакція, трудовий колектив редакції, журналістський колектив, журналіст, автор, видавець, розповсюдjuвач (ст. 7 Закону) [173].

Право на заснування друкованого засобу масової інформації належить: громадянам України, громадянам інших держав та особам без громадянства, не обмеженим у цивільній правоздатності та цивільній дієздатності; юридичним особам України та інших держав; трудовим колективам підприємств, установ і організацій на підставі відповідного рішення загальних зборів (конференції). Органи державної влади, інші державні органи та органи місцевого самоврядування не можуть виступати засновниками (співзасновниками) друкованих засобів масової інформації, крім випадків, передбачених законом (ст. 8 Закону) [173].

Друкований засіб масової інформації може видаватися після його державної реєстрації. Державній реєстрації підлягають усі друковані засоби масової інформації, що видаються на території України, незалежно

від сфери розповсюдження, тиражу та способу його виготовлення. Заяви про державну реєстрацію друкованих засобів масової інформації подаються засновником (співзасновниками) до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері державної реєстрації друкованих засобів масової інформації (Державна реєстраційна служба України – Укрдержреєстр).

Державній реєстрації не підлягають:

- 1) законодавчі, офіційні нормативні та інші акти, бюлетені судової практики, що видаються органами законодавчої, судової та виконавчої влади;
- 2) інформаційні матеріали та документація, що видаються підприємствами, організаціями, навчальними закладами та науковими установами з метою використання їх у своїй діяльності;
- 3) видана за допомогою технічних засобів друкована продукція, не призначена для публічного розповсюдження, або машинописна, розмножувана на правах рукопису.

Стаття 2 Закону [173] закріплює, що друковані засоби масової інформації є вільними. Забороняється створення та фінансування державних органів, установ, організацій або посад для цензури масової інформації. Не допускається вимога попереднього погодження повідомлень і матеріалів, які поширюються друкованими засобами масової інформації, а також заборона поширення повідомлень і матеріалів з боку посадових осіб державних органів, підприємств, установ, організацій або об'єднань громадян, крім випадків, коли посадова особа є автором поширюваної інформації чи дала інтерв'ю.

Держава гарантує економічну самостійність і забезпечує економічну підтримку діяльності друкованих засобів масової інформації, запобігає зловживанню монопольним становищем на ринку з боку видавців і розповсюджувачів друкованої продукції. Заходи, спрямовані на забезпечення економічної підтримки діяльності друкованих засобів масової інформації, визначаються Кабінетом Міністрів України.

Забороняється використання друкованих засобів масової інформації для (ст. 3 Закону) [173]:

- закликів до захоплення влади, насильницької зміни конституційного ладу або територіальної цілісності України;
- пропаганди війни, насильства та жорстокості;
- розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі;

розповсюдження порнографії, а також з метою вчинення терористичних актів та інших кримінально караних діянь;

пропаганди комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їхньої символіки;

популяризації або пропаганди держави-агресора та її органів влади, представників органів влади держави-агресора та їхніх дій, що створюють позитивний образ держави-агресора, виправдовують чи визнають правомірною окупацію території України;

втручання в особисте та сімейне життя особи, крім випадків, передбачених законом;

заподіяння шкоди честі та гідності особи;

розголошення будь-якої інформації, яка може призвести до вказання на особу неповнолітнього правопорушника без його згоди і згоди його законного представника.

Випуск друкованого засобу масової інформації може бути припинено за рішенням засновника (співзасновників) або суду (ст. 18 Закону) [173].

Правовий статус *аудіовізуальних ЗМІ* визначається Законом "Про телебачення і радіомовлення" [259]. **Аудіовізуальний (електронний) засіб масової інформації** – це організація, яка надає для масового приймання споживачами аудіовізуальну інформацію, передану у вигляді електричних сигналів і прийняту за допомогою побутових електронних пристроїв. Аудіовізуальними ЗМІ є радіомовлення, телебачення, кіно, звукозапис, відео-запис тощо. ЗМІ представлені відповідними органами: редакціями періодичного друку, теле- та радіомовленням.

Законом передбачено *ліцензію на мовлення* як документ державного зразка, який видається Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення та засвідчує право ліцензіата відповідно до умов ліцензії здійснювати мовлення, використовувати канали мовлення, мережі мовлення, канали багатоканальних телемереж, і *ліцензію провайдера програмної послуги* як документ державного зразка, який видається Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення та засвідчує право ліцензіата надавати програмні послуги з використанням ресурсу багатоканальних телемереж.

Цензура інформаційної діяльності телерадіоорганізацій забороняється.

Контрольні запитання

1. Розкрийте поняття та види громадських об'єднань.
2. Охарактеризуйте принципи утворення і діяльності громадських об'єднань.
3. Визначте сутність та ознаки політичних партій.
4. Розкрийте змістовність права на свободу світогляду і віросповідання.
5. Надайте характеристику релігійним організаціям, їх видам.
6. Охарактеризуйте принципи взаємовідносин держави та релігійних організацій.
7. Що таке інформація? Визначте об'єкти, суб'єкти та зміст інформаційних відносин.
8. Дайте характеристику видів інформації за порядком доступу, за змістом.
9. Порівняйте статус друкованих та аудіовізуальних засобів інформації.

Рекомендована література: [61; 80; 89; 90; 95 – 97; 103; 105; 110; 115; 135; 151; 152; 160; 167; 168; 171; 173; 181; 196; 199; 200; 207; 209; 215; 223; 228; 229; 239; 245; 247; 258 – 260; 288; 335; 336; 355; 373; 378; 385; 406; 409; 414; 422; 423].

Розділ II. Органи державної влади та місцеве самоврядування в Україні. Територіальний устрій держави

7. Верховна Рада України

7.1. Конституційно-правовий статус Верховної Ради України: порядок формування, строк повноважень, функції.

7.2. Органи та посадові особи Верховної Ради України.

7.3. Компетенція та акти Верховної Ради України.

7.4. Законодавчий процес: поняття та стадії.

7.5. Правовий статус народного депутата України.

7.6. Рахункова палата Верховної Ради України, її завдання, склад, порядок формування та повноваження.

7.7. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини: порядок призначення та повноваження.

Ключові слова: парламент, законодавча влада, вищий представницький орган, Верховна Рада України, функції парламенту, спікер, парламентський контроль, система стримувань і противаг, комітети Верховної Ради України, тимчасова спеціальна комісія, тимчасова слідча комісія, коаліція, опозиція, депутатська фракція, законодавчий процес, народний депутат, депутатське звернення, депутатський запит, Рахункова палата, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

7.1. Конституційно-правовий статус Верховної Ради України: порядок формування, строк повноважень, функції Верховної Ради України

Верховна Рада України – це єдиний законодавчий орган в Україні. Вона є: а) представницьким органом, який складається із 450 народних депутатів, що представляють народ України; б) колегіальним органом, оскільки її рішення приймаються на пленарних засіданнях шляхом голосування; в) виборним органом – формується безпосередньо народом, що гарантує його легітимність; і має загальну компетенцію, тобто бере участь у реалізації практично всіх функцій держави.

Конституційний склад Верховної Ради України – 450 народних депутатів, які обираються на основі загального, рівного, вільного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

Новий склад Верховної Ради України вважається обраним у день офіційного повідомлення Центральною виборчою комісією України про обрання не менше двох третин депутатів від конституційного складу Верховної Ради.

Верховна Рада України є однопалатним парламентом, на відміну від більшості країн – членів Європейського Союзу, хоча серед науковців існує точка зору щодо доцільності створення двопалатного парламенту.

Функції Верховної Ради – це головні напрями її діяльності у межах повноважень, якими Верховна Рада наділена Конституцією України. Головними функціями Верховної Ради України є представницька, законодавча, установча та функція парламентського контролю.

Представницька функція проявляється в тому, що Верховна Рада формується народом України шляхом виборів, а тому виражає його інтереси та волю.

Законодавча функція є найважливішою у діяльності національного парламенту та полягає в тому, що Верховна Рада України в межах своєї компетенції приймає закони з питань, що потребують законодавчого регулювання. Реалізуючи цю функцію, Верховна Рада України формує національну правову систему та забезпечує регулювання суспільних відносин. Разом з тим, як зазначено в ст. 91 Конституції України [95], Верховна Рада України приймає окрім законів постанови та інші акти. Так, ч. 2 ст. 64 Регламенту Верховної Ради України передбачає, що це заява, звернення, декларація та резолюція [243].

Установча функція Верховної Ради полягає в тому, що парламент визначає правові основи функціонування органів державної влади та бере участь у їх формуванні, а також припиненні їх повноважень, у тому числі достроковому. Ця функція зазнала істотних змін після проведення конституційної реформи 2004 р. і 2015 р., оскільки збільшилися можливості Верховної Ради України в частині формування і припинення діяльності Кабінету Міністрів України.

Функція парламентського контролю полягає в тому, що Верховна Рада України здійснює контроль за діяльністю насамперед органів виконавчої влади. Зокрема, парламент України контролює діяльність Кабінету Міністрів України, здійснює контроль за додержанням конституційних прав

і свобод, виконує бюджетно-фінансовий контроль, може направити парламентський запит до Президента України тощо.

7.2. Органи та посадові особи Верховної Ради України

Відповідно до ч. 1 ст. 76 Конституції України [95], Верховна Рада України складається із 450 народних депутатів України (її конституційний склад). У загальному вигляді структура Верховної Ради України виглядає таким чином: Голова Верховної Ради України; Перший заступник і заступник Голови; комітети Верховної Ради України; депутатські фракції; коаліція депутатських фракцій; Погоджувальна рада депутатських фракцій у Верховній Раді України; тимчасові спеціальні та тимчасові слідчі комісії Верховної Ради України; Апарат Верховної Ради України; Інститут законодавства Верховної Ради України; видавництво Верховної Ради України.

Голова Верховної Ради очолює її та обирається Верховною Радою на строк її повноважень із числа народних депутатів України таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів. Голова Верховної Ради України може бути в будь-який час відкликаний Верховною Радою на його прохання, а також у зв'язку з незадовільною його роботою на цій посаді або через інші обставини, що унеможливають виконання ним своїх обов'язків. Кожен депутат має право висунути свою кандидатуру на посаду Голови Верховної Ради. На обговорення кожної кандидатури виділяється дві години сесійного часу, в тому числі сам кандидат має 30 хвилин на доповідь.

Верховна Рада України на строк своїх повноважень обирає Першого заступника Голови Верховної Ради і заступника Голови Верховної Ради. Вибори Першого заступника та заступника Голови Верховної Ради України можуть проводитися одночасно з виборами Голови Верховної Ради України, якщо до початку чи під час розгляду цього питання між депутатськими фракціями (групами) буде досягнута домовленість про вибори "в пакеті" цих посадових осіб.

До органів Верховної Ради України відносять комітети, тимчасові спеціальні комісії та тимчасові слідчі комісії. **Комітети Верховної Ради** формуються з числа народних депутатів України на першій сесії Верховної Ради нового скликання на строк її повноважень. **Основною функцією комітетів** є законопроектна робота, яка включає: 1) розроблення проєктів законів, інших актів Верховної Ради України; 2) попередній розгляд та підготовку висновків і пропозицій щодо законопроектів, внесених до Верховної

Ради України суб'єктами законодавчої ініціативи; 3) за дорученням Верховної Ради України доопрацювання окремих законопроектів за наслідками розгляду їх у першому та наступних читаннях (за винятком прийнятих Верховною Радою України актів у цілому); 4) попередній розгляд і підготовка висновків і пропозицій щодо проектів загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля, а також надання згоди на обов'язковість чи денонсацію міжнародних договорів України; 5) узагальнення зауважень і пропозицій, що надійшли до законопроектів; 6) внесення пропозицій щодо перспективного планування законопроектної роботи. Формами роботи комітетів є **засідання і слухання в комітетах**. Засідання комітету є повноважним, якщо на ньому присутні більше половини від затвердженого Верховною Радою України складу його членів.

За результатами розгляду питань комітети приймають акти у формі рішень (з організаційних питань), висновків і рекомендацій (щодо контрольної діяльності комітетів; щодо осіб, які пропонуються для обрання, призначення, надання згоди на призначення чи звільнення Верховною Радою України; щодо результатів слухань у комітетах).

Парламентом можуть утворюватися тимчасові робочі органи у формі тимчасових спеціальних і тимчасових слідчих комісій. Перші створюються для підготовки та попереднього розгляду питань, які належать до компетенції Верховної Ради України, другі – з метою розслідування питань, які становлять суспільний інтерес.

У Верховній Раді можуть створюватися **депутатські фракції**, формовані на партійній основі народними депутатами, обраними за списками політичних партій (виборчих блоків), які за результатами виборів отримали депутатські мандати. Політична партія (виборчий блок) має право формувати у Верховній Раді тільки одну депутатську фракцію. Депутатські фракції формуються на першій сесії Верховної Ради нового скликання до розгляду питання про обрання Голови Верховної Ради та створення її органів. Депутат може входити лише до складу депутатської фракції політичної партії (виборчого блоку політичних партій), за виборчим списком якої його обрано.

Коаліція депутатських фракцій утворюється у Верховній Раді за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій. До її складу має входити більшість народних депутатів України від конституційного складу Парламенту. Коаліція формується протягом одного місяця з дня

відкриття першого засідання Верховної Ради, що проводиться після чергових або позачергових виборів парламенту, або протягом місяця з дня припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України.

Основними завданнями коаліції є внесення пропозиції Президенту України щодо кандидатури Прем'єр-міністра України, а також Прем'єр-міністру – щодо кандидатур до складу Кабінету Міністрів України (крім кандидатури Міністра оборони та Міністра закордонних справ).

Погоджувальна рада депутатських фракцій виконує завдання підготовки та попереднього розгляду організаційних питань діяльності парламенту. До її складу входять Голова Верховної Ради України, Перший заступник і заступник Голови Верховної Ради України, голови депутатських фракцій з правом ухвального голосу та голови комітетів з правом дорадчого голосу.

Для організаційно-правового, інформаційного, матеріально-технічного забезпечення діяльності Верховної Ради України, її робочих органів, посадових осіб і народних депутатів України діє **апарат Верховної Ради України**.

Окремими структурними підрозділами парламенту, які не входять до складу його апарату, є Інститут законодавства Верховної Ради України та Видавництво Верховної Ради України. Офіційними виданнями Верховної Ради є газета "Голос України" та журнал "Відомості Верховної Ради України", у яких публікуються акти, прийняті парламентом.

7.3. Компетенція та акти Верховної Ради України

Компетенція Верховної Ради України – це її повноваження та предмети відання, що закріплені у Конституції України [95]. Відповідно до ст. 85 Конституції України [95] до повноважень Верховної Ради України належать:

- 1) внесення змін до Конституції України;
- 2) призначення всеукраїнського референдуму з питань, визначених статтею 73 Конституції;
- 3) прийняття законів;
- 4) затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього; контроль за виконанням Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання;

- 5) визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору;
- 6) затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля;
- 7) призначення виборів Президента України у строки, передбачені Конституцією;
- 8) заслуховування щорічних і позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України;
- 9) оголошення за поданням Президента України стану війни й укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України;
- 10) усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпічменту);
- 11) розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України;
- 12) за поданням Президента України призначення Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України. За поданням Прем'єр-міністра України призначення інших членів Кабінету Міністрів України, Голови Антимонопольного комітету України, Голови Державного комітету телебачення та радіомовлення України, Голови Фонду Державного майна України; звільнення зазначених осіб з посад, вирішення питання про відставку Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України;
- 13) призначення на посаду та звільнення з посади за поданням Президента України Голови Служби безпеки України;
- 14) здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України відповідно до цієї Конституції та закону;
- 15) затвердження рішень про: надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам і міжнародним організаціям; одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням;
- 16) прийняття Регламенту Верховної Ради України;
- 17) призначення на посади та звільнення з посад Голови та інших членів Рахункової палати;

18) призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; заслуховування його щорічних доповідей про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні;

19) призначення на посаду та звільнення з посади Голови Національного банку України за поданням Президента України;

20) призначення на посади та звільнення з посад половини складу Ради Національного банку України;

21) призначення на посади та звільнення з посад половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;

22) призначення на посади та звільнення з посад членів Центральної виборчої комісії за поданням Президента України;

23) затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Служби безпеки України, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України;

24) схвалення рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України;

25) установлення державних символів України;

26) надання згоди Президентом України на призначення на посаду та звільнення з посади Генерального прокурора України; висловлення недовіри Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади;

27) призначення на посади третини складу Конституційного Суду України;

28) дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим за наявності висновку Конституційного Суду України про порушення нею Конституції України або законів України; призначення позачергових виборів до Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

29) утворення і ліквідація районів, установлення і зміна меж районів і міст, віднесення населених пунктів до категорії міст, найменування і перейменування населених пунктів і районів;

30) призначення чергових і позачергових виборів до органів місцевого самоврядування;

31) затвердження протягом двох днів з моменту звернення Президента України указів про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні

або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації;

32) надання законом згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів України;

33) здійснення парламентського контролю у межах, визначених цією Конституцією та законом;

34) прийняття рішення про направлення запиту до Президента України на вимогу народного депутата України, групи народних депутатів України чи комітету Верховної Ради України, попередньо підтриману не менше як однією третиною від конституційного складу Верховної Ради України;

35) призначення на посаду та звільнення з посади керівника апарату Верховної Ради України; затвердження кошторису Верховної Ради України та структури її апарату;

36) затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації, визначення правових засад вилучення об'єктів права приватної власності;

37) затвердження законом Конституції Автономної Республіки Крим, змін до неї.

Верховна Рада України здійснює також інші повноваження, які відповідно до Конституції України віднесені до її відання.

7.4. Законодавчий процес: поняття та стадії

Одним із основних напрямів діяльності Верховної Ради України є прийняття законів. Система стадій його створення має назву **законодавчого процесу**. У загальному вигляді законодавчий процес складається з таких етапів [243].

Законодавча ініціатива. Право законодавчої ініціативи належить Президенту України, народним депутатам України та Кабінету Міністрів України. Це право здійснюється шляхом внесення до парламенту: проєктів законів, Регламенту Верховної Ради, постанов; проєктів інших актів Верховної Ради; пропозицій законопроєктів; поправок до законопроєктів. Законопроєкт, проєкт іншого акта подається до Верховної Ради за підписом особи, яка має право законодавчої ініціативи або представляє орган, наділений таким правом.

Попередній розгляд та підготовка законопроєкту в парламентських комітетах. Кожен законопроєкт після його реєстрації направляється Головою Верховної Ради України в комітет, до предмета відання якого належать питання бюджету (з метою перевірки "фінансового" аспекту законопроєкту) та в комітет, який визначається головним з підготовки та попереднього розгляду законопроєкту. Для попереднього розгляду законопроєкту, проєкту іншого акта на засідання головного комітету запрошується ініціатор внесення законопроєкту чи представник суб'єкта права законодавчої ініціативи, а в разі необхідності – представники Кабінету Міністрів України, міністерств, інших державних органів, об'єднань громадян, а також експерти, фахівці та інші особи. Інші комітети за зверненням головного комітету або з власної ініціативи розглядають законопроєкт, проєкт іншого акта та направляють свої висновки до головного комітету. Якщо комітет, до предмета відання якого належать питання регламенту, інші комітети не направили свої висновки до головного комітету в установлений строк, головний комітет попередньо розглядає законопроєкт, проєкт іншого акта без таких висновків. Після попереднього розгляду в комітеті законопроєкт передається на розгляд Верховної Ради для прийняття рішення щодо його включення до порядку денного сесії.

За дорученням Голови Верховної Ради України або відповідно до розподілу обов'язків – Першого заступника Голови Верховної Ради України, заступника Голови Верховної Ради України або за рішенням головного комітету законопроєкт направляється на наукову, юридичну чи іншу експертизу, проведення інформаційного чи наукового дослідження; предмет і мета експертизи, пошуку, дослідження повинні бути чітко визначені.

Розгляд і прийняття закону Верховною Радою України проходить у трьох читаннях. Під час *першого* читання відбувається обговорення основних принципів, положень, критеріїв, структури законопроєкту та прийняття його за основу. Під час *другого* читання проходить постатейне обговорення законопроєкту. *Третє* читання проводиться з метою прийняття законопроєкту в цілому; у ньому відбувається внесення редакційних правок, узгодження структурних частин схваленого в другому читанні законопроєкту, узгодження розглянутого законопроєкту з іншими законами. Прийнятий закон підписує Голова Верховної Ради України та невідкладно направляє його Президентові України.

Підписання закону Президентом України здійснюється протягом п'ятнадцяти днів з моменту отримання та взяття до виконання. Президент

офіційно оприлюднює його або повертає закон із своїми вмотивованими та сформульованими пропозиціями до Верховної Ради України для повторного розгляду (тобто застосовує право вето). Якщо Президент протягом цього строку не повернув закон для повторного розгляду та не підписав його, закон вважається схваленим Президентом України, має бути підписаний ним і офіційно оприлюднений. Вето вважається подоланим, якщо під час повторного розгляду закон буде знову прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу. У цьому випадку Президент зобов'язаний підписати закон та офіційно оприлюднити протягом десяти днів.

Опублікування закону. Текст закону публікується в офіційних друкованих виданнях, якими є: журнал "Відомості Верховної Ради України" та газета "Голос України" (виходячи з положень Регламенту Верховної Ради України); газета "Урядовий кур'єр", журнали "Офіційний вісник України" й "Офіційний вісник Президента України" (відповідно до указу Президента України від 10.06.1997 р. № 503/97 [230]).

Набрання чинності законом. Закон набирає чинності через 10 днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування.

7.5. Правовий статус народного депутата України

Правовий статус народного депутата України – це сукупність законодавчо встановлених прав та обов'язків народного депутата і гарантій депутатської діяльності.

Відповідно до положень Закону України "Про статус народного депутата України" [253] **народним депутатом України** є обраний представник Українського народу у Верховній Раді України й уповноважений ним протягом строку депутатських повноважень здійснювати повноваження, передбачені Конституцією України та законами України.

Народний депутат здійснює свої повноваження на постійній основі. Повноваження народного депутата починаються після складення ним присяги на вірність Україні перед Верховною Радою України з моменту скріплення присяги особистим підписом під її текстом.

Народний депутат **не має права:** 1) бути членом Кабінету Міністрів України, керівником центрального органу виконавчої влади; 2) мати інший представницький мандат чи одночасно бути на державній службі; 3) обіймати

посаду міського, сільського, селищного голови; 4) займатися будь-якою, крім депутатської, оплачуваною роботою, за винятком викладацької, наукової та творчої діяльності, а також медичної практики у вільний від виконання обов'язків народного депутата час; 5) залучатись як експерт органами досудового слідства, прокуратури, суду, а також займатися адвокатською діяльністю; 6) входити до складу керівництва, правління чи ради підприємства установи, організації, що має на меті одержання прибутку.

Народний депутат у встановленому законом порядку: 1) бере участь у засіданнях Верховної Ради України; 2) бере участь у роботі депутатських фракцій (груп); 3) бере участь у роботі комітетів, тимчасових спеціальних комісій, тимчасових слідчих комісій, утворених Верховною Радою України; 4) виконує доручення Верховної Ради України та її органів; 5) бере участь у роботі над законопроектами, іншими актами Верховної Ради України; 6) бере участь у парламентських слуханнях; 7) звертається із депутатським запитом або депутатським зверненням до Президента України, органів Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ та організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності у порядку, передбаченому законами "Про статус народного депутата України" [253] і "Про Регламент Верховної Ради України" [243].

Народний депутат має право на сесії Верховної Ради України звернутися із депутатським запитом чи зверненням. **Депутатський запит** – це вимога народного депутата, народних депутатів чи комітету Верховної Ради України, яка заявляється на сесії Верховної Ради України до Президента України, до органів Верховної Ради України, до Кабінету Міністрів України, до керівників інших органів державної влади й органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності, дати офіційну відповідь з питань, віднесених до їх компетенції. Рішення про направлення депутатського запиту до Президента України на вимогу народного депутата, групи народних депутатів, комітету має бути попередньо підтримане підписами не менше як однієї третини народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради. Рішення про направлення попередньо підтриманого (не менше як третиною від конституційного складу Верховної Ради України) депутатського запиту до Президента України вважається прийнятим, якщо за нього проголосувала більшість

народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради, і оформляється постановою Верховної Ради. Суб'єкти, яким було направлено запит, зобов'язані повідомити народного депутата, групу народних депутатів, комітет Верховної Ради України у письмовій формі про результати розгляду його (їх) запиту в п'ятнадцятиденний строк з дня його одержання або в інший, встановлений Верховною Радою України строк.

Депутатське звернення – це викладена в письмовій формі пропозиція народного депутата, звернена до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, керівників підприємств, установ і організацій, об'єднань громадян, здійснити певні дії, дати офіційне роз'яснення чи викласти позицію з питань, віднесених до їх компетенції. Суб'єкти, яким адресовано депутатське звернення, зобов'язані протягом десяти днів з моменту його одержання розглянути та дати письмову відповідь.

Народний депутат **зобов'язаний**: 1) дбати про благо України і добробут Українського народу, захищати інтереси виборців та держави; 2) додержуватися вимог Конституції, закону про регламент Верховної Ради України та інших законів України та присяги народного депутата України; 3) бути присутнім та особисто брати участь у засіданнях Верховної Ради України та її органів, до складу яких його обрано; 4) особисто брати участь у голосуванні з питань, що розглядаються Верховною Радою України та її органами; 5) виконувати доручення Верховної Ради України та інформувати Верховну Раду про їх виконання; 6) додержуватись вимог трудової дисципліни та норм депутатської етики; 7) завчасно повідомляти про неможливість бути присутнім на засіданні Верховної Ради України чи її органів керівників цих органів; 8) постійно підтримувати зв'язки з виборцями, вивчати громадську думку, потреби та запити населення, а у разі необхідності повідомляти про них Верховну Раду України та її органи, вносити пропозиції та вживати в межах своїх повноважень заходи щодо їх врахування в роботі органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій; 9) інформувати виборців про свою депутатську діяльність через засоби масової інформації, на зборах виборців періодично, але не рідше двох разів на рік; 10) розглядати звернення виборців відповідно до вимог та в порядку, встановленому Законом України "Про звернення громадян".

Законом [253] також передбачені права народного депутата *як члена депутатської фракції (групи)*: а) додержуватись вимог Положення про депутатську фракцію; б) виконувати функції, закріплені Положенням про депутатську фракцію, відповідно до Закону "Про статус народного депутата

України", закону про регламент Верховної Ради України та інших законів України; в) представляти інтереси депутатської фракції у комітеті, тимчасовій спеціальній або тимчасовій слідчій комісії, до складу яких його обрано.

Як член комітету, тимчасової спеціальної або тимчасової слідчої комісії народний депутат має: а) бути присутнім на засіданнях комітету, підкомітету, тимчасової спеціальної чи тимчасової слідчої комісії, до складу яких його обрано, та брати участь у їх роботі; б) додержуватись порядку та норм депутатської етики на засіданнях комітету, його підкомітетів, тимчасової спеціальної або тимчасової слідчої комісії та робочих груп органів Верховної Ради України; в) виконувати доручення комітету, підкомітету, тимчасової спеціальної чи тимчасової слідчої комісії, визначені їх рішеннями.

Основні гарантії депутатської діяльності. Ніхто не має права обмежувати повноваження народного депутата, крім випадків, передбачених Конституцією України, Законом України "Про статус народного депутата України" [253] та іншими законами України. Держава гарантує народному депутату необхідні умови для ефективного здійснення ним депутатських повноважень. Органи державної влади й органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, керівники підприємств, установ і організацій, незалежно від форм власності та їх підпорядкування, забезпечують умови для здійснення народним депутатом своїх повноважень у межах і в порядку, визначених Конституцією України, Законом "Про статус народного депутата України" [253] та іншими законами України, а громадські організації та політичні партії можуть сприяти йому в цьому.

Народний депутат на строк виконання депутатських повноважень забезпечується окремим технічно обладнаним службовим кабінетом у приміщеннях Верховної Ради України з розташуванням у ньому постійного робочого місця його помічника-консультанта. Службовий кабінет народного депутата повинен бути обладнаний персональним комп'ютером з підключенням його до інформаційних мереж і наданням адреси електронної пошти. Управління державної охорони України разом з органами Служби безпеки України та Міністерства внутрішніх справ України (в межах їх повноважень) забезпечує безпеку народному депутату при виконанні ним депутатських повноважень, а також за місцем його проживання та членів його сім'ї у порядку, встановленому законом.

Життя і здоров'я народного депутата підлягають обов'язковому державному страхуванню за рахунок бюджетних призначень на забезпечення діяльності Верховної Ради України на суму десятирічного грошового утримання народного депутата.

Народному депутату створюються умови для підвищення професійного рівня, а саме: підвищення кваліфікації, навчання у навчальних закладах (у тому числі магістратурах та аспірантурах), вивчення іноземних мов у вільний від виконання депутатських обов'язків час за рахунок бюджетних призначень на забезпечення діяльності Верховної Ради України тощо.

Повноваження народного депутата **припиняються** одночасно з припиненням повноважень Верховної Ради України, а також достроково у разі: особистої письмової заяви про складення депутатських повноважень; набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього; визнання його судом недієздатним або безвісно відсутнім; припинення його громадянства або виїзду на постійне проживання за межі України; смерті; порушення вимог щодо несумісності депутатського мандату з іншими видами діяльності.

7.6. Рахункова палата Верховної Ради України, її завдання, склад, порядок формування та повноваження

Згідно зі ст. 98 Конституції [95], контроль від імені Верховної Ради України за надходженням коштів до Державного бюджету України та їх використання здійснює Рахункова палата. Рахункова палата є державним колегіальним органом.

Повноваження, покладені на Рахункову палату Конституцією України, здійснюються через провадження заходів державного зовнішнього фінансового контролю (аудиту).

Державний зовнішній фінансовий контроль (аудит) забезпечується Рахунковою палатою шляхом здійснення фінансового аудиту, аудиту ефективності, експертизи, аналізу та інших контрольних заходів (ст. 4 Закону України "Про Рахункову палату" (надалі – Закон) [242]).

Фінансовий аудит полягає у перевірці, аналізі й оцінці правильності ведення, повноти обліку та достовірності звітності щодо надходжень і витрат бюджету, встановлення фактичного стану справ щодо цільового використання бюджетних коштів, дотримання законодавства при здійсненні операцій з бюджетними коштами.

Аудит ефективності передбачає встановлення: фактичного стану справ і надання оцінки щодо своєчасності та повноти бюджетних надходжень; продуктивності, результативності, економності використання бюджетних коштів їх розпорядниками та одержувачами; законності, своєчасності та повноти прийняття управлінських рішень учасниками бюджетного процесу; стану внутрішнього контролю розпорядників бюджетних коштів.

Оцінка продуктивності використання бюджетних коштів передбачає встановлення співвідношення між результатами діяльності розпорядника й одержувача бюджетних коштів і використаними для досягнення таких результатів коштами бюджету.

Оцінка результативності використання бюджетних коштів передбачає встановлення ступеня відповідності фактичних результатів діяльності розпорядника й одержувача бюджетних коштів запланованим результатам.

Оцінка економності використання бюджетних коштів передбачає встановлення стану досягнення розпорядником та одержувачем таких коштів запланованих результатів за рахунок використання мінімального обсягу бюджетних коштів або досягнення максимального результату при використанні визначеного бюджетом обсягу коштів.

До **повноважень** Рахункової палати належать (ст. 7 Закону) [242]:

1) здійснення фінансового аудиту та аудиту ефективності щодо:

надходжень до державного бюджету податків, зборів, обов'язкових платежів та інших доходів, включаючи адміністрування контролюючими органами таких надходжень;

проведення витрат державного бюджету, включаючи використання бюджетних коштів на забезпечення діяльності Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, Конституційного Суду України, Верховного Суду України, вищих спеціалізованих судів, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Вищої ради правосуддя, Генеральної прокуратури України та інших органів, безпосередньо визначених Конституцією України; використання коштів державного бюджету, наданих місцевим бюджетам і фондам загальнообов'язкового державного соціального та пенсійного страхування; здійснення таємних видатків державного бюджету;

управління об'єктами державної власності, що мають фінансові наслідки для державного бюджету, включаючи забезпечення відрахування (сплати) до державного бюджету коштів, отриманих державою як власником таких об'єктів, і використання коштів державного бюджету, спрямованих на відповідні об'єкти;

надання кредитів з державного бюджету та повернення таких коштів до державного бюджету;

операцій щодо державних внутрішніх і зовнішніх запозичень, державних гарантій, обслуговування і погашення державного та гарантованого державою боргу;

використання кредитів (позик), залучених державою до спеціального фонду державного бюджету від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій, виконання міжнародних договорів України, що призводить до фінансових наслідків для державного бюджету, у межах, які стосуються таких наслідків;

здійснення закупівель за рахунок коштів державного бюджету;

виконання державних цільових програм, інвестиційних проєктів, державного замовлення, надання державної допомоги суб'єктам господарювання за рахунок коштів державного бюджету;

управління коштами державного бюджету центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів;

стану внутрішнього контролю розпорядників коштів державного бюджету;

інших операцій, пов'язаних із надходженням коштів до державного бюджету та їх використанням;

виконання кошторису доходів та витрат Національного банку України;

надходжень закріплених за місцевими бюджетами загальнодержавних податків і зборів або їх частки та використання коштів місцевих бюджетів у частині видатків, які визначаються функціями держави та передані на виконання Автономній Республіці Крим і місцевому самоврядуванню;

2) проведення експертизи поданого до Верховної Ради України проєкту закону про Державний бюджет України (включаючи матеріали, що додаються до цього проєкту закону) та готує відповідні висновки;

3) аналіз виконання Державного бюджету України та готує відповідні висновки, а також пропозиції щодо усунення виявлених відхилень і порушень;

4) аналіз річного звіту про виконання закону про Державний бюджет України, поданого Кабінетом Міністрів України, та підготовка відповідних висновків з оцінкою ефективності управління коштами державного бюджету, а також пропозицій щодо усунення виявлених порушень і вдосконалення бюджетного законодавства;

5) аналіз ефективності використання суб'єктами господарювання пільг із сплати до державного бюджету податків, зборів, обов'язкових платежів, доцільності функціонування пільгових режимів оподаткування та їх вплив на загальний стан надходжень державного бюджету;

6) здійснення попереднього аналізу, до розгляду на засіданнях комітетів Верховної Ради України та на пленарних засіданнях Верховної Ради

України, звіту Антимонопольного комітету України та звіту Фонду державного майна України в частині, що впливає на виконання державного бюджету;

6¹) здійснення попереднього аналізу, до розгляду на засіданнях комітетів Верховної Ради України та на пленарних засіданнях Верховної Ради України, щорічного звіту, що містить аналіз функціонування системи публічних закупівель та узагальнену інформацію про результати здійснення контролю у сфері закупівель, – протягом трьох місяців з дня його оприлюднення;

7) здійснення за зверненням органів місцевого самоврядування, фондів загальнообов'язкового державного соціального та пенсійного страхування, державних підприємств та інших суб'єктів господарювання державного сектора економіки заходів державного зовнішнього фінансового контролю (аудиту) щодо відповідних місцевих бюджетів і діяльності суб'єктів звернення;

8) направлення за результатами заходів державного зовнішнього фінансового контролю (аудиту) обов'язкових для розгляду рішень Рахункової палати;

9) аналіз реалізації наданих Рахунковою палатою рекомендацій (пропозицій) з метою оцінки їх результативності;

10) звернення до суду у разі порушення об'єктами контролю повноважень членів Рахункової палати та посадових осіб її апарату, зокрема щодо усунення перешкод у реалізації таких повноважень;

11) у разі виявлення ознак кримінального або адміністративного правопорушення інформування про них відповідні правоохоронні органи;

12) здійснення співробітництва з вищими органами фінансового контролю інших держав, міжнародними організаціями, укладання з ними угоди про співробітництво, проведення з органами фінансового контролю інших держав спільних та паралельних аудитів;

13) здійснення методичної та методологічної роботи з питань державного зовнішнього фінансового контролю (аудиту);

14) забезпечення проведення для посадових осіб апарату Рахункової палати навчання та підвищення кваліфікації;

15) здійснення інших повноважень, визначених законом.

Згідно зі ст. 17 Закону [242] Рахункова палата складається з дев'яти членів Рахункової палати. Членами Рахункової палати є Голова Рахункової палати, його заступник та інші члени Рахункової палати. Для забезпечення виконання покладених на Рахункову палату повноважень діє

апарат Рахункової палати, що складається з департаментів, територіальних та інших структурних підрозділів (включаючи патронатні служби членів Рахункової палати). Організацію роботи члена Рахункової палати забезпечує його патронатна служба у складі не більше трьох радників.

Членом Рахункової палати може бути громадянин України, не молодший тридцяти років, який володіє державною мовою та однією з офіційних мов Ради Європи, має вищу освіту не нижче ступеня магістра, загальний стаж роботи не менше семи років, стаж роботи у сфері державного контролю (аудиту), економіки, фінансів або права не менше п'яти років та бездоганну ділову репутацію (ст. 19 Закону) [242].

Строк повноважень членів Рахункової палати становить шість років. Одна і та сама особа не може обіймати таку посаду понад два строки (ст. 20 Закону) [242].

7.7. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини: порядок призначення та повноваження

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини на постійній основі здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України та в межах її юрисдикції. У своїй діяльності Уповноважений керується Конституцією України, законами України та чинними міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (ст. 1 Закону України "Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини") [264].

Метою парламентського контролю, здійснюваного Уповноваженим, є: захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією та законодавством України;

додержання та повага до прав і свобод людини і громадянина органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їх посадовими та службовими особами;

запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина або сприяння їх поновленню;

сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини і громадянина у відповідність з Конституцією України, міжнародними стандартами у цій галузі;

поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини і громадянина;

запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод;

сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу.

Уповноважений **призначається на посаду та звільняється з посади** Верховною Радою України таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів. Уповноваженим може бути призначений громадянин України, який на день обрання досяг сорока років, володіє державною мовою, має високі моральні якості, досвід правозахисної діяльності та протягом останніх п'яти років проживає в Україні. Не можна призначити Уповноваженим особу, яка має судимість за вчинення злочину, крім реабілітованої, або на яку протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення.

Уповноважений призначається строком на п'ять років, який починається з дня складення ним присяги на сесії Верховної Ради України.

Для забезпечення діяльності Уповноваженого утворюється секретаріат, який є юридичною особою, має свій рахунок у банку та печатку встановленого зразка. Структура секретаріату, розподіл обов'язків та інші питання щодо організації його роботи регулюються Положенням про секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Призначення на посаду та звільнення працівників секретаріату здійснюються Уповноваженим. При Уповноваженому з метою надання консультаційної підтримки, проведення наукових досліджень, а також вивчення пропозицій щодо поліпшення стану захисту прав і свобод людини і громадянина може створюватися консультативна рада (яка може діяти і на громадських засадах) із осіб, які мають досвід роботи в галузі захисту прав і свобод людини і громадянина.

Уповноважений **має право:**

1) невідкладного прийому Президентом України, Головою Верховної Ради України, Прем'єр-міністром України, головами Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, Генеральним прокурором, керівниками інших державних органів, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, їх посадовими та службовими особами;

2) бути присутнім на засіданнях Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Конституційного Суду України, Верховного Суду України

вищих спеціалізованих судів України, колегії прокуратури України та інших колегіальних органів;

3) звертатися до Конституційного Суду України з поданням: про відповідність Конституції України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, які стосуються прав і свобод людини і громадянина; про офіційне тлумачення Конституції України та законів України;

4) вносити в установленому порядку пропозиції щодо вдосконалення законодавства України у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина;

5) безперешкодно відвідувати органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форми власності; бути присутнім на їх засіданнях;

6) на ознайомлення з документами, у тому числі секретними (таємними), та отримання їх копій в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності, органах прокуратури, включаючи справи, які знаходяться в судах. Доступ до інформації, пов'язаної із службовою та державною таємницями, здійснюється в порядку, визначеному законодавчими актами України;

7) вимагати від посадових і службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності сприяння проведенню перевірок діяльності підконтрольних і підпорядкованих їм підприємств, установ, організацій, виділення спеціалістів для участі у проведенні перевірок, експертиз і надання відповідних висновків;

8) запрошувати посадових і службових осіб, громадян України, іноземців та осіб без громадянства для отримання від них усних або письмових пояснень щодо обставин, які перевіряються по справі;

9) відвідувати у будь-який час: місця, в яких особи примусово тримаються за судовим рішенням або рішенням адміністративного органу відповідно до закону; психіатричні заклади; пункти тимчасового розміщення біженців; приміщення для транзитних пасажирів у пунктах пропуску через державний кордон; будинки дитини, дитячі будинки-інтернати, притулки для дітей, дитячі будинки, загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, центри соціальної реабілітації дітей з інвалідністю, центри соціально-психологічної реабілітації дітей;

психоневрологічні інтернати; геріатричні пансіонати, будинки-інтернати для громадян похилого віку й осіб з інвалідністю; пансіонати для ветеранів війни та праці; соціально-реабілітаційні центри (наведений перелік не є вичерпним); а також опитувати осіб, які перебувають у зазначених місцях та отримувати інформацію стосовно поводження з цими особами та умов їх тримання;

10) бути присутнім на засіданнях судів усіх інстанцій, у тому числі на закритих судових засіданнях, за умови згоди суб'єкта права, в інтересах якого судовий розгляд оголошено закритим;

11) з метою захисту прав і свобод людини і громадянина особисто або через свого представника в установленому законом порядку: звертатися до суду про захист прав і свобод осіб, які через фізичний стан, недосягнення повноліття, похилий вік, недієздатність або обмежену дієздатність неспроможні самотійно захистити свої права і свободи; брати участь у судовому розгляді справ, провадження в яких відкрито за його позовами (заявами, клопотаннями/поданнями); вступати у справи, провадження в яких відкрито за позовами (заявами, клопотаннями/поданнями) інших осіб, на будь-якій стадії їх судового розгляду; незалежно від його участі у судовому провадженні ініціювати перегляд судових рішень;

12) направляти у відповідні органи акти реагування Уповноваженого у разі виявлення порушень прав і свобод людини і громадянина для вжиття цими органами заходів;

13) перевіряти стан додержання встановлених прав і свобод людини і громадянина відповідними державними органами (в тому числі тими, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність і виконання судових рішень); вносити в установленому порядку пропозиції щодо поліпшення діяльності таких органів у цій сфері;

14) здійснювати контроль за забезпеченням рівних прав і можливостей жінок і чоловіків;

15) здійснювати інші повноваження, визначені законом.

Уповноважений зобов'язаний додержуватися Конституції України і законів України, інших правових актів, прав та охоронюваних законом інтересів людини і громадянина, забезпечувати виконання покладених на нього функцій та повною мірою використовувати надані йому права; зберігати конфіденційну інформацію (це зобов'язання діє і після припинення його повноважень).

Контрольні запитання

1. Хто може здійснювати законодавчу владу в Україні?
2. Що передбачає статус народного депутата України?
3. Які повноваження Верховної Ради України?
4. У чому полягає сутність парламентського контролю?
5. Опишіть структуру Верховної Ради України.
6. Що таке законодавчий процес? Назвіть його стадії.
7. Охарактеризуйте повноваження Рахункової палати Верховної Ради України.
8. Які функції Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини?

Рекомендована література: [8; 12; 13; 15; 23; 43; 63; 89; 90; 95 – 97; 109; 111 – 113; 120 – 122; 124; 125; 134; 137; 140; 203; 221; 223; 231; 232; 242; 243; 253; 264; 287; 294; 295; 298; 309; 316; 318; 319; 321; 339; 344; 346 – 348; 352; 372; 378; 385; 387; 388; 406; 409; 413; 414].

8. Конституційний статус Президента України

- 8.1. Правова природа, соціальне призначення і політична роль інституту глави держави.
- 8.2. Порядок виборів Президента України.
- 8.3. Компетенція Президента України. Акти Президента України.
- 8.4. Офіс Президента України.

Ключові слова: глава держави, президент, імпічмент, вибори Президента України, компетенція Президента України.

8.1. Правова природа, соціальне призначення і політична роль інституту глави держави

Конституційно-правова доктрина багатьох країн розглядає інститут глави держави як гаранта національної єдності, що забезпечує взаємодію усіх гілок влади й ефективність і стабільність державної влади. Правовий статус глави держави та його реальна роль залежать від форми правління та різновиду політичного режиму. Порівняно з монархією чи президентською республікою глава держави у парламентській республіці має

значно менше повноважень в управлінні державою, але його роль залишається визначальною у багатьох випадках. Таким чином, роль, місце та значення глави держави має визначатися індивідуально для кожної країни, з урахуванням зазначених чинників.

Глава держави – це посадова особа або орган, що посідає найвищу сходинку в ієрархії державних інститутів і здійснює верховне (політичне) представництво держави у внутрішній та зовнішній політиці. У сучасному світі посада глави держави є, як правило, одноособовою, а не колегіальною.

Аналіз Конституції України дозволяє стверджувати, що Президенту України належить особливе місце в системі органів державної влади, адже Основний Закон не відносить його до жодної з трьох гілок влади. Стаття 102 Конституції встановлює, що Президент України є главою держави та виступає від її імені, є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина [95].

Президент – гарант додержання Конституції України, а отже, суттєво впливає на режим стабільності закріпленого в Україні конституційного ладу та законності, забезпечення прав людини і громадянина, утвердження конституціоналізму в цілому. Виходячи з положень ст. 102 Конституції України [95] Президент несе персональну відповідальність за узгоджену безперервну роботу механізмів захисту Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, за вжиття заходів щодо ефективного функціонування всіх владних державних структур у конституційному режимі.

Президент вступає на пост не пізніше ніж через тридцять днів після офіційного оголошення результатів виборів, з моменту складення присяги народом на урочистому засіданні Верховної Ради України. Приведення Президента України до присяги здійснює Голова Конституційного Суду України. Президент України, обраний на позачергових виборах, складає присягу у п'ятиденний строк після офіційного оголошення результатів виборів.

Президент України користується правом недоторканності на час виконання повноважень. З юридичної точки зору це означає, що Президент України на час виконання своїх повноважень не несе кримінальної відповідальності, проти нього також не може бути порушена кримінальна справа. За посягання на честь і гідність Президента України винні особи притягаються до відповідальності на підставі закону. Звання Президента України охороняється законом і зберігається за ним довічно, якщо тільки Президент України не був усунений з поста в порядку імпічменту.

Президент України виконує свої повноваження до вступу на пост новообраного Президента України. Повноваження Президента України припиняються достроково у разі: відставки; неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я; усунення з поста в порядку імпічменту; смерті.

Відставка Президента України набуває чинності з моменту проголошення ним особисто заяви про відставку на засіданні Верховної Ради України. *Неможливість виконання* Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я має бути встановлена на засіданні Верховної Ради України та підтверджена рішенням, прийнятим більшістю від її конституційного складу на підставі письмового подання Верховного Суду України – за зверненням Верховної Ради України, та медичного висновку.

Відповідно до ст. 111 Конституції України [95] Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України *в порядку імпічменту* в разі вчинення ним державної зради або іншого злочину. Питання про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту ініціюється більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

Для проведення розслідування Верховна Рада України створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої включаються спеціальний прокурор і спеціальні слідчі. Висновки та пропозиції тимчасової слідчої комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради України.

За наявності підстав Верховна Рада України не менше як двома третинами від її конституційного складу приймає рішення про звинувачення Президента України. Рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту приймається Верховною Радою України не менше як трьома четвертими від її конституційного складу після перевірки справи Конституційним Судом України й отримання його висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпічмент та отримання висновку Верховного Суду України про те, що діяння, в яких звинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину.

У разі *дострокового припинення повноважень* Президента України, відповідно до ст. 108 – 111 Конституції [95], виконання обов'язків Президента України на період до обрання і вступу на пост нового Президента України покладається на Голову Верховної Ради України. Голова Верховної Ради України в період виконання ним обов'язків Президента України не може здійснювати повноваження, передбачені п. 2, 6 – 8, 10 – 13, 22,

24, 25, 27, 28 ст. 106 Конституції України [95]. Так, він не може: звертатися з посланнями до народу; призначати всеукраїнський референдум щодо внесення змін до Конституції України або за народною ініціативою; припинити повноваження Верховної Ради України; вносити до Верховної Ради подання про призначення Міністра оборони України та Міністра закордонних справ України; призначати на посаду та звільняти з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора України; призначати на посади та звільняти з посад третину складу Конституційного Суду України; здійснювати помилування тощо.

8.2. Порядок виборів Президента України

Порядок проведення виборів Президента України визначають ст. 103 Конституції України [95] і Законом України "Про вибори Президента України" (надалі – Закон) [152]. Президент України обирається безпосередньо громадянами України на основі загального, рівного та прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років. Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років і володіє державною мовою. Одна й та сама особа не може бути Президентом України більше двох строків підряд. Президент України не може мати іншого представницького мандата, обіймати посаду в органах державної влади або в об'єднаннях громадян; займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю; входити до складу керівного органу або наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку.

Вибори Президента України здійснюються на засадах (ст. 11 Закону) [152]:

- 1) законності та заборони незаконного втручання будь-кого у виборчий процес;
- 2) політичного плюралізму та багатопартійності;
- 3) публічності та відкритості виборчого процесу;
- 4) рівності всіх кандидатів на пост Президента України;
- 5) рівності прав партій – суб'єктів виборчого процесу;
- 6) свободи передвиборчої агітації, рівних можливостей доступу кандидатів до засобів масової інформації;
- 7) неупередженості до кандидатів на пост Президента України, партій з боку органів виконавчої влади, органів влади Автономної Республіки

Крим, органів місцевого самоврядування, підприємств, закладів, установ і організацій, їх керівників, інших посадових і службових осіб.

Кандидатом у Президенти України може бути громадянин України, який на день проведення виборів досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років і володіє державною мовою. Не може бути висунутим кандидатом на пост Президента України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена та не знята в установленому законом порядку. Одна й та сама особа не може бути Президентом України більше двох строків поспіль. Особа, двічі поспіль обрана на пост Президента України, не може висуватись кандидатом на цей пост.

Вибори Президента України можуть бути черговими, позачерговими, повторними. *Чергові* вибори Президента України проводяться у зв'язку із закінченням конституційного строку повноважень Президента України. *Позачергові* вибори Президента України проводяться у зв'язку з прийняттям відповідної постанови Верховної Ради України. Позачергові вибори Президента України відбуваються в останню неділю дев'яностоденного строку з дня їх призначення Верховною Радою України. *Повторні* вибори Президента України проводяться у випадках, якщо: до виборчого бюлетеня для голосування було включено не більше двох кандидатів на пост Президента України та жодного з них не було обрано; після закінчення строку реєстрації кандидатів на пост Президента України не зареєстровано жодного кандидата; усі кандидати на пост Президента України, включені до виборчого бюлетеня, до дня виборів або до дня повторного голосування зняли свої кандидатури; вибори Президента України визнані такими, що не відбулися; особа після її обрання не набула мандата у порядку та у строки, встановлені Конституцією України [95] та Законом [152].

Повторні вибори Президента України відбуваються в останню неділю дев'яностоденного строку з дня прийняття постанови Верховної Ради України про призначення повторних виборів. Постанова Верховної Ради України про призначення повторних виборів приймається не пізніше як на п'ятнадцятий день після дня внесення до Верховної Ради України відповідного подання Центральної виборчої комісії.

Верховна Рада України призначає чергові вибори Президента України не пізніше як за сто днів до дня виборів. Верховна Рада України забезпечує опублікування рішення про призначення чергових виборів Президента України у засобах масової інформації.

Виборчий процес чергових виборів Президента України розпочинається за дев'яносто днів до дня голосування. Центральна виборча комісія оголошує про початок виборчого процесу шляхом прийняття рішення не пізніше як за дев'яносто один день до дня голосування.

Вибори Президента України проводяться по єдиному загальнодержавному одномандатному виборчому округу, який включає в себе всю територію України та закордонний виборчий округ. Для підготовки, організації і проведення виборів Президента України використовуються одномандатні виборчі округи, що були утворені відповідно до Закону України "Про вибори народних депутатів України" [151] і діють на постійній основі.

Виборчий процес включає такі етапи:

- 1) висування та реєстрація кандидатів на пост Президента України;
- 2) утворення окружних і дільничних виборчих комісій;
- 3) проведення передвиборчої агітації;
- 4) утворення спеціальних виборчих дільниць, що існують на тимчасовій основі;
- 5) складання списків виборців, їх перевірка й уточнення;
- 6) голосування у день виборів Президента України;
- 7) підрахунок голосів виборців, установлення підсумків голосування і результатів виборів Президента України та їх офіційне оголошення;
- 8) припинення повноважень окружних і дільничних виборчих комісій.

Висування кандидатів на пост Президента України партіями та самовисування розпочинається з першого дня виборчого процесу. Кандидат на пост Президента України може бути висунутим і зареєстрованим тільки від однієї партії. Партія може висунути кандидатом на пост Президента України особу, яка є членом цієї партії, або позапартійного громадянина, який відповідно до Закону [152] має право бути обраним Президентом України. Висунення кандидата на пост Президента України партією здійснюється на з'їзді (зборах, конференції) відповідно до статуту цієї партії. Особа може бути висунута кандидатом на пост Президента України лише однією партією за згодою кандидата.

Громадянин України, який може бути обраним Президентом України, особисто подає до Центральної виборчої комісії засвідчену в установленому законом порядку заяву про самовисунення кандидатом на пост Президента України. У заяві про самовисунення на пост Президента України мають міститися: згода на оприлюднення біографічних відомостей і декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, відповідно до ст. 50 Закону [152]; зобов'язання в разі обрання

передати у порядку, встановленому законом, протягом місяця після офіційного оголошення результатів виборів в управління іншій особі належні йому підприємства та корпоративні права та припинити діяльність чи скласти представницький мандат, які відповідно до Конституції України [95] і законів України несумісні з обійманням посту Президента України.

Передвиборча агітація розпочинається кандидатом на пост Президента України наступного дня після дня його реєстрації Центральною виборчою комісією і закінчується о 24 годині останньої п'ятниці перед днем виборів. Агітація перед повторним голосуванням розпочинається з дня, наступного після призначення повторного голосування, і закінчується о 24 годині останньої п'ятниці перед днем повторного голосування. Передвиборча агітація у період виборчого процесу поза встановленими строками забороняється.

Передвиборча агітація здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України, що виділяються на підготовку та проведення виборів, для цілей, визначених Законом [152], і коштів виборчих фондів кандидатів на пост Президента України. Передвиборча агітація за рахунок коштів Державного бюджету України, що виділяються на підготовку та проведення виборів, здійснюється з додержанням принципу рівних умов надання кандидатам на пост Президента України однакових друкованих площ у друкованих засобах масової інформації та ефірного часу на радіо та телебаченні.

Участь у передвиборчій агітації забороняється: 1) особам, які не є громадянами України; 2) органам виконавчої влади, органам влади Автономної Республіки Крим, органам місцевого самоврядування, правоохоронним органам і судам, їх посадовим і службовим особам у робочий час (крім випадків, коли відповідна особа є кандидатом на пост Президента України); 3) членам виборчих комісій під час виконання обов'язків членів виборчих комісій на строк здійснення повноважень.

Законодавство встановлює гарантії діяльності кандидата на пост Президента України (ст. 65 – 70 Закону) [152]. Так, кандидат на пост Президента України (крім кандидата на пост Президента України, який є Президентом України або народним депутатом України) має право на отримання неоплачуваної відпустки на період його участі у виборчому процесі виборів Президента України. Кандидат на пост Президента України має право делегувати одного уповноваженого представника до Центральної виборчої комісії з правом дорадчого голосу, який представляє його інтереси в Центральній виборчій комісії під час виборчого процесу. Кандидат

на пост Президента України може мати не більше п'яти довірених осіб в єдиному загальнодержавному виборчому окрузі та по одній довірений особі у кожному територіальному окрузі.

Голосування проводиться у день виборів з 8 до 20 години на виборчих дільницях. На закордонних виборчих дільницях голосування проводиться за місцевим часом країни, де утворені ці дільниці. Про час і місце голосування дільнична виборча комісія повідомляє виборців не пізніше як за сім днів до дня його проведення, а у виняткових випадках утворення виборчих дільниць відповідно до ч. 10 ст. 20 Закону [152] (виборчі дільниці, що існують на тимчасовій основі) – напередодні дня виборів. **Підрахунок голосів виборців** на виборчій дільниці здійснюється відкрито та гласно членами дільничної виборчої комісії на її засіданні, яке проводиться у тому ж приміщенні, де відбувалося голосування.

На підставі протоколів дільничних виборчих комісій територіальна виборча комісія встановлює підсумки голосування в межах територіального виборчого округу, в разі необхідності проводячи повторний підрахунок бюлетенів.

Центральна виборча комісія на своєму засіданні на підставі протоколів територіальних виборчих комісій про підсумки голосування в межах відповідних територіальних виборчих округів протягом десяти днів (але не пізніше ніж на третій день з дня отримання всіх протоколів окружних виборчих комісій про підсумки голосування в межах відповідних територіальних виборчих округів) на підставі цих протоколів зобов'язана встановити **результати** виборів Президента України.

Обраним у день виборів Президентом України вважається кандидат, який здобув на виборах більше половини голосів виборців, які взяли участь у голосуванні. Якщо жоден кандидат не набрав такої кількості голосів, Центральна виборча комісія приймає рішення про проведення повторного голосування, яке призначається на третю неділю після дня виборів. До виборчого бюлетеня для повторного голосування включаються два кандидати на пост Президента України, які у підсумку голосування у день виборів отримали найбільшу кількість голосів. Обраним Президентом України за підсумками повторного голосування вважається кандидат, який одержав більшу, ніж інший кандидат, кількість голосів виборців, які взяли участь у голосуванні.

Центральна виборча комісія на своєму засіданні оголошує результати виборів Президента України, про що фіксується у протоколі засідання комісії, із зазначенням прізвища, імені, по батькові обраного Президента

України, його року народження, професії, посади (заняття), місця роботи, місця проживання, партійності, суб'єкта висування. Офіційним оголошенням результатів виборів Президента України є опублікування результатів виборів Президента України у газетах "Голос України" та "Урядовий кур'єр" із зазначенням прізвища, імені, по батькові обраного Президента України, його року народження, професії, посади (заняття), місця роботи, місця проживання, партійності, суб'єкта висування.

Новообраний Президент України вступає на пост не пізніше як через тридцять днів після офіційного оголошення результатів виборів. Новообраний Президент України набуває повноважень з моменту складення присяги Українському народові на урочистому засіданні Верховної Ради України. Після складення присяги Центральна виборча комісія вручає новообраному Президенту України посвідчення Президента України.

8.3. Компетенція Президента України. Акти Президента України

Компетенцію Президента України складають предмети відання та повноваження, якими його наділяє Конституція України з метою забезпечення реалізації його функцій як глави держави. Повноваження Президента закріплено у ст. 106 Конституції України [95]. Їх можна класифікувати за такими напрямками.

У сфері забезпечення державного суверенітету, національної безпеки та оборони Президент України: є Головнокомандувачем Збройних Сил України, призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки й оборони держави; очолює Раду національної безпеки й оборони України; забезпечує державну незалежність, національну безпеку та правонаступництво держави; вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань; приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України; приймає у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації – з подальшим затвердженням цих рішень Верховною Радою України.

У сфері представницьких повноважень Президент України: звертається з посланнями до народу та із щорічними та позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України; представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори й укладає міжнародні договори України; приймає рішення про визнання іноземних держав; призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі та відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав.

У сфері законодавчої влади Президент України: призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України, проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою; призначає позачергові вибори до Верховної Ради України; припиняє повноваження Верховної Ради України у встановлених Конституцією випадках; підписує закони, прийняті Верховною Радою України; має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів із подальшим поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України; має право законодавчої ініціативи у Верховній Раді.

У сфері виконавчої влади Президент України: вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України подання про призначення нею Прем'єр-міністра України в строк не пізніше ніж на п'ятнадцятий день після одержання такої пропозиції; вносить до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України; призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора України; призначає на посади та звільняє з посад половину складу Ради Національного банку України; призначає на посади та звільняє з посад половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення; вносить до Верховної Ради України подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови Служби безпеки України; зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності цій Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності; скасовує акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим.

У сфері судової влади Президент України: призначає третину складу Конституційного Суду України; після консультацій з Вищою радою правосуддя вносить до Верховної Ради України проєкт закону про утворення чи ліквідацію суду; здійснює помилування.

До прерогатив Президента України відносять такі повноваження: присвоєння вищих військових звань, вищих дипломатичних рангів та інших вищих спеціальних звань і класних чинів; нагородження державними нагородами; встановлення президентських відзнак і нагородження ними; ухвалення рішень про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні; створення у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів і служб.

Відповідно до ч. 2 ст. 106 Конституції України [95] Президент України видає акти у формі указів і розпоряджень, які є обов'язковими до виконання на території України. **Указ** – це правовий акт Президента, адресований до невизначеного кола фізичних та юридичних осіб, державних органів та організацій з найбільш важливих питань, віднесених до його компетенції. **Розпорядження** – це індивідуальний правовий акт Президента, який має організаційний характер.

8.4. Офіс Президента України

Офіс Президента України є постійно діючим допоміжним органом, утвореним Президентом України відповідно до п. 28 ч. 1 ст. 106 Конституції України [95] для здійснення його повноважень.

Офіс у своїй діяльності керується Конституцією України, законами України, актами Президента України, Кабінету Міністрів України, міжнародними договорами України, укладеними в установленому порядку, Положенням про Офіс Президента України (затвердженого указом Президента України від 25 червня 2019 року № 436/2019) [224], а також розпорядженнями Керівника Офісу Президента України та наказами Керівника Апарату Офісу Президента України.

Основними завданнями Офісу є організаційне, правове, консультативне, інформаційне, експертно-аналітичне та інше забезпечення здійснення Президентом України визначених Конституцією України повноважень.

Офіс для виконання покладених на неї завдань **має право** в установленому порядку:

- 1) одержувати інформацію, документи та матеріали від державних органів та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій усіх форм власності та їх посадових осіб;

2) користуватися інформаційними базами даних державних органів, державними (в тому числі урядовими) системами зв'язку та комунікацій, мережами спеціального зв'язку та іншими технічними засобами;

3) залучати до виконання окремих робіт і завдань, до участі у вивченні окремих питань учених і фахівців (у тому числі на договірній основі), працівників центральних і місцевих органів виконавчої влади;

4) скликати наради, створювати робочі групи;

5) порушувати питання щодо проведення науково-дослідних та інших робіт з питань, що належать до повноважень Президента України й Офісу.

Офіс у процесі виконання покладених на нього завдань в установленому порядку взаємодіє з органами Верховної Ради України та її Апаратом, Кабінетом Міністрів України та його Секретаріатом, Апаратом Ради національної безпеки й оборони України, центральними та місцевими органами виконавчої влади, правоохоронними, іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, підприємствами, науковими та іншими установами, організаціями, а також із відповідними органами іноземних держав і міжнародних організацій.

До складу Офісу входять: Керівник Офісу Президента України; Перший заступник Керівника Офісу Президента України; заступники Керівника Офісу Президента України; Керівник Апарату Офісу Президента України; радники Президента України; Прес-секретар Президента України; представники Президента України; уповноважені Президента України; Кабінет Президента України, Кабінет Керівника Офісу Президента України, директори, департаменти, які є самостійними структурними підрозділами Офісу. Директори Офісу Президента України виконують завдання, пов'язані зі здійсненням експертного аналізу політичних, економічних, соціальних, гуманітарних та інших процесів, що відбуваються в Україні та світі, та підготовкою за його результатами пропозицій для Президента України з питань формування та реалізації внутрішньої і зовнішньої політики держави.

Контрольні запитання

1. Якими є умови обрання Президента України?
2. До якої гілки влади в Україні належить Президент?
3. Які функції виконує Президент України?
4. З якою метою і для виконання яких завдань створюється Офіс Президента України? Хто входить до його складу?

5. Назвіть підстави дострокового припинення повноважень Президента України.

6. Що таке "імпічмент"?

Рекомендована література: [16; 43; 89; 90; 95 – 97; 123; 130; 137; 138; 140; 152; 202; 224; 225; 231; 232; 235; 241 – 243; 253; 264; 282; 283; 291; 294; 295; 298; 309; 316; 318; 321; 325; 327; 331; 339; 351; 375; 377; 378; 385; 403; 406; 409; 414].

9. Кабінет Міністрів України та інші органи виконавчої влади України

9.1. Виконавча влада: поняття та система органів виконавчої влади України. Взаємодія виконавчої влади з іншими гілками влади.

9.2. Конституційно-правовий статус Кабінету Міністрів України: структура, порядок формування, повноваження, акти.

9.3. Конституційно-правовий статус інших центральних органів виконавчої влади: види органів, їх повноваження, акти.

9.4. Конституційно-правовий статус місцевих державних адміністрацій: порядок формування, структура, повноваження та акти.

Ключові слова: виконавча влада, органи виконавчої влади, система органів виконавчої влади, уряд, Кабінет Міністрів України, повноваження уряду, центральні органи виконавчої влади, міністерство, служба, агентство, інспекція, місцева державна адміністрація.

9.1. Виконавча влада: поняття та система органів виконавчої влади України. Взаємодія виконавчої влади з іншими гілками влади

Виконавча влада – це самостійна гілка державної влади, на яку покладається здійснення постійного управління різними сферами та забезпечення виконання Конституції України, законних та підзаконних нормативно-правових актів. На систему органів державної виконавчої влади покладено здійснення виконавчо-розпорядчої та організаційної діяльності, тобто організація реального виконання законів та інших нормативно-правових актів, які приймаються шляхом всеукраїнського референдуму, Верховною Радою України або Президентом України.

Систему органів державної виконавчої влади в Україні становлять органи різних рівнів:

- 1) Кабінет Міністрів України – вищий орган у системі органів виконавчої влади;
- 2) центральні органи виконавчої влади: міністерства й інші центральні органи виконавчої влади;
- 3) обласні державні адміністрації;
- 4) Київська та Севастопольська міські державні адміністрації;
- 5) районні державні адміністрації;
- 6) районні державні адміністрації в містах Києві та Севастополі;
- 7) територіальні органи міністерств, державних комітетів, центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом (управління, департаменти, відділи тощо).

За порядком діяльності органи виконавчої влади поділяються на: колегіальні (Кабінет Міністрів України) та єдиноначальні (міністерства, місцеві державні адміністрації); **за характером компетенції** бувають загальної (Кабінет Міністрів України), галузевої (Міністерство освіти і науки України) та міжгалузевої (спеціальної) компетенції (Антимонопольний комітет України, державна податкова служба України); мають такі назви: кабінет, рада, міністерство, державний комітет, департамент, казначейство, служба, комітет, комісія, фонд, адміністрація, агентство, управління, відділ тощо.

9.2. Конституційно-правовий статус Кабінету Міністрів України: структура, порядок формування, повноваження, акти

Кабінет Міністрів України є вищим колегіальним органом загальної компетенції у системі органів виконавчої влади, який спрямовує, координує і контролює діяльність міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій. Правовий статус Кабінету Міністрів України та виконавчої влади закріплено у розділі VI Конституції України та Законі України "Про Кабінет Міністрів України" [201]. Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією України.

Кабінет Міністрів України здійснює виконавчу владу безпосередньо та через міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Раду

міністрів Автономної Республіки Крим та місцеві державні адміністрації, спрямовує, координує та контролює діяльність цих органів.

Діяльність Кабінету Міністрів України ґрунтується на **принципах** верховенства права, законності, поділу державної влади, безперервності, колегіальності, солідарної відповідальності, відкритості та прозорості.

До основних завдань Кабінету Міністрів України належать:

1) забезпечення державного суверенітету й економічної самостійності України, здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави, виконання Конституції та законів України, актів Президента України;

2) вжиття заходів щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина, створення сприятливих умов для вільного та всебічного розвитку особистості;

3) забезпечення проведення бюджетної, фінансової, цінової, інвестиційної, у тому числі амортизаційної, податкової, структурно-галузевої політики; політики у сферах праці та зайнятості населення, соціального захисту, охорони здоров'я, освіти, науки та культури, охорони природи, екологічної безпеки та природокористування;

4) розроблення і виконання загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, культурного розвитку, охорони довкілля, а також розроблення, затвердження і виконання інших державних цільових програм;

5) забезпечення розвитку та державної підтримки науково-технічного та інноваційного потенціалу держави;

6) забезпечення рівних умов для розвитку всіх форм власності; здійснення управління об'єктами державної власності відповідно до закону;

7) здійснення заходів щодо забезпечення обороноздатності та національної безпеки України, громадського порядку, боротьби із злочинністю, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;

8) організація і забезпечення провадження зовнішньоекономічної діяльності, митної справи;

9) спрямування та координація роботи міністерств, інших органів виконавчої влади, здійснення контролю за їх діяльністю.

Кабінет Міністрів України є колегіальним органом. Кабінет Міністрів України приймає рішення після обговорення питань на його засіданнях.

До складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр міністри, міністри.

Прем'єр-міністр України призначається на посаду Верховною Радою України за поданням Президента України. Подання про призначення

Верховною Радою України на посаду Прем'єр-міністра України Президент України вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України, – в строк не пізніше ніж на п'ятнадцятий день після надходження такої пропозиції. Пропозиція коаліції депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України, подається Президенту України за підписом народного депутата України – уповноваженого на подання пропозиції відповідно до угоди про формування коаліції.

Члени Кабінету Міністрів України, крім Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України та Міністра закордонних справ України, призначаються на посаду Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України. Міністр оборони України та Міністр закордонних справ України призначаються на посаду Верховною Радою України за поданням Президента України. Верховна Рада України приймає рішення з цього приводу у формі постанови. Рішення про призначення Прем'єр-міністра України та інших членів уряду ухвалюється парламентом більшістю від його конституційного складу (ст. 206 Закону України "Про Регламент Верховної Ради України") [243].

Особа, призначена на посаду члена Кабінету Міністрів України, у день свого призначення перед вступом на посаду на пленарному засіданні Верховної Ради України складає присягу.

Кабінет Міністрів України реалізує внутрішню і зовнішню політику на підставі Програми діяльності Кабінету Міністрів України, яка базується на узгоджених політичних позиціях і програмних завданнях коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України. Програма діяльності Кабінету Міністрів України подається до Верховної Ради України Прем'єр-міністром України у строк до одного місяця з дня формування Кабінету Міністрів України.

Посади членів Кабінету Міністрів України належать до політичних посад, на які не поширюється трудове законодавство та законодавство про державну службу.

Членами Кабінету Міністрів України можуть бути громадяни України, які мають право голосу, вищу освіту та володіють державною мовою. Не може бути призначена на посаду члена Кабінету Міністрів України: особа, яка має судимість, не погашену або не зняту в установленому законом

порядку, або на яку протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення; особа, яка має заборгованість зі сплати аліментів на утримання дитини, сукупний розмір якої перевищує суму відповідних платежів за шість місяців з дня пред'явлення виконавчого документа до примусового виконання (ст. 7 Закону "Про Кабінет Міністрів України") [201].

Кабінет Міністрів України складає повноваження перед новообраною Верховною Радою України. Заява про складення повноважень Кабінету Міністрів України подається Прем'єр-міністром України чи особою, яка виконує його повноваження, та оголошується на першому пленарному засіданні новообраної Верховної Ради України.

Відставка Кабінету Міністрів України настає внаслідок:

- 1) прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України;
- 2) відставки Прем'єр-міністра України;
- 3) смерті Прем'єр-міністра України.

Верховна Рада України за пропозицією Президента України або не менш як третини від її конституційного складу може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та *прийняти резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України.*

Питання про відповідальність Кабінету Міністрів України не пізніше ніж через десять днів після внесення пропозиції розглядається на пленарному засіданні Верховної Ради України, на яке запрошуються всі члени Кабінету Міністрів України. У разі розгляду питання про відповідальність Кабінету Міністрів України за пропозицією Президента України у пленарному засіданні Верховної Ради України бере участь Президент України.

Резолюція недовіри Кабінету Міністрів України вважається прийнятою, якщо за це проголосувала більшість від конституційного складу Верховної Ради України. Прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України має наслідком його відставку.

Питання про відповідальність Кабінету Міністрів України не може розглядатися Верховною Радою України більше ніж один раз протягом чергової сесії, а також протягом року після схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України або протягом останньої сесії Верховної Ради України.

Кабінет Міністрів України, який склав повноваження перед новообраною Верховною Радою України або перебуває у відставці, продовжує

виконувати свої повноваження до початку роботи новосформованого Кабінету Міністрів України.

Повноваження Кабінету Міністрів України передбачені ст. 116 Конституції України [95]. До них належать:

1) забезпечення державного суверенітету й економічної самостійності України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України;

2) забезпечення реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору;

3) вжиття заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина;

4) забезпечення проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці та зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки та культури, охорони природи, екологічної безпеки та природокористування;

5) розроблення і здійснення загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального та культурного розвитку України;

6) забезпечення рівних умов розвитку всіх форм власності; здійснення управління об'єктами державної власності відповідно до закону;

7) розробка проекту закону про Державний бюджет України та забезпечення виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України; подання Верховній Раді України звіту про його виконання;

8) здійснення заходів щодо забезпечення обороноздатності та національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю;

9) організація і забезпечення здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи;

10) спрямування і координація роботи міністерств, інших органів виконавчої влади;

11) утворення, реорганізація та ліквідація відповідно до закону міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади;

12) призначення на посади та звільнення з посад за поданням Прем'єр-міністра України керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України;

13) здійснення інших повноважень, визначених Конституцією та законами України.

Акти Кабінету Міністрів, що мають нормативний характер, видаються у формі *постанов*; а з оперативних, організаційно-розпорядчих та інших питань, які не мають нормативного характеру, видаються у формі *розпоряджень*. Постанови Кабінету Міністрів надсилаються до Міністерства юстиції для внесення їх до Єдиного державного реєстру нормативних актів відповідно до Порядку ведення Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів і користування ним [188] та указу Президента України "Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності" [230]; після чого вони публікуються в газеті "Урядовий кур'єр" і журналі "Офіційний вісник України". Акти Кабінету Міністрів України підписує Прем'єр-міністр України.

Постанови та розпорядження Кабінету Міністрів набирають чинності з моменту їх прийняття, якщо не встановлено пізніший строк набрання ними чинності. Акти Кабінету Міністрів, які визначають права та обов'язки громадян, набирають чинності не раніше дня їх опублікування в офіційних друкованих виданнях. Акти Кабінету Міністрів можуть бути скасовані Президентом України. Акт Кабінету Міністрів у повному обсязі або його окремі положення, визнані Конституційним Судом неконституційними, втрачають чинність з дня прийняття Конституційним Судом рішень про їх неконституційність.

9.3. Конституційно-правовий статус інших центральних органів виконавчої влади: види органів, їх повноваження, акти

Правовий статус центральних органів виконавчої влади визначається: Законом України "Про центральні органи виконавчої влади" [266], Загальним положенням про міністерство, інший центральний орган державної виконавчої влади [177], Указом Президента України "Про систему центральних органів державної влади" [248]. Ці акти закріплюють перелік центральних органів виконавчої влади та визначають їх організаційні та правові форми діяльності.

Відповідно до ст. 1 Закону України "Про центральні органи виконавчої влади" (надалі – Закон) [248] систему центральних органів виконавчої влади України складають міністерства та інші центральні органи виконавчої влади. Міністерства забезпечують формування та реалізують державну політику в одній чи кількох сферах, інші центральні органи виконавчої влади виконують окремі функції з реалізації державної політики.

Міністерство є центральним органом виконавчої влади, прерогативою якого є забезпечення формування та реалізації державної політики в певних, визначених Кабінетом Міністрів України, сферах, проведення якої покладено на Кабінет Міністрів України Конституцією та законами України. Міністерство очолює міністр України, який є членом Кабінету Міністрів України.

Міністерство є головним (провідним) органом у системі центральних органів виконавчої влади в забезпеченні впровадження державної політики у визначеній сфері діяльності, оскільки міністр як член Кабінету Міністрів України особисто відповідає за розроблення і реалізацію державної політики, спрямовує і координує здійснення центральними органами виконавчої влади заходів з питань, віднесених до його відання, приймає рішення щодо розподілу відповідних бюджетних коштів [248].

Основними завданнями міністерства як органу, що забезпечує формування та реалізує державну політику в одній чи декількох сферах, є:

- 1) забезпечення нормативно-правового регулювання;
- 2) визначення пріоритетних напрямів розвитку;
- 3) інформування та надання роз'яснень щодо здійснення державної політики;
- 4) узагальнення практики застосування законодавства; розроблення пропозицій щодо його вдосконалення та внесення в установленому порядку проєктів законодавчих актів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України на розгляд Президентів України та Кабінету Міністрів України;
- 5) забезпечення здійснення соціального діалогу на галузевому рівні;
- 6) здійснення інших завдань, визначених законами України.

Міністерство в межах своїх повноважень на основі та на виконання актів законодавства видає **накази**, організовує і контролює їх виконання. Міністерство очолює міністр, якого призначає Президент України.

Міністр: здійснює керівництво дорученими йому сферами діяльності; несе відповідальність перед Президентом України та Урядом України за стан справ у цих сферах; провадить розподіл обов'язків і визначає ступінь відповідальності призначених відповідно до законодавства заступників міністра, керівників підрозділів міністерства.

Для погодженого вирішення питань, що належать до компетенції міністерства, обговорення найважливіших напрямів його діяльності та розвитку галузі у міністерстві утворюється **колегія** у складі міністра (керівника),

заступників міністра (керівника) за посадою, а також інших керівних працівників міністерства. До складу колегії можуть входити керівники інших центральних органів державної виконавчої влади, підприємств, установ та організацій, що належать до сфери управління міністерства. Членів колегії затверджує Кабінет Міністрів України. Міністерство є юридичною особою, має самостійний баланс, рахунки в установах банків, печатку із зображенням Державного герба України та своїм найменуванням.

Центральні органи виконавчої влади утворюються для виконання окремих функцій з реалізації державної політики як служби, агентства, інспекції (ст. 17 Закону) [248]. Їх основними завданнями є:

- 1) надання адміністративних послуг;
- 2) здійснення державного нагляду (контролю);
- 3) управління об'єктами державної власності;
- 4) внесення пропозицій щодо забезпечення формування державної політики на розгляд міністрів, які спрямовують і координують їх діяльність;
- 5) здійснення інших завдань, визначених законами України.

У разі якщо серед функцій центрального органу виконавчої влади переважає надання адміністративних послуг фізичним і юридичним особам, центральний орган виконавчої влади утворюється як **служба**.

Центральний орган виконавчої влади утворюється як **агентство**, якщо більшістю його функцій є управління об'єктами державної власності, що належать до сфери його управління.

За переважанням контрольних-наглядових функцій за дотриманням актів законодавства державними органами, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, юридичними та фізичними особами, центральний орган виконавчої влади утворюється як **інспекція**.

Державна служба (державний комітет) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовує і координує Прем'єр-міністр України або один із віце-прем'єр-міністрів чи міністрів. Державний комітет (державна служба) вносить пропозиції щодо формування державної політики відповідним членам Кабінету Міністрів України та забезпечує її реалізацію у визначеній сфері діяльності; здійснює управління в цій сфері, а також міжгалузеву координацію та функціональне регулювання з питань, віднесених до його відання. Державний комітет (державну службу) очолює його голова [248].

Центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом має визначені Конституцією та законодавством України особливі завдання

та повноваження. Щодо нього може встановлюватись спеціальний порядок утворення, реорганізації, ліквідації, підконтрольності, підзвітності, а також призначення і звільнення керівників і вирішення інших питань. Центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом очолює його голова [248].

Згідно зі ст. 24 Закону [248] Антимонопольний комітет України, Фонд державного майна України, Державний комітет телебачення і радіомовлення України є центральними органами виконавчої влади зі спеціальним статусом. Інші центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом можуть бути утворені Кабінетом Міністрів України.

9.4. Конституційно-правовий статус місцевих державних адміністрацій: порядок формування, структура, повноваження та акти

Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації. Правовий статус місцевих державних адміністрацій закріплено у ст. 118 – 119 Конституції України [95] і Законі України "Про місцеві державні адміністрації" [208].

Місцева державна адміністрація в межах своїх повноважень здійснює виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, а також реалізує повноваження, делеговані їй відповідною радою. Особливості здійснення виконавчої влади у містах Києві та Севастополі визначаються окремими законами України. У районах Автономної Республіки Крим створюються районні державні адміністрації, які підпорядковуються Раді міністрів Автономної Республіки Крим, Кабінету Міністрів України та Президентові України.

Місцеві державні адміністрації очолюють голови відповідних місцевих державних адміністрацій, які формують склад місцевих державних адміністрацій. У межах бюджетних асигнувань, виділених на утримання відповідних місцевих державних адміністрацій, їх голови визначають структуру місцевих державних адміністрацій.

Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України на строк повноважень Президента України. Кандидатури на посади голів обласних державних адміністрацій на розгляд Кабінету Міністрів України вносяться Прем'єр-міністром України. Кандидатури на посади голів районних

державних адміністрацій вносяться на розгляд Кабінету Міністрів України головами відповідних обласних державних адміністрацій.

Повноваження голів місцевих державних адміністрацій припиняються Президентом України у разі:

- 1) порушення ними Конституції України та законів України;
- 2) втрати громадянства, виявлення факту подвійного громадянства;
- 3) визнання судом недієздатним;
- 4) виїзду на проживання в іншу країну;
- 5) набрання законної сили обвинувальним вироком суду;
- 6) порушення вимог несумісності;
- 7) за власною ініціативою Президента України з підстав, передбачених законодавством про державну службу;
- 8) висловлення недовіри більшістю (дві третини) голосів від складу відповідної ради;
- 9) подання заяви про звільнення з посади за власним бажанням.

На посади в місцеві державні адміністрації призначаються громадяни України. Голови місцевих державних адміністрацій, їх заступники, керівники управлінь, відділів, інших структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій не можуть: бути народними депутатами України або суміщати свою службову діяльність з іншою (в тому числі на громадських засадах, крім викладацької, наукової та творчої діяльності у позаробочий час); входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства чи іншої організації, що має на меті одержання прибутку. Не можуть бути призначені на посади в місцеві державні адміністрації особи, які мають судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена або не знята в установленому законом порядку.

У процесі здійснення своїх повноважень голови місцевих державних адміністрацій відповідальні перед Президентом України та Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні йому.

Місцеві державні адміністрації підзвітні та підконтрольні органам місцевого самоврядування у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами. Місцеві державні адміністрації підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня. Рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства України, можуть бути скасовані Президентом України або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня.

Повноваження місцевих державних адміністрацій визначені Конституцією та чинним законодавством України. Місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують:

- 1) виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади;
- 2) законність і правопорядок; додержання прав і свобод громадян;
- 3) виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин – також програм їх національно-культурного розвитку;
- 4) підготовку та виконання відповідних обласних і районних бюджетів;
- 5) звіт про виконання відповідних бюджетів і програм;
- 6) взаємодію з органами місцевого самоврядування;
- 7) реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

На виконання Конституції України, законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, власних і делегованих повноважень голова місцевої державної адміністрації в межах своїх повноважень видає **розпорядження**, а керівники управлінь, відділів та інших структурних підрозділів – накази. Розпорядження голів місцевих державних адміністрацій, прийняті в межах їх компетенції, є обов'язковими для виконання на відповідній території всіма органами, підприємствами, установами та організаціями, посадовими особами та громадянами.

Контрольні запитання

1. Які функції виконує Кабінет Міністрів України?
2. Який порядок формування Кабінету Міністрів України?
3. Які функції виконують центральні органи виконавчої влади?
4. Розкрийте структуру та повноваження центральних і місцевих органів державної влади.
5. Які повноваження місцевих державних адміністрацій передбачені чинним законодавством?

Рекомендована література: [23; 43; 63; 65; 89 – 91; 95 – 97; 109; 113; 129; 134; 136; 140; 144; 154; 158; 162; 165; 169; 177; 178; 185 – 188;

193; 194; 197; 201; 208; 210; 213 – 215; 217; 219; 228; 229; 230; 240; 241; 243; 248; 249; 265 – 267; 271; 293; 306; 319; 323; 326; 333; 336; 338; 344; 378; 385; 386; 394; 396; 406; 409; 414].

10. Конституційний статус органів суду та прокуратури

10.1. Загальна характеристика судової влади України. Поняття, завдання, конституційні принципи (засади) правосуддя в Україні.

10.2. Правовий статус судді, гарантії його діяльності.

10.3. Система судів загальної юрисдикції, їх компетенція.

10.4. Правовий статус Конституційного Суду України і його повноваження.

10.5. Порядок формування Конституційного Суду України.

10.6. Правовий статус судді Конституційного Суду України.

10.7. Організація діяльності Конституційного Суду України.

10.8. Загальна характеристика форм звернення до Конституційного Суду України.

10.9. Конституційний процес: загальна характеристика.

10.10. Акти Конституційного Суду України.

10.11. Правовий статус органів прокуратури.

Ключові слова: правосуддя, судочинство, судова система, судоустрій, засади правосуддя, суд, суддя, недоторканність судді, суди загальної юрисдикції, компетенція судів загальної юрисдикції, спеціалізовані суди, Конституційний Суд України, суддя Конституційного Суду України, Велика палата, сенат, колегія, Секретаріат, конституційне подання, конституційне звернення, конституційна скарга, конституційне судочинство, рішення Конституційного Суду України, висновок Конституційного Суду України, юридична позиція Конституційного Суду України, прокуратура, система прокуратури, прокурор, Офіс Генерального прокурора.

10.1. Загальна характеристика судової влади України. Поняття, завдання, конституційні принципи (засади) правосуддя в Україні

В умовах становлення України як демократичної, правової, соціальної держави суттєво підвищується роль судової влади.

Правосуддя – це діяльність спеціально створених державних органів, завдання яких не тільки охороняти права людини, але й встановлювати

істину та виносити законні рішення. Згідно з Конституцією України (ст. 6) [95] функцію здійснення правосуддя покладено на суди, які діють незалежно від законодавчої та виконавчої влади. Жоден орган державної влади, крім судів, не має права перебирати на себе функцію і повноваження зі здійснення правосуддя. Тільки суди мають право визнати особу винною у скоєнні злочину та піддати її кримінальному покаранню. Суди здійснюють захист гарантованих Конституцією кожного прав і свобод (ст. 55) [95]. На підвищення ролі судів спрямоване вперше закріплене в Конституції положення про те, що компетенція суду поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Судова влада, як інші гілки державної влади, здійснює повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України.

Статус судової влади в Україні визначається такими нормативно-правовими актами: Конституція України [95], закони України "Про судоустрій і статус суддів" [257] і "Про Вищу раду правосуддя" [156].

Метою правосуддя є захист конституційного ладу, прав і свобод громадян, прав і законних інтересів підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності.

Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції.

В Україні судова влада реалізується шляхом здійснення правосуддя у формі цивільного, господарського, адміністративного, кримінального, а також конституційного судочинства. Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Суди загальної юрисдикції утворюють єдину систему судів. Єдиним **органом конституційної юрисдикції** в Україні є Конституційний Суд України.

Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Особи, які незаконно взяли на себе виконання функцій суду, несуть передбачену законом відповідальність.

Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних. Участь присяжних у здійсненні правосуддя є їхнім громадянським обов'язком.

Конституційні засади (принципи) правосуддя закріплено у ст. 129 Конституції України [95]:

законність полягає у тому, що судді при відправленні правосуддя повинні діяти лише у межах та у спосіб, що визначені законодавством

України. Тобто у своїй діяльності суддя повинен керуватися лише вимогами закону;

рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом означає, що рішення суду не може ґрунтуватися на дискримінації. Отже, суд не може встановлювати будь-які привілеї чи обмеження за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками;

забезпечення доведеності вини означає, що рішення або вирок суду повинен ґрунтуватися не на припущеннях, а на незаперечних доказах. Цей принцип впливає із ст. 62 Конституції України, яка закріплює презумпцію невинуватості, згідно з яким особа вважається невинуватою у вчиненні злочину та не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вина не буде доведена в законному порядку та встановлена обвинувальним вироком суду [95];

змагальність сторін і свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості пов'язаний з принципом рівності сторін у судовому процесі. Змагальність сторін означає, що у процесі судового розгляду справи сторони мають рівні процесуальні можливості щодо збирання доказів та їх використання для пошуку істини. Змагальність судового розгляду забезпечує сторонам можливість належної реалізації ними своїх процесуальних прав, пошуку істини в судовому процесі. Сторони мають право надавати докази, які свідчать про правильність їх позиції;

підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором означає, що на прокурора покладено функцію обвинувачення. Відповідно до ст. 121 Конституції України [95], підтримання публічного обвинувачення в суді є однією з функцій прокуратури. Прокурор зобов'язаний обґрунтувати необхідність застосування кримінального законодавства до підсудного на підставі зібраних доказів;

забезпечення обвинуваченому права на захист, яке деталізується у положеннях Кримінального процесуального кодексу [101], складається з:

прав, які підозрюваний (обвинувачений) може реалізувати власними діями шляхом надання усних або письмових пояснень із приводу підозри або обвинувачення, збирання і надання доказів, особистої участі у кримінальному провадженні, в тому числі участі в допитах інших підозрюваних (обвинувачених), потерпілих, свідків та експертів у суді, подачі скарг на дії і рішення слідчого, прокурора, слідчого судді та суду;

прав, які можуть здійснюватися підозрюваним (обвинуваченим) за допомогою захисника та законного представника шляхом реалізації прав та обов'язків цих осіб;

наявності у слідчого, прокурора, слідчого судді та суду обов'язків сприяти підозрюваному (обвинуваченому) в реалізації його права на захист, роз'яснювати йому права й обов'язки (зокрема, забезпечити участь захисника, надати для ознайомлення в установлених законом випадках необхідні документи та матеріали кримінального провадження, надати можливість зняття з них копій, розглянути клопотання і скарги, заслухати показання шляхом проведення допиту і т. ін.);

гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами передбачає, що розгляд справ у судах відбувається відкрито, крім випадків, передбачених процесуальним законом. Учасники судового розгляду та інші особи, присутні на відкритому судовому засіданні, мають право робити письмові нотатки. Проведення в залі судового засідання фото- та кінозйомки, теле-, відео-, звукозапису із застосуванням стаціонарної апаратури, а також транслявання судового засідання допускаються з дозволу суду, в порядку, встановленому процесуальним законом. Ніхто не може бути обмежений у праві на отримання в суді усної або письмової інформації щодо результатів розгляду його судової справи. Цей принцип відповідає п. 1. ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права: "Кожен має право при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, пред'явленого йому, або при визначенні його прав та обов'язків у будь-якому цивільному процесі, на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону. Преса та публіка можуть не допускатися на весь судовий розгляд, або частину його з міркувань моралі, громадського порядку чи державної безпеки в демократичному суспільстві, або коли того вимагають інтереси приватного життя сторін, або – тою мірою, якою це, на думку суду, є суворо необхідним, за особливих обставин, коли публічність порушувала б інтереси правосуддя. Однак будь-яка судова постанова в кримінальній або цивільній справі повинна бути публічною, за винятком тих випадків, коли інтереси неповнолітніх потребують іншого чи коли справа стосується матримоніальних спорів або опіки над дітьми" [115];

розумні строки розгляду справи судом. Цей принцип деталізується у процесуальному законодавстві та передбачає, що *розумними вважаються строки*, що є об'єктивно необхідними для виконання процесуальних дій

та прийняття процесуальних рішень. Розумні строки не можуть перевищувати передбачені процесуальними кодексами строки виконання окремих процесуальних дій або прийняття окремих процесуальних рішень;

забезпечення права на апеляційний перегляд справи й у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення означає, що всі учасники судового процесу та інші особи у випадках і порядку, передбачених процесуальним законом, мають право на апеляційне та касаційне оскарження судового рішення з метою виправлення судової помилки й ухвалення правильного судового рішення;

обов'язковість рішень суду передбачає, що судові рішення, які набрали законної сили, є обов'язковими до виконання усіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, об'єднаннями громадян та іншими організаціями, громадянами та юридичними особами на всій території України. Обов'язковість урахування (преюдиціальність) судових рішень для інших судів, органів прокуратури, слідства, дізнання визначається процесуальним законом. Невиконання судових рішень тягне передбачену законом відповідальність.

Конституція України встановлює, що законом можуть бути визначені також інші засади судочинства в судах окремих судових юрисдикцій.

10.2. Правовий статус судді, гарантії його діяльності

Незалежність і недоторканність суддів гарантується Конституцією (ст. 126) [95] і законами України. Незалежність суддів є важливою умовою самостійності й авторитету судової влади, яка може ефективно захищати права та законні інтереси громадян. Вплив на суддів у будь-який спосіб забороняється. Кримінальний Кодекс України (ст. 376) [100] передбачає відповідальність за вплив у будь-якій формі на суддів з метою перешкодити виконанню ним службових обов'язків або добитися винесення неправосудного рішення. Причому за використання для цього службового становища передбачено підвищену кримінальну відповідальність. Недоторканність суддів поширюється також на їх житло, службові приміщення, транспорт, засоби зв'язку, кореспонденцію, відповідне майно та документи.

Конституція встановлює гарантії діяльності суддів. Так, без згоди Вищої ради правосуддя суддю не можна затримати або утримувати під вартою чи арештом до винесення обвинувального вироку судом, за винятком затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо

тяжкого злочину. Суддю не можна притягувати до відповідальності за ухвалене ним судове рішення, за винятком вчинення злочину або дисциплінарного проступку. Держава забезпечує особисту безпеку судді та членів його сім'ї.

Суддя обіймає посаду безстроково. Частина 5 ст. 126 Конституції України [95] дає вичерпний **перелік підстав звільнення судді з посади:**

неспроможність виконання повноважень за станом здоров'я;

порушення суддею вимог щодо несумісності;

вчинення істотного дисциплінарного проступку, грубе чи систематичне нехтування обов'язками, що є несумісним зі статусом судді або виявило його невідповідність займаній посаді;

подання заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням;

незгода на переведення до іншого суду в разі ліквідації чи реорганізації суду, в якому суддя обіймає посаду;

порушення обов'язку підтвердити законність джерела походження майна.

Повноваження судді припиняються також у разі: досягнення суддею шістдесяти п'яти років; припинення громадянства України або набуття суддею громадянства іншої держави; набрання законної сили рішенням суду про визнання судді безвісно відсутнім або оголошення померлим, визнання недієздатним або обмежено дієздатним; смерті судді; набрання законної сили обвинувальним вироком щодо судді за вчинення ним злочину.

Судова діяльність потребує високого професіоналізму, вміння на високому рівні застосовувати законодавство. Конституція України встановлює, що правосуддя здійснюють судді й у визначених законом випадках правосуддя здійснюється за участю присяжних. З метою забезпечення об'єктивності в діяльності професійних суддів Основний Закон встановлює, що вони не можуть належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу (крім наукової, викладацької та творчої).

Згідно з ч. 2, 3 ст. 127 Конституції [95] і ст. 69 Закону "Про судоустрій і статус суддів" (надалі – Закон) [257] **на посаду судді може бути призначений** громадянин України, не молодший тридцяти та не старший шістдесяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту та стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ять років, є компетентним, добросовісним

і володіє державною мовою. Законом можуть бути передбачені додаткові вимоги для призначення на посаду судді. Для суддів спеціалізованих судів відповідно до закону можуть бути встановлені інші вимоги щодо освіти та стажу професійної діяльності.

Не може бути призначений суддею громадянин, який: визнаний судом обмежено дієздатним або недієздатним; має хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню функцій зі здійснення правосуддя; має незняту чи непогашену судимість.

Не може претендувати на посаду судді особа:

до якої згідно із законом застосовується заборона обіймати відповідну посаду;

яку було раніше звільнено з посади судді за вчинення істотного дисциплінарного проступку, грубе чи систематичне нехтування обов'язками, що є несумісним зі статусом судді або виявило його невідповідність займаній посаді, порушення вимог щодо несумісності, порушення обов'язку підтвердити законність джерела походження майна або у зв'язку із набранням законної сили обвинувальним вироком щодо такої особи, крім випадків визнання в судовому порядку протиправним рішення про звільнення з цих підстав або скасування обвинувального вироку суду;

яку було раніше звільнено з посади судді за результатами кваліфікаційного оцінювання.

Для цілей Закону [257] вважається:

1) *вищою юридичною освітою* – вища юридична освіта ступеня магістра (або прирівняна до неї вища освіта за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста), здобута в Україні, а також вища юридична освіта відповідного ступеня, здобута в іноземних державах та визнана в Україні в установленому законом порядку;

2) *стажем професійної діяльності у сфері права* – стаж професійної діяльності особи за спеціальністю після здобуття нею вищої юридичної освіти;

3) *науковим ступенем* – науковий ступінь у сфері права, здобутий у вищому навчальному закладі (університеті, академії чи інституті, крім вищих військових навчальних закладів) чи науковій установі України або аналогічному вищому навчальному закладі чи науковій установі іноземної держави. Науковий ступінь, здобутий у вищому навчальному закладі чи науковій установі іноземної держави, повинен бути визнаний в Україні в установленому законодавством порядку;

4) *стажем наукової роботи* – стаж професійної діяльності у сфері права на посадах наукових (науково-педагогічних) працівників у вищому навчальному закладі (університеті, академії чи інституті, крім вищих військових навчальних закладів) чи науковій установі України або аналогічному вищому навчальному закладі чи науковій установі іноземної держави.

Додаткові вимоги до окремих категорій суддів щодо стажу, віку та їх професійного рівня встановлюються законом (наприклад, ст. 38 Закону України "Про судоустрій і статус суддів" [257] – для судді Верховного Суду). Необхідною умовою для заняття посади судді будь-якого суду є складання кваліфікаційного екзамену особами, які вперше висуваються на посаду судді. При вирішенні питання про рекомендацію кандидата для призначення на посаду судді, крім результатів кваліфікаційного іспиту, враховуються його особисті та моральні якості.

Усі судді, крім суддів Конституційного Суду України, призначаються на посаду судді (ст. 80 Закону) [257] Президентом України на підставі та в межах подання Вищої ради правосуддя, без перевірки додержання встановлених вказаним Законом вимог до кандидатів на посаду судді та порядку проведення добору чи кваліфікаційного оцінювання кандидатів. Президент України видає указ про призначення судді не пізніше тридцяти днів із дня отримання відповідного подання Вищої ради правосуддя.

Положення ст. 126 Конституції України [95] встановлює, що вплив на суддів у будь-який спосіб забороняється, деталізується у ч. 1 ст. 129 [95], де записано, що судді при здійсненні ними правосуддя незалежні та підкоряються лише закону. Це конституційне положення має важливе значення як загальний принцип судочинства та правосуддя. Він закріплений у чинному законодавстві України про судоустрій, судочинство, статус суддів і відповідає вимогам побудови в Україні, демократичної, правової держави.

10.3. Система судів загальної юрисдикції, їх компетенція

Стаття 17 Закону України "Про судоустрій і статус суддів" (надалі – Закон) [257] закріпила, що судоустрій будується за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності. Найвищим судом у системі судоустрою є Верховний Суд.

Систему судоустрою складають: місцеві суди; апеляційні суди; Верховний Суд.

Суди як такі спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні

правопорушення. У випадках, визначених законом, а також за рішенням зборів суддів відповідного суду може запроваджуватися спеціалізація суддів з розгляду конкретних категорій справ.

У місцевих загальних та апеляційних судах діє спеціалізація суддів із здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх.

Судді (суддя), уповноважені здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, *обираються* з числа суддів відповідного суду зборами суддів за пропозицією голови суду або за пропозицією будь-якого судді цього суду, якщо пропозиція голови суду не була підтримана, на строк не більше трьох років і можуть бути переобрані повторно. Кількість суддів, уповноважених здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, визначається окремо для кожного суду зборами суддів цього суду.

Суддею, уповноваженим здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, може бути обрано суддю зі стажем роботи суддею не менше десяти років, досвідом здійснення кримінального провадження в суді та високими морально-діловими та професійними якостями. У разі відсутності в суді суддів з необхідним стажем роботи суддя, уповноважений здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, обирається з числа суддів, які мають найбільший стаж роботи на посаді судді.

Судді, уповноважені здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, не звільняються від виконання обов'язків судді відповідної інстанції, проте здійснення ними таких повноважень ураховується при розподілі судових справ і має пріоритетне значення.

Місцевими загальними судами є окружні суди, які утворюються в одному або декількох районах чи районах у містах, або у місті, або у районі (районах) і місті (містах). *Місцевими господарськими судами* є окружні господарські суди. *Місцевими адміністративними судами* є окружні адміністративні суди, а також інші суди, визначені процесуальним законом (ст. 21 Закону) [257].

Місцевий суд складається з суддів місцевого суду, з числа яких призначається голова суду та, у визначених законом випадках, заступник або заступники голови суду. З числа суддів місцевого загального суду обираються слідчі судді (суддя), які здійснюють повноваження з судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні в порядку, визначеному процесуальним законом.

Місцевий суд є судом першої інстанції і розглядає справи, віднесені процесуальним законом до його юрисдикції. *Місцеві загальні суди* розглядають цивільні, кримінальні, адміністративні справи, а також справи про

адміністративні правопорушення у випадках та порядку, визначених процесуальним законом. *Місцеві господарські суди* розглядають справи, що виникають із господарських правовідносин, а також інші справи, віднесені законом до їх юрисдикції. *Місцеві адміністративні суди* розглядають справи адміністративної юрисдикції (адміністративні справи) (ст. 22 Закону) [257].

Суддя місцевого суду здійснює судочинство в порядку, встановленому процесуальним законом, а також інші повноваження, визначені законом (ст. 23 Закону) [257].

Згідно з ч. 1 ст. 26 Закону [257] у системі судів загальної юрисдикції діють *апеляційні суди* як суди апеляційної інстанції. Апеляційними судами з розгляду господарських справ є апеляційні господарські суди, які утворюються у відповідних апеляційних округах. *Апеляційними судами з розгляду цивільних і кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення* є апеляційні суди, які утворюються в апеляційних округах. *Апеляційними судами з розгляду господарських справ*, апеляційними судами з розгляду адміністративних справ є, відповідно, апеляційні господарські суди та апеляційні адміністративні суди, які утворюються у відповідних апеляційних округах.

У складі апеляційного суду можуть утворюватися судові палати з розгляду окремих категорій справ. Судову палату очолює секретар судової палати, який обирається з числа суддів цього суду строком на три роки (ч. 4, 5 ст. 26 Закону) [257]. Крім того, відповідно до ч. 2 ст. 18 Закону [257] в судах загальної юрисдикції може запроваджуватися спеціалізація суддів з розгляду конкретних категорій справ.

Повноваження апеляційного господарського суду полягають в тому, що він: 1) здійснює правосуддя у порядку, встановленому процесуальним законом; 2) аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику, інформує про результати узагальнення судової практики відповідні місцеві суди, Верховний Суд; 3) надає місцевим судам методичну допомогу в застосуванні законодавства; 4) здійснює інші повноваження, визначені законом (ст. 27 Закону) [257].

Суддею апеляційного суду може бути особа, яка відповідає вимогам до кандидатів на посаду судді, за результатами кваліфікаційного оцінювання підтвердила здатність здійснювати правосуддя в апеляційному суді, а також відповідає одній із таких вимог: 1) має стаж роботи на посаді судді не менше п'яти років; 2) має науковий ступінь у сфері права та стаж наукової роботи у сфері права, щонайменше сім років; 3) має досвід професійної

діяльності адвоката, в тому числі щодо здійснення представництва в суді та/або захисту від кримінального обвинувачення, щонайменше сім років; 4) має сукупний стаж (досвід) роботи (професійної діяльності) відповідно до визначених вимог щонайменше сім років.

Суддя апеляційного суду здійснює правосуддя в порядку, встановленому процесуальним законом, а також інші повноваження, визначені законом (ст. 28 Закону) [257].

У системі судоустрою діють вищі спеціалізовані суди як суди першої та апеляційної інстанції з розгляду окремих категорій справ (ст. 31 Закону) [257]. **Вищими спеціалізованими судами є:** Вищий суд з питань інтелектуальної власності; Вищий антикорупційний суд, які розглядають справи, віднесені до їх юрисдикції процесуальним законом.

У складі вищого спеціалізованого суду можуть утворюватися судові палати для розгляду окремих категорій справ у першій інстанції, а також апеляційна палата для розгляду справ – в апеляційній інстанції. Апеляційна палата вищого спеціалізованого суду діє у його складі на засадах інституційної, організаційної, кадрової та фінансової автономії. Державна судова адміністрація України за погодженням із Вищою радою правосуддя визначає кількість суддів у апеляційній палаті вищого спеціалізованого суду у межах загальної кількості суддів.

Судову палату для розгляду окремих категорій справ у першій інстанції очолює секретар судової палати, який обирається з числа суддів відповідної палати строком на три роки. Апеляційну палату очолює голова палати, який обирається з числа суддів цієї палати строком на трирічний строк.

Вищий спеціалізований суд (ст. 32 Закону) [257]: 1) здійснює правосуддя як суд першої та апеляційної інстанції у справах та в порядку, визначених процесуальним законом; 2) аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику, інформує Верховний Суд про результати узагальнення судової практики; 3) здійснює інші повноваження, визначені законом.

Суддею Вищого суду з питань інтелектуальної власності може бути особа, яка відповідає вимогам до кандидатів на посаду судді, за результатами кваліфікаційного оцінювання підтвердила здатність здійснювати правосуддя у Вищому суді з питань інтелектуальної власності, а також відповідає одній із таких вимог (ст. 33 Закону): 1) має стаж роботи на посаді судді не менше трьох років; 2) має досвід професійної діяльності представника у справах інтелектуальної власності (патентного повіреного) щонайменше п'ять років; 3) має досвід професійної діяльності адвоката щодо

здійснення представництва в суді у справах щодо захисту прав інтелектуальної власності щонайменше п'ять років; 4) має сукупний стаж (досвід) роботи (професійної діяльності) відповідно визначених вимог щонайменше п'ять років.

Суддею Вищого антикорупційного суду може бути особа, яка відповідає вимогам до кандидатів на посаду судді, за результатами кваліфікаційного оцінювання підтвердила здатність здійснювати правосуддя у Вищому антикорупційному суді, а також відповідає іншим вимогам, встановленим законом.

Суддя вищого спеціалізованого суду здійснює правосуддя в порядку, встановленому процесуальним законом, а також інші повноваження, визначені законом.

Верховний Суд є найвищим судом у системі судустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом, а саме:

здійснює правосуддя як суд касаційної інстанції, а у випадках, визначених процесуальним законом, – як суд першої або апеляційної інстанції, в порядку, встановленому процесуальним законом;

здійснює аналіз судової статистики, узагальнення судової практики;

надає висновки щодо проєктів законодавчих актів, які стосуються судустрою, судочинства, статусу суддів, виконання судових рішень та інших питань, пов'язаних із функціонуванням системи судустрою;

звертається до Конституційного Суду України щодо конституційності законів, інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції України;

забезпечує однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом;

забезпечує апеляційні та місцеві суди методичною інформацією з питань правозастосування;

здійснює інші повноваження, визначені законом (ст. 36 Закону) [257].

До складу Верховного Суду входять судді у кількості не більше двохсот. У складі Верховного Суду діють: Велика Палата Верховного Суду; Касаційний адміністративний суд; Касаційний господарський суд; Касаційний кримінальний суд; Касаційний цивільний суд.

До складу кожного касаційного суду входять судді відповідної спеціалізації. У кожному касаційному суді утворюються судові палати з розгляду окремих категорій справ з урахуванням спеціалізації суддів. Кількість

та спеціалізація судових палат визначаються рішенням зборів суддів касаційного суду з урахуванням вимог ч. 5, 6 ст. 37 Закону [257] та судового навантаження.

У Касаційному господарському суді обов'язково створюються окремі палати для розгляду справ щодо (про): 1) банкрутство; 2) захисту прав інтелектуальної власності, а також пов'язаних з антимонопольним та конкурентним законодавством; 3) корпоративних спорів, корпоративних прав і цінних паперів. Інші палати у касаційних судах створюються за рішенням зборів суддів касаційного суду (ст. 37 Закону) [257].

Суддею Верховного Суду може бути особа, яка відповідає вимогам до кандидатів на посаду судді, за результатами кваліфікаційного оцінювання підтвердила здатність здійснювати правосуддя у Верховному Суді, а також відповідає одній із таких вимог: 1) має стаж роботи на посаді судді не менше десяти років; 2) має науковий ступінь у сфері права та стаж наукової роботи у сфері права щонайменше десять років; 3) має досвід професійної діяльності адвоката, в тому числі щодо здійснення представництва в суді та/або захисту від кримінального обвинувачення щонайменше десять років; 4) має сукупний стаж (досвід) роботи (професійної діяльності) відповідно до вимог, визначених пунктами 1 – 3, щонайменше десять років.

Суддя Верховного Суду: 1) здійснює правосуддя в порядку, встановленому процесуальним законом; 2) бере участь у розгляді питань, що виносяться на засідання Пленуму Верховного Суду; 3) аналізує судову практику, бере участь у її узагальненні; 4) бере участь у розгляді питань, що виносяться на збори суддів відповідного касаційного суду, та здійснює інші повноваження, визначені законом (ст. 38 Закону) [257].

Згідно зі ст. 42 Закону [257] Касаційний суд очолює його голова, якого обирають шляхом таємного голосування збори суддів відповідного касаційного суду з числа суддів цього суду строком на чотири роки з правом обіймати посаду голови такого касаційного суду не більше двох строків поспіль.

Судові палати касаційного суду (ст. 44 Закону) [257]: здійснюють правосуддя в порядку, встановленому процесуальним законом; аналізують судову статистику та вивчають судову практику; здійснюють інші повноваження, визначені законом.

Персональний склад судових палат і кількість суддів у судових палатах визначаються зборами суддів відповідного касаційного суду.

Судову палату очолює *секретар судової палати*, який:

- 1) організовує роботу відповідної судової палати та головує на її засіданнях;
- 2) організовує аналіз судової статистики, вивчення судової практики;
- 3) інформує збори суддів касаційного суду про діяльність судової палати;
- 4) здійснює інші повноваження, визначені законом.

Секретар судової палати обирається на посаду строком на чотири роки та звільняється з посади більшістю голосів суддів відповідної судової палати шляхом таємного голосування. У разі відсутності секретаря судової палати його обов'язки виконує суддя палати, який має найбільший стаж роботи на посаді судді відповідного касаційного суду.

Велика Палата Верховного Суду є постійно діючим колегіальним органом Верховного Суду, до складу якого входить двадцять один суддя Верховного Суду. Велика Палата Верховного Суду:

- 1) у визначених законом випадках здійснює перегляд судових рішень у касаційному порядку з метою забезпечення однакового застосування судами норм права;
- 2) діє як суд апеляційної інстанції у справах, розглянутих Верховним Судом як судом першої інстанції;
- 3) аналізує судову статистику та вивчає судову практику, здійснює узагальнення судової практики;
- 4) здійснює інші повноваження, визначені законом.

Судді Верховного Суду обираються до Великої Палати зборами суддів відповідних касаційних судів з числа суддів таких касаційних судів.

Кожен касаційний суд у складі Верховного Суду обирає по п'ять суддів до Великої Палати Верховного Суду. До складу Великої Палати Верховного Суду також входить Голова Верховного Суду за посадою.

Суддя Верховного Суду, обраний до Великої Палати, здійснює повноваження судді Великої Палати Верховного Суду протягом трьох років (крім Голови Верховного Суду), але не більше двох строків поспіль (ст. 45 Закону) [257].

Пленум Верховного Суду є колегіальним органом, до складу якого входять усі судді Верховного Суду. Пленум Верховного Суду:

- 1) обирає на посади та звільняє з посад Голову Верховного Суду та заступника Голови Верховного Суду у порядку, встановленому цим Законом [257];

2) обирає з числа суддів Верховного Суду за поданням Голови Верховного Суду та звільняє від виконання обов'язків секретаря Пленуму Верховного Суду;

3) заслуховує інформацію Голови Верховного Суду про його діяльність, Секретаря Великої Палати Верховного Суду – про діяльність Палати;

4) надає висновки щодо проєктів законодавчих актів, які стосуються судоустрою, судочинства, статусу суддів, виконання судових рішень та інших питань, пов'язаних із функціонуванням системи судоустрою України;

5) приймає рішення про звернення до Конституційного Суду України з питань конституційності законів та інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції України;

6) надає висновок про наявність чи відсутність у діяннях, в яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину; вносить за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неспроможність виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я;

7) затверджує Регламент Пленуму Верховного Суду;

8) затверджує Положення про Науково-консультативну раду при Верховному Суді та її склад;

9) затверджує склад редакційної колегії офіційного друкованого органу Верховного Суду;

10) затверджує бюджетний запит Верховного Суду;

10¹) з метою забезпечення однакового застосування норм права при вирішенні окремих категорій справ узагальнює практику застосування матеріального та процесуального законів, систематизує та забезпечує оприлюднення правових позицій Верховного Суду з посиланням на судові рішення, в яких вони були сформульовані;

10²) за результатами аналізу судової статистики й узагальнення судової практики надає роз'яснення рекомендаційного характеру з питань застосування законодавства при вирішенні судових справ;

11) розглядає та вирішує інші питання, віднесені законом до його повноважень.

Засідання Пленуму Верховного Суду є повноважним за умови присутності на ньому не менше двох третин від складу Пленуму, крім випадків, установлених Законом.

Пленум Верховного Суду приймає з розглянутих питань постанови. Постанови Пленуму Верховного Суду підписуються головуючим на засіданні

Пленуму та секретарем Пленуму, публікуються в офіційному друкованому органі та розміщуються на веб-сайті Верховного Суду (ст. 46 Закону) [257].

Для підготовки наукових висновків з питань діяльності Верховного Суду, що потребують наукового забезпечення, при Верховному Суді з числа висококваліфікованих фахівців у сфері права утворюється Науково-консультативна рада. Порядок організації та діяльності Науково-консультативної ради визначається положенням, що затверджується Пленумом Верховного Суду.

Верховний Суд має офіційний друкований орган, в якому публікуються матеріали судової практики Верховного Суду та інші матеріали. Офіційний друкований орган може видаватися в електронному вигляді (ст. 47 Закону) [257].

10.4. Правовий статус Конституційного Суду України і його повноваження

Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні. **Конституційна юрисдикція** – це перевірка нормативних актів на їх відповідність до Конституції України шляхом конституційного судочинства. Порядок формування, повноваження та завдання Конституційного Суду України визначаються розділом XII Конституції України [95] та Законом України "Про Конституційний Суд України" (надалі – Закон) [204].

Визначення компетенції органів конституційного контролю у зарубіжних країнах залежить від форми здійснення конституційного правосуддя. За американської форми конституційне правосуддя не виділяється із загального правосуддя; законодавством не визначається спеціальний перелік конституційних справ. Конституційні питання можуть бути в цивільних, кримінальних, адміністративних справах і розглядаються вони судами загальної юрисдикції в загальному порядку. В окремих країнах, які застосовують модифіковану американську форму конституційного правосуддя, на законодавчому рівні закріплюється компетенція Верховних судів у галузі конституційного правосуддя з певних питань: конституційності законів, захисту конституційних прав і свобод, тлумачення конституції, контролю за проведенням виборів; у федеративних державах – вирішення спорів між федерацією та її суб'єктами. У країнах, де існують спеціалізовані органи конституційного правосуддя, їх діяльність обмежується лише вирішенням конституційно-правових питань.

Відповідно до доктрини конституційної юрисдикції Конституційний Суд України є елементом судової влади нашої країни, що не входить до системи судів загальної юрисдикції.

Згідно зі ст. 1 Закону [204] **Конституційний Суд України** є органом конституційної юрисдикції, який забезпечує верховенство Конституції України, вирішує питання про відповідність Конституції України законів України, у передбачених Конституцією України випадках – інших актів; здійснює офіційне тлумачення Конституції України; виконує інші повноваження відповідно до Конституції України.

Розглядаючи питання відповідності нормативно-правових актів вищих органів державної влади (Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Президента України та Верховної Ради Автономної Республіки Крим) Конституції України, Конституційний Суд України перевіряє, чи прийняті вони на основі Основного Закону та відповідають йому, чи правильно втілюють і розвивають конституційні норми. У разі виявлення невідповідності актів чи їх окремих положень Конституції визнає їх неконституційними і за його рішеннями вони втрачають чинність. Отже, при здійсненні конституційного контролю Конституційний Суд України забезпечує верховенство Основного Закону та найвищу юридичну силу його норм.

Законопроект про внесення змін до Конституції України розглядається Верховною Радою України за наявності висновку Конституційного Суду України щодо відповідності його вимогам ст. 157 і 158 Конституції України (ст. 159 Основного Закону) [95]. Конституційний Суд у Рішенні [290] зазначив, що висновок має бути надано після внесення законопроекту до Верховної Ради України, але до його розгляду парламентом (абз. 4 п. 3), а у разі внесення в процесі розгляду у Верховній Раді України поправок до законопроекту він приймається парламентом за умови наявності висновку Конституційного Суду України про те, що законопроект із внесеними до нього поправками відповідає вимогам статей 157 і 158 Конституції України (абз. 2 п. 2 резолютивної частини Рішення).

Здійснюючи обов'язковий попередній матеріальний конституційний контроль щодо проєктів про внесення змін до Конституції України, Конституційний Суд установлює, чи не передбачають вони скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина, чи не спрямовані вони на ліквідацію незалежності чи порушення територіальної цілісності України.

Висновок Конституційного Суду України щодо невідповідності законопроекту по внесення змін до Конституції України вимогам статей 157

і 158 Основного Закону є обов'язковим до виконання, чим Суд обмежує парламент у внесенні змін до Конституції, які суперечать її нормам. І протягом строку своїх повноважень Верховна Рада не може двічі змінювати одні й ті самі положення Конституції, а також повторно подати законопроект, який уже розглядався і закон не був прийнятий, раніше ніж через рік з дня прийняття рішення щодо нього.

У Рішенні Конституційного Суду України [342] вказано, що Конституційний Суд повинен здійснювати *наступний процедурний конституційний контроль* і щодо закону про внесення змін до Конституції України після набрання ним чинності. Відсутність судового контролю за процедурою його розгляду й ухвалення, визначеною у розд. XIII Конституції України, може мати наслідком обмеження чи скасування прав і свобод людини і громадянина, ліквідацію незалежності чи порушення територіальної цілісності України або зміну конституційного ладу у спосіб, що не передбачений Основним Законом (абз. 3 підп. 3.2 п. 3 мотивувальної частини).

Однозначність і правильність застосування на території України положень її Основного Закону забезпечується Конституційним Судом України через офіційне його тлумачення.

Реалізація функції правової охорони Конституції відбувається не лише під час реалізації Конституційним Судом покладених на нього повноважень. Факт наявності права на звернення до цього органу (в тому числі громадянами шляхом подання конституційної скарги) щодо конституційності нормативно-правових актів, а також офіційного тлумачення Основного Закону вимагає від органів влади дотримуватися положень Конституції і є превентивним заходом проти порушення її норм, що сприяє зміцненню законності.

Повноваження Конституційного Суду України закріплені статтями 150, 151, 151¹, 159, п. 28 ч. 1 ст. 85, ч. 6 ст. 111 Конституції України [95] і ст. 7 Закону [204]. До них, зокрема, належать:

1) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших правових актів Верховної Ради України; актів Президента України; актів Кабінету Міністрів України; правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Право на звернення з конституційним поданням з цих питань мають Президент України; щонайменше сорок п'ять народних депутатів України; Верховний Суд; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; Верховна Рада Автономної Республіки Крим;

2) офіційне тлумачення Конституції України з метою однозначного розуміння і застосування Основного Закону. Конституційне подання з цього

питання мають право подати Президент України; щонайменше сорок п'ять народних депутатів України; Верховний Суд; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; Верховна Рада Автономної Республіки Крим;

3) вирішення питання про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість, що здійснюється за зверненням Президента України, або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України, або Кабінету Міністрів України;

4) вирішення питання про відповідність Конституції України (конституційність) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою, що здійснюється за зверненням Президента України або щонайменше сорока п'яти народних депутатів;

5) перевірка додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту за зверненням Верховної Ради України;

6) вирішення питання про відповідність Конституції України (конституційність) закону України за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України. Конституційна скарга може бути подана в разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано;

7) вирішення питання про відповідність законопроектів про внесення змін до Конституції України ст. 157, 158 Основного Закону [95] за зверненням Верховної Ради України;

8) установлення фактів порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України; призначення позачергових виборів до Верховної Ради Автономної Республіки Крим за зверненням Верховної Ради України;

9) вирішення питання про відповідність Конституції України та законам України нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим за зверненням Президента України відповідно до ч. 2 ст. 137 Конституції України [95].

Слід зазначити, що юрисдикція Конституційного Суду України не поширюється на вирішення питань щодо законності актів органів державної влади та місцевого самоврядування, органів влади Автономної Республіки Крим (крім випадку, передбаченого п. 28 ч. 1 ст. 85 Конституції України [95]).

З метою захисту та відновлення прав особи Суд розглядає питання щодо відповідності Конституції України (конституційності) акта (його окремих

положень), який втратив чинність, але продовжує застосовуватись до правовідносин, що виникли під час його чинності.

Суд не розглядає питання щодо відповідності законам України актів Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, актів інших органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, крім випадків, передбачених п. 28 ч. 1 ст. 85 і ч. 2 ст. 137 Конституції України [95].

10.5. Порядок формування Конституційного Суду України

До складу Конституційного Суду України входить вісімнадцять суддів. Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів. Суд є повноважним здійснювати конституційне провадження, якщо у його складі є щонайменше дванадцять суддів Конституційного Суду, які набули повноважень згідно із законом.

Відбір кандидатур на посаду судді Конституційного Суду на конкурсних засадах щодо осіб, яких призначає Президент України, здійснює конкурсна комісія, яку створює Президент України. Склад конкурсної комісії, створеної Президентом України, формується з числа правників з визнаним рівнем компетентності, які не беруть участі в конкурсному відборі на посаду судді Конституційного Суду (ст. 208⁴ Регламенту Верховної Ради України) [243].

Підготовку питання щодо розгляду на конкурсних засадах кандидатур на посаду судді Конституційного Суду з'їздом суддів України здійснює Рада суддів України.

Підготовку питання щодо розгляду на конкурсних засадах кандидатур на посаду судді Конституційного Суду у Верховній Раді України здійснює комітет, до предмета відання якого належать питання правового статусу Конституційного Суду України (зараз – Комітет з питань правової політики і правосуддя), у порядку, визначеному Регламентом Верховної Ради України, з урахуванням ст.12 Закону України "Про Конституційний Суд України" (надалі – Закон) [204].

Загальний строк проведення конкурсу для відбору кандидатур на посаду судді Конституційного Суду становить два місяці.

У **парламенті** депутатська фракція (депутатська група) може запропонувати по одному кандидату на кожну вакантну посаду судді Конституційного Суду України. Право подання пропозиції щодо кандидата на посаду

судді Конституційного Суду України може реалізувати також група позафракційних народних депутатів у кількості, не меншій за кількісний склад найменшої депутатської групи.

Комітет, до предмета відання якого належать питання правового статусу Конституційного Суду України, подає на розгляд Верховної Ради щодо кожного кандидата на посаду судді Конституційного Суду України рекомендацію, довідку про результати спеціальної перевірки та інші документи, подані кандидатом. Усі документи (крім інформації з обмеженим доступом) надаються народним депутатам не пізніше як за три дні до розгляду Верховною Радою відповідного питання. Кожен із кандидатів має право до початку голосування виступити на пленарному засіданні Верховної Ради.

Відбір на посади судді Конституційного Суду України здійснюється Верховною Радою відкритим рейтинговим голосуванням по кожному кандидату окремо.

Верховна Рада призначає суддів Конституційного Суду України списком, визначеним за підсумками рейтингового голосування, відповідно до кількості вакантних посад відкритим голосуванням більшістю голосів народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради.

У разі якщо вакантною є одна посада судді Конституційного Суду України, Верховна Рада призначає, відкритим голосуванням більшістю голосів народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради, на посаду того кандидата, який за підсумками рейтингового голосування отримав найбільшу кількість голосів народних депутатів.

Рішення про призначення на посади суддів Конституційного Суду України оформлюється постановою Верховної Ради.

За результатами конкурсного відбору **Президент України** видає указ про призначення на посаду судді Конституційного Суду.

Президент України призначає особу на посаду судді Конституційного Суду не пізніше трьох місяців із дня припинення повноважень або звільнення з посади судді Конституційного Суду, якого призначив Президент України.

За результатами конкурсного відбору **З'їзд суддів** відкритим голосуванням більшістю голосів присутніх делегатів З'їзду включає кандидатури на посаду судді Конституційного Суду до бюлетеня для таємного голосування. Призначеним на посаду судді Конституційного Суду вважається той кандидат, який у результаті таємного голосування одержав більшість голосів від числа обраних делегатів З'їзду.

З'їзд призначає особу на посаду судді Конституційного Суду не пізніше трьох місяців із дня припинення повноважень або звільнення з посади судді Конституційного Суду, якого призначив З'їзд.

За результатами голосування головою і секретарем З'їзду підписується рішення З'їзду суддів України про призначення суддів Конституційного Суду України.

10.6. Правовий статус судді Конституційного Суду України

Суддя Конституційного Суду України призначається строком на дев'ять років без права бути призначеним повторно. Суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який на день призначення досяг сорока років, має вищу юридичну освіту, стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ятнадцять років, високі моральні якості, є правником із визнаним рівнем компетентності. Суддя Конституційного Суду має відповідати критерію політичної нейтральності. Суддя не може належати до політичних партій чи професійних спілок, публічно виявляти прихильність до них, брати участь у будь-якій політичній діяльності.

Суддею Конституційного Суду, зокрема, не може бути призначена на посаду особа, яка на день призначення: є членом або обіймає посаду в політичній партії, іншій організації, яка має політичні цілі або бере участь у політичній діяльності; є обраною на виборну посаду в органі державної влади чи органі місцевого самоврядування, має представницький мандат; бере участь в організації або фінансуванні політичної агітації чи іншої політичної діяльності.

Суддя Конституційного Суду не може суміщати свою посаду з будь-якою посадою в органі державної влади або органі місцевого самоврядування, органі професійного правничого самоврядування, зі статусом народного депутата України, депутата Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласної, районної, міської, районної у місті, сільської, селищної ради, з іншим представницьким мандатом, з адвокатською діяльністю, з підприємницькою діяльністю, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати будь-яку іншу оплачувану роботу або отримувати іншу винагороду (за винятком здійснення викладацької, наукової чи творчої діяльності та отримання винагороди за неї), а також не може входити до складу керівного органу чи наглядової ради юридичної особи, що має на меті одержання прибутку.

Суддя Конституційного Суду України **вступає на посаду** з дня складення ним присяги судді Конституційного Суду України на засіданні Верховної Ради України, яке проводиться за участю Президента України, Прем'єр-міністра України, Голови Верховного Суду України або осіб, які виконують їх повноваження.

Особа набуває статусу судді Конституційного Суду з дня, що є наступним за днем призначення на посаду.

Суддя здійснює попередню підготовку питань, що їх розглядають Велика палата, Сенат, Колегія суддів Конституційного Суду України, та бере участь у розгляді справ.

Суддя Конституційного Суду може публічно висловлювати свою думку щодо суті лише тих справ, у яких Суд уже ухвалив рішення чи надав висновок.

Суддю Конституційного Суду під час перебування на посаді не може бути нагороджено державними нагородами України, відзнаками, спеціальними званнями України, а також будь-якими іншими нагородами, відзнаками, грамотами, за винятком нагородження за проявлену ним особисту мужність і героїзм в умовах, пов'язаних із ризиком для життя.

Закон України "Про Конституційний Суд України" (надалі – Закон) [204] передбачає такі **повноваження судді Конституційного Суду України**. Він здійснює попередню підготовку питань для їх розгляду в суді, бере участь у розгляді справ. Суддя Конституційного Суду України має право витребувати від Верховної Ради України, Президента України, Прем'єр-міністра України, Генерального прокурора України, суддів, органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, посадових осіб, підприємств, установ, організацій усіх форм власності, політичних партій та інших об'єднань громадян, окремих громадян необхідні документи, матеріали та іншу інформацію з питань, що готуються до розгляду. Ухилення від дачі пояснень або відмова від надання документів, матеріалів, інформації судді Конституційного Суду України тягне за собою відповідальність винних осіб згідно із законом. Суддя Конституційного Суду України має право публічно висловлювати свою думку з питань, що стосуються провадження у Конституційному Суді України щодо суті лише тих справ, у яких Конституційний Суд України ухвалив рішення чи надав висновок.

Суддя, який підписав рішення, висновок, ухвалу про відмову у відкритті конституційного провадження у справі або про закриття конституційного

провадження, може викласти окрему думку в письмовій формі, що додається до відповідного акта Суду та без зwołікання оприлюднюється на офіційному веб-сайті Суду (ст. 93 Закону) [204].

Суддя Конституційного Суду може брати участь у науково-практичних конференціях, симпозиумах, фахових національних, міжнародних, інших заходах; здійснювати викладацьку, наукову або творчу діяльність.

Повноваження судді Конституційного Суду України **припиняються** у разі (ст. 20 Закону) [204]:

- 1) закінчення строку повноважень;
- 2) досягнення суддею сепидесятирічного віку;
- 3) припинення громадянства України або набуття ним громадянства іншої держави, що встановлено в порядку, визначеному законом;
- 4) набрання законної сили рішенням суду про визнання його безвісно відсутнім або оголошення померлим, визнання недієздатним або обмежено дієздатним;
- 5) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього за вчинення ним злочину;
- 6) смерті.

Припинення повноважень судді Конституційного Суду є підставою для припинення з ним трудових відносин, про що Голова Суду видає розпорядження.

Підставами для звільнення судді Конституційного Суду з посади є (ст. 21 Закону) [204]: 1) неспроможність виконувати свої повноваження за станом здоров'я; 2) порушення ним вимог щодо несумісності; 3) вчинення ним істотного дисциплінарного проступку, грубе чи систематичне нехтування своїми обов'язками, що є несумісним зі статусом судді Конституційного Суду або виявило його невідповідність займаній посаді; 4) подання ним заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням.

Рішення про звільнення з посади судді Конституційного Суду Суд ухвалює щонайменше двома третинами від його конституційного складу.

Суд ухвалює рішення про звільнення судді Конституційного Суду з посади протягом одного місяця з дня надходження відповідної заяви.

Законодавством передбачені **гарантії діяльності суддів Конституційного Суду України** як невід'ємна складова їх правового статусу.

Статті 6, 149 Конституції України [95], а також ст. 2, 24 і 25 Закону України [204] закріплюють принцип незалежності та недоторканності суддів.

Так, суддя Конституційного Суду здійснює свої повноваження, керуючись Конституцією України [95] та Законом [204], на засадах верховенства

права. Вплив на суддю Конституційного Суду у будь-який спосіб забороняється. У Рішенні [330] зазначено, що це положення слід розуміти як заборону щодо суддів будь-яких дій, незалежно від форми їх прояву з боку державних органів, установ та організацій, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, фізичних та юридичних осіб з метою перешкодити виконанню суддями професійних обов'язків або схилити їх до винесення неправосудного рішення тощо.

У Рекомендації (94) 12 "Незалежність, дієвість та роль суддів" [272] указано, що судді повинні приймати рішення цілком незалежно та мати змогу діяти без обмежень, без неправомочного впливу, підбурення, тиску, погроз, неправомочного прямого чи непрямого втручання, незалежно від того, з чийого боку та з яких мотивів воно б не здійснювалося. У законі мають бути передбачені санкції проти осіб, які намагаються у такий спосіб впливати на суддів.

Суддя Конституційного Суду за межами обговорення справи під час її розгляду в Суді не надає жодних пояснень щодо суті справ, які перебувають у провадженні Суду.

Принцип недоторканності суддів проявляється у такому: 1) суддю не можна притягувати до відповідальності за голосування у зв'язку з ухваленням Судом рішень і надання ним висновків, за винятком вчинення злочину або дисциплінарного проступку; 2) суддю без згоди Суду неможна затримувати або утримувати під вартою чи арештом до винесення обвинувального вироку судом, за винятком його затримання під час або відразу після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину. Подання про надання згоди на затримання, утримування під вартою чи арешт Судді вносить до Суду Генеральний прокурор або особа, яка здійснює його повноваження. Рішення про надання згоди на затримання, утримування під вартою чи арешт Судді Суд ухвалює на спеціальному пленарному засіданні у формі постанови; 3) суддя Конституційного Суду не може бути підданий приводу чи примусовому допровадженню до будь-якого органу або установи, крім суду; 4) суддя Конституційного Суду, затриманий за адміністративне правопорушення або за підозрою у вчиненні діяння, за яке встановлена кримінальна відповідальність, має бути негайно звільнений після з'ясування його особи, за винятком: а) якщо Суд надав згоду на затримання Судді у зв'язку з таким діянням; б) якщо його затримано під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину.

Суд має бути негайно повідомлений про затримання Судді. Про підозру у вчиненні кримінального правопорушення Судді Конституційного Суду

повідомляє Генеральний прокурор або особа, яка здійснює його повноваження.

Стаття 25 Закону [204] встановлює, що безпека судді Конституційного Суду та членів його сім'ї (батьків, чоловіка/дружини, дітей) перебуває під особливим захистом держави. Органи правопорядку вживають заходів задля безпеки Судді та членів його сім'ї за наявності відповідної заяви Судді. Вчинені у зв'язку з діяльністю Судді посягання на його життя і здоров'я, погроза вбивством, насильством і вчинення таких самих дій щодо членів його сім'ї мають наслідком відповідальність, установлену законом.

Зовнішня незалежність Конституційного Суду виявляється у демократичних засадах його формування на підставі конкурсного відбору та забезпеченні політичної нейтральності суддів.

Незалежність суддів виявляється через їх рівноправність при здійсненні правосуддя, зокрема – розгляді справи і ухваленні рішення. Під час ухвалення рішень, надання висновку суддя не має права утримуватися від голосування. Згідно з п. 11 § 53 Регламенту Конституційного Суду України [244] рішення приймається поіменним голосуванням шляхом опитування суддів.

Повноваження судді Конституційного Суду України та його конституційні права і свободи не можуть бути обмежені у разі введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях (ч. 3 ст. 18 Закону) [204].

Формою забезпечення незалежності суддів є державне фінансування і створення належних умов для діяльності Конституційного Суду України шляхом визначення у Державному бюджеті України видатків окремо на діяльність Суду з урахуванням пропозицій його Голови. Видатки на фінансове забезпечення діяльності Суду не можуть бути скорочені в поточному бюджетному періоді. Обсяг видатків на фінансування діяльності Суду в наступному році не може бути меншим за обсяг видатків у попередньому фінансовому році (ст. 148¹ Конституції України [95], ст. 48 Закону [204]).

У Рішенні Конституційного Суду [293] зазначено, що однією з конституційних гарантій незалежності суддів є особливий порядок фінансування судів. Централізований порядок фінансування судових органів з Державного бюджету України в обсягах, які мають забезпечувати належні економічні умови для повного і незалежного здійснення правосуддя та потреби судів, має обмежити будь-який вплив на суд і спрямований на гарантування судової діяльності на основі принципів і приписів Конституції України.

Винагорода судді складається з посадового окладу та доплат, установлених для судді Верховного Суду, з урахуванням положень Закону "Про Конституційний Суд України" [204]. Винагорода виплачується з дня, що є наступним за днем призначення судді на посаду. До стажу роботи Судді, який дає право на доплату за вислугу років, зараховується також стаж професійної діяльності у сфері права.

Суддя Конституційного Суду у відставці отримує щомісячне довічне грошове утримання, яке виплачується у розмірі 50 % винагороди судді Конституційного Суду (ч. 1 ст. 27 Закону) [204]. Також за суддею Конституційного Суду, який вийшов у відставку, зберігається звання судді Конституційного Суду (ст. 31 Закону) [204].

Судді Конституційного Суду надається щорічна оплачувана відпустка тривалістю 30 робочих днів (ст. 28 Закону) [204].

Суддя Конституційного Суду забезпечується окремим кабінетом, робочим місцем, службовим транспортом і необхідними для роботи засобами (ст. 29 Закону) [204]. Йому належить мати двох наукових консультантів і помічника, посади яких віднесені до посад патронатної служби. Наукові консультанти та помічник виконують доручення Судді зі справ конституційного провадження і підпорядковані йому безпосередньо (ч. 1 ст. 30 Закону) [204].

10.7. Організація діяльності Конституційного Суду України

Стаття 32 Закону України "Про Конституційний Суд України" (надалі – Закон) [204] закріплює, що у складі Суду діють Велика палата, два сенати та шість колегій. Ці органи у межах визначених Законом повноважень щодо конституційного провадження діють як Конституційний Суд. Представницькі, організаційні, розпорядчі функції здійснюють Голова Суду, заступник Голови Суду, секретарі колегій. Велика палата, Сенат, Колегія мають статус органів Суду.

Голова Суду очолює Суд та організовує його діяльність. *До його повноважень належать:*

- 1) здійснення загального керівництва організацією роботи Суду та Секретаріату Суду;
- 2) скликання засідань, спеціальних пленарних засідань Суду, засідань, пленарних засідань Великої палати;
- 3) головування на засіданнях, спеціальних пленарних засіданнях Суду; засіданнях, пленарних засіданнях Великої палати;

- 4) входження до одного із сенатів і головування на його засіданнях;
- 5) здійснення розпоряджень бюджетними коштами на утримання і забезпечення діяльності Суду відповідно до затвердженого Судом кошторису та контроль ефективності використання цих коштів Секретаріатом Суду;
- 6) виконання інших повноважень, передбачених Законом і Регламентом.

Голова Суду представляє Суд у відносинах з органами державної влади, іншими державними органами України, органами місцевого самоврядування, юридичними особами всіх форм власності, а також з органами іноземних держав і міжнародних організацій.

Голову Суду обирають на спеціальному пленарному засіданні Суду зі складу суддів Конституційного Суду лише на один трирічний строк таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів із будь-яким числом кандидатур, запропонованих суддями Конституційного Суду. Для його обрання на спеціальному пленарному засіданні Суду створюється комісія з числа суддів Конституційного Суду. Головою Суду вважається обраний кандидат, за якого проголосувала більшість суддів Конституційного Суду від його конституційного складу. Під час голосування Суддя може проголосувати лише за одну кандидатуру.

За відсутності Голови Суду його обов'язки виконує заступник Голови Суду, а за відсутності обох – старший за віком Суддя.

Заступник Голови Суду виконує за дорученням Голови Суду окремі його повноваження. Заступника Голови Суду обирають за пропозицією Голови Суду лише на один трирічний строк таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів. Заступник Голови Суду входить до одного із сенатів і головує на його засіданнях.

Велика палата (ст. 35 Закону) [204] діє у складі всіх суддів Конституційного Суду. Вона *розглядає питання щодо:*

- 1) відповідності Конституції України (конституційності) законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України та Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- 2) офіційного тлумачення Конституції України;
- 3) відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість;

4) відповідності Конституції України (конституційності) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою;

5) додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту в межах, установлених ст. 111 і 151 Конституції України [95];

6) відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам ст. 157 і 158 Конституції України [95];

7) порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України;

8) відповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції України та законам України;

9) відповідності Конституції України (конституційності) законів України (їх окремих положень) за конституційними скаргами у разі відмови Сенату від розгляду справи на розсуд Великої палати у випадках, визначених Законом [204].

До повноважень Великої палати також належить вирішення процедурних питань, що виникають під час конституційного провадження згідно з Законом [204].

Сенат (ст. 36 Закону) [204] діє у складі дев'яти суддів Конституційного Суду. Якщо кількість суддів Конституційного Суду не сягає вісімнадцяти осіб, Сенат є повноважним за умови участі в ньому щонайменше шести суддів Конституційного Суду.

Склад сенатів формується на спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду шляхом жеребкування. Стосовно Голови Конституційного Суду та його заступника жеребкування не проводиться. Персональний склад сенатів затверджується постановою Конституційного Суду.

Сенат розглядає справи за участю щонайменше шести суддів Конституційного Суду. На засіданнях сенатів головують, відповідно, Голова Конституційного Суду та його заступник, а у разі їх відсутності – старший за віком Суддя, що входить до складу відповідного Сенату.

Сенат розглядає питання щодо відповідності Конституції України (конституційності) законів України (їх окремих положень) за конституційними скаргами, а також інші питання, визначені Законом.

Колегія (ст. 37 Закону) [204] діє у складі трьох суддів Конституційного Суду. Колегії в межах сенатів утворює Суд на спеціальному пленарному засіданні шляхом жеребкування в порядку, встановленому Регламентом.

Один і той самий Суддя не може входити на постійній основі до складу кількох колегій. Суд затверджує персональний склад Колегії постановою. Якщо Колегія неповноважна за складом, до її складу тимчасово залучають Суддю з іншої Колегії в порядку, встановленому Регламентом.

До повноважень Колегії належить вирішення питань щодо відкриття конституційного провадження у справі за конституційним поданням, конституційним зверненням, конституційною скаргою.

Колегія більшістю голосів від її складу постановляє ухвалу про відкриття конституційного провадження у справі або про відмову у відкритті конституційного провадження у справі.

Допоміжними органами Суду з питань організації його внутрішньої діяльності є **постійні комісії** (ст. 40 Закону) [204]. На засіданні Суд створює з числа суддів Конституційного Суду постійні комісії та затверджує положення про них. Голову постійної комісії обирають її члени зі свого складу.

Науково-консультативна рада утворюється при Конституційному Суді з числа висококваліфікованих фахівців у сфері права для підготовки наукових висновків з питань діяльності Конституційного Суду, що потребують наукового забезпечення. Положення та склад Науково-консультативної ради затверджує Суд на своєму засіданні (ст. 43 Закону) [204].

Секретаріат Суду здійснює організаційне, аналітичне, юридичне, інформаційне та матеріально-технічне забезпечення діяльності Суду:

1) забезпечує підготовку та проведення засідань колегій, засідань і пленарних засідань сенатів і Великої палати, засідань і спеціальних пленарних засідань Суду;

2) забезпечує діяльність Голови Суду, заступника Голови Суду, секретарів колегій, суддів Конституційного Суду;

3) забезпечує офіційне оприлюднення актів Суду;

4) надсилає акти Суду;

5) надсилає відповідні акти Суду до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну правову політику, для внесення до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів та опублікування в Офіційному віснику України;

6) здійснює реєстрацію та попередню перевірку всіх форм звернень, що надійшли до Суду; готує попередні висновки про наявність підстав для відкриття конституційного провадження у справі або відмови у відкритті конституційного провадження;

7) здійснює офіційне спілкування із суб'єктами звернень до Суду, учасниками конституційного провадження та особами, залученими до участі у конституційному провадженні;

8) може брати участь у підготовці проєктів нормативних актів, що стосуються питань діяльності Суду;

9) забезпечує діяльність постійних комісій і Науково-консультативної ради Суду;

10) здійснює контроль за своєчасним надходженням документів, матеріалів та іншої інформації у конкретній справі, яку готує до розгляду або розглядає Суд, а також документів, матеріалів та іншої інформації, витребуваних Суддею-доповідачем у справі згідно з Законом [204];

11) узагальнює практику виконання актів Суду;

12) виконує інші завдання, передбачені Законом і Регламентом.

Секретаріат очолює керівник Секретаріату, якого Суд призначає на посаду та звільняє з посади за поданням Голови Суду. Кандидат на посаду керівника Секретаріату повинен мати вищу юридичну освіту та відповідати кваліфікаційним вимогам, передбаченим Законом України "Про державну службу" [169] для осіб, які претендують на зайняття посади державної служби категорії "А".

Керівник Секретаріату має першого заступника, заступників, яких Суд призначає на посаду та звільняє з посади за поданням Голови Суду. Кандидати на посади першого заступника та заступників керівника Секретаріату мають відповідати кваліфікаційним вимогам, передбаченим Законом України "Про державну службу" для осіб, які претендують на зайняття посади державної служби категорії "А".

Державних службовців, інших працівників Секретаріату призначає на посади та звільняє з посад керівник Секретаріату (крім тих, кого призначає на посаду та звільняє з посади Суд) у порядку, встановленому законодавством про державну службу та про працю. Посадовий оклад державних службовців, інших працівників Секретаріату, працівників патронатних служб встановлюється у розмірі посадового окладу відповідних посад апарату Верховного Суду з коефіцієнтом 1,25.

У складі Секретаріату діє служба судових розпорядників.

Патронатна служба Судді створюється у складі Секретаріату. Заробітна плата працівникам патронатної служби Судді виплачується з фонду оплати праці Секретаріату. Порядок проходження державної служби, права, обов'язки та відповідальність державних службовців, працівників патронатної

служби Судді встановлюються і визначаються у законодавстві про державну службу та про працю з урахуванням особливостей, що містяться в Законі та Регламенті.

Положення про Секретаріат, його структуру і штатний розпис затверджує Суд за поданням керівника Секретаріату.

Матеріали діяльності Суду зберігаються в **Архіві Суду**. Матеріали справ, щодо яких Суд ухвалив рішення або надав висновок, зберігаються в Архіві Суду 100 років. Рішення та висновки Суду з особистими підписами суддів Конституційного Суду зберігаються в Архіві Суду безстроково. Положення про Архів Суду затверджує Суд.

Для забезпечення Суду науковою та іншою спеціальною літературою діє **Бібліотека Суду**, положення про яку затверджує Суд.

Офіційним виданням Суду є "Вісник Конституційного Суду України", видання якого забезпечує редакційна рада, склад якої затверджує Суд.

10.8. Загальна характеристика форм звернення до Конституційного Суду України

Формами звернення до Суду є конституційне подання, конституційне звернення, конституційна скарга (ст. 50 Закону України "Про Конституційний Суд України" (надалі – Закон) [204].

Конституційним поданням (ст. 51 Закону) [204] є подане до Суду письмове клопотання щодо: 1) визнання акта (його окремих положень) неконституційним; 2) офіційного тлумачення Конституції України.

У конституційному поданні зазначаються:

1) суб'єкт права на конституційне подання;
2) відомості про представника суб'єкта права на конституційне подання;
3) документи та матеріали, на які посилається суб'єкт права на конституційне подання, із зазначенням повного найменування, номера, дати ухвалення, джерела офіційного видання акта;

4) перелік документів і матеріалів, що додаються.

У конституційному поданні щодо конституційності акта (його окремих положень) зазначаються: акт (його конкретні положення), що належить перевірити на відповідність Конституції України; конкретні положення Конституції України, на відповідність яким належить перевірити акт (його окремі положення); обґрунтування тверджень щодо неконституційності акта (його окремих положень).

У конституційному поданні щодо офіційного тлумачення Конституції України зазначаються конкретні положення Конституції України, які потребують офіційного тлумачення, та обґрунтування підстав, які спричинили потребу в тлумаченні.

Суб'єктами права на конституційне подання є: Президент України, щонайменше сорок п'ять народних депутатів України, Верховний Суд, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Верховна Рада Автономної Республіки Крим. Заява народного депутата України про відкликання свого підпису під конституційним поданням не має юридичних наслідків.

Конституційним зверненням (ст. 53 Закону) [204] є подане до Суду письмове клопотання про надання висновку щодо:

1) відповідності Конституції України чинного міжнародного договору України або міжнародного договору, що вноситься до Верховної Ради України для надання згоди на його обов'язковість;

2) відповідності Конституції України (конституційності) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою;

3) додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту;

4) відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам ст. 157 і 158 Конституції України [95];

5) порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України;

6) відповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції України та законам України.

У конституційному зверненні зазначаються: 1) суб'єкт права на конституційне звернення; 2) відомості про представника суб'єкта права на конституційне звернення; 3) документи та матеріали, на які посиляється суб'єкт права на конституційне звернення, із зазначенням повного найменування, номера, дати ухвалення, джерела офіційного видання акта; 4) перелік документів і матеріалів, що додаються.

У конституційному зверненні про відповідність Конституції України міжнародного договору зазначаються: конкретні положення договору, які належить перевірити на відповідність Конституції України; конкретні положення Конституції України, на відповідність яким належить перевірити договір; обґрунтування тверджень щодо неконституційності міжнародного договору (його окремих положень).

У конституційному зверненні про відповідність Конституції України (конституційність) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою, зазначаються: питання, конституційність яких оспорується; конкретні положення Конституції України, на відповідність яким належить перевірити ці питання; обґрунтування тверджень щодо невідповідності Конституції України (неконституційності) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою.

До конституційного звернення щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту додаються:

1) матеріали щодо ініціювання питання про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту;

2) документи про створення та роботу спеціальної тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України для проведення розслідування, висновки і пропозиції цієї комісії;

3) матеріали про розгляд Верховною Радою України висновків і пропозицій відповідної тимчасової слідчої комісії;

4) рішення Верховної Ради України про звинувачення Президента України у вчиненні державної зради або іншого злочину;

5) рішення Верховної Ради України про звернення до Конституційного Суду.

У конституційному зверненні про порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України зазначається обґрунтування тверджень щодо порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України.

У конституційному зверненні щодо відповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції України та законам України зазначаються: акт Верховної Ради Автономної Республіки Крим (його конкретні положення), що належить перевірити на відповідність Конституції України та законам України; конкретні положення Конституції України та законів України, на відповідність яким належить перевірити акт Верховної Ради Автономної Республіки Крим (його окремі положення); обґрунтування тверджень щодо невідповідності Конституції України та законам України акта Верховної Ради Автономної Республіки Крим (його окремих положень).

Суб'єктами права на конституційне звернення є:

1) Президент України – за п. 1, 2, 6 ч. 1 ст. 53 Закону [204], що впливає із ст. 137, 151 Конституції України [95];

2) Верховна Рада України – за п. 3, 4, 5 ч. 1 ст. 53 Закону [204], що впливає з п. 28 ч. 1 ст. 85, ст. 151, 159 Конституції України [95];

3) Кабінет Міністрів України – за п. 1 ч. 1 ст. 53 Закону [204], що впливає із ст. 151 Конституції України [95];

4) щонайменше сорок п'ять народних депутатів України – за п. 1, 2 ч. 1 ст. 53 Закону [204], що впливає із ст. 151 Конституції України [95].

Заява народного депутата України про відкликання свого підпису під конституційним зверненням не має юридичних наслідків.

Конституційною скаргою (ст. 55 Закону) [204] є подане до Суду письмове клопотання щодо перевірки на відповідність Конституції України (конституційність) закону України (його окремих положень), що застосований в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу.

У конституційній скарзі зазначаються:

1) прізвище, ім'я, по батькові (за наявності) громадянина України, іноземця чи особи без громадянства, адреса зареєстрованого місця проживання особи (для іноземця чи особи без громадянства – місця перебування) або повна назва та місцезнаходження юридичної особи, а також номер засобу зв'язку, адреса електронної пошти, якщо такі є;

2) відомості про уповноважену особу, що діє від імені суб'єкта права на конституційну скаргу;

3) короткий виклад остаточного судового рішення, в якому було застосовано відповідні положення закону України;

4) опис перебігу розгляду відповідної справи в судах;

5) конкретні положення закону України, які належить перевірити на відповідність Конституції України, та конкретні положення Конституції України, на відповідність яким належить перевірити закон України;

6) обґрунтування тверджень щодо неконституційності закону України (його окремих положень) із зазначенням того, яке з гарантованих Конституцією України прав людини, на думку суб'єкта права на конституційну скаргу, зазнало порушення внаслідок застосування закону;

7) відомості про документи та матеріали, на які посилається суб'єкт права на конституційну скаргу, із наданням копій цих документів і матеріалів;

8) перелік документів і матеріалів, що додаються.

Копія остаточного судового рішення у справі суб'єкта права на конституційну скаргу має бути засвідчена в установленому порядку судом, що його ухвалив.

Суб'єктом права на конституційну скаргу (ст. 56 Закону) [204] є особа, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України (його окремі положення) суперечить Конституції України.

До суб'єктів права на конституційну скаргу не належать юридичні особи публічного права.

Конституційну скаргу фізична особа підписує особисто.

Якщо суб'єктом права на конституційну скаргу є дієздатна фізична особа, яка за станом здоров'я або фізичною вадою не в змозі особисто підписати конституційну скаргу, її підписує уповноважена в установленому законом порядку особа, що діє від її імені.

Конституційну скаргу юридичної особи підписує уповноважена на це особа, повноваження якої має бути підтверджено установчими документами цієї юридичної особи й актом про призначення (обрання) на посаду уповноваженої особи.

10.9. Конституційний процес: загальна характеристика

Конституційне судочинство – це діяльність органу конституційної юрисдикції, яка складається з визначених Законом України "Про Конституційний Суд України" (надалі – Закон) [204] етапів (стадій), в межах повноважень здійснювати контроль за відповідністю Конституції України законів та інших нормативно-правових актів та офіційно тлумачити Основний Закон.

Порядок здійснення конституційного судочинства регламентується Законом України "Про Конституційний Суд України" [204] і Регламентом Конституційного Суду України (надалі – Регламент) [244].

Кожна стадія конституційного судочинства характеризується власним завданням, колом суб'єктів, процесуальною формою і підсумковим документом на завершення стадії.

Розглянемо **зміст кожної із стадій конституційного судочинства**.

I. Звернення до Конституційного Суду України – перша стадія провадження, в якій визначені законом суб'єкти звертаються до Конституційного Суду з конституційним поданням, конституційним зверненням або скаргою.

II. Попередня перевірка звернень до суду, надісланих поштою або поданих безпосередньо до суду, здійснюється Секретаріатом. Якщо конституційна скарга за формою не відповідає вимогам Закону (ст. 51 – 54, 74, 77, 79), керівник Секретаріату повертає її суб'єкту права на конституційну скаргу (ст. 57 Закону) [204]. Секретаріат перевіряє конституційні скарги на відповідність за формою вимогам Закону впродовж одного робочого дня з дня їх реєстрації. У разі відповідності звернення вимогам Закону після попередньої перевірки, але не пізніше наступного робочого дня з дня реєстрації, передається судді-доповідачу (п. 8, 9 § 39 Регламенту) [244].

III. Секретаріат здійснює підготовку попереднього висновку про наявність підстав для відкриття конституційного провадження у справі або відмови у відкритті конституційного провадження у справі за конституційними скаргами, які за формою відповідають вимогам Закону, а також за конституційними поданнями та конституційними зверненнями. Підготовка попереднього висновку здійснюється протягом семи робочих днів (§ 42 Регламенту) [244].

IV. Розгляд звернень у колегіях здійснюється суддею-доповідачем, який визначається шляхом розподілу звернень до суду між суддями по чергово, в алфавітному порядку з урахуванням прізвища, імені та по батькові, за датою надходження та номером реєстрації безвідносно до форми звернення у порядку, встановленому Регламентом (ст. 58, 59 Закону [204], § 43 Регламенту [244]).

Суддя-доповідач:

а) вивчає порушені у зверненні питання і готує матеріали на розгляд Колегії, Сенату, Великої палати;

б) витребує документи, матеріали, інші відомості, що стосуються справи, від суб'єкта звернення, Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, Генерального прокурора, судів, інших органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, посадових осіб, підприємств, установ, організацій усіх форм власності, політичних партій, громадських об'єднань;

в) дає доручення відповідним підрозділам Секретаріату та встановлює строки їх виконання;

г) залучає спеціалістів для консультацій, дослідження документів;

г') вносить на розгляд Сенату, Великої палати пропозиції щодо призначення експертизи у справі, залучення до участі в конституційному провадженні спеціалістів, виклику посадових осіб, експертів, спеціалістів,

свідків, уповноважених осіб, які діють від імені суб'єкта права на звернення, а також громадян, участь яких може сприяти об'єктивному та повному розгляду справи;

д) здійснює інші повноваження, визначені Регламентом.

V. Відкриття конституційного провадження за результатами розгляду звернень здійснюється шляхом винесення ухвали: у справі за конституційним поданням, конституційним зверненням Колегією або Великою палатою – у разі незгоди з ухвалою Колегії про відмову у відкритті конституційного провадження у справі; у справі за конституційною скаргою Колегією або Сенатом – у разі незгоди з ухвалою Колегії про відмову у відкритті конституційного провадження у справі, постановленою неодностайно.

Ухвалу про відкриття конституційного провадження у справі або про відмову у відкритті конституційного провадження у справі Колегія постановляє не пізніше одного місяця з дня визначення Судді-доповідача. Справу, за якою відкрито конституційне провадження, розглядає, відповідно, Сенат або Велика палата на пленарному засіданні в порядку та строк, встановлені Законом [204]. Дату розгляду справи Сенатом, Великою палатою визначає відповідно Голова Суду, заступник Голови Суду.

Суб'єкт звернення має бути повідомлений про відкриття конституційного провадження у справі в десятиденний строк з дня постановлення ухвали про відкриття конституційного провадження у справі.

Після постановлення ухвали про відкриття конституційного провадження у справі матеріали справи оформляються Секретаріатом.

VI. Призначення справи до розгляду на пленарних засіданнях здійснюється після завершення оформлення справи за пропозицією Судді-доповідача у справі Головою Суду або заступником Голови Суду на засіданні Сенату, Великої палати з метою вирішення питань про форму, строки конституційного провадження та інших організаційних питань.

VII. Розгляд справи відбувається в порядку письмового (основна форма) або усного провадження. Форму провадження визначають Сенат, Велика палата. У справі, яку Суд розглядає в порядку письмового провадження, окремі питання можуть розглядатися в порядку усного провадження (ст. 64 Закону [204], § 49 Регламенту [244]).

Розгляд справ, конституційне провадження щодо яких відкрито, здійснюється на пленарних засіданнях сенатів, Великої палати. На засіданнях і пленарних засіданнях Великої палати, Сенату головує Голова Суду чи його заступник, а у разі їх відсутності – старший за віком Суддя.

Велика палата на засіданнях розглядає питання щодо відкриття або відмови у відкритті конституційного провадження у справах за конституційним поданням, конституційним зверненням у разі постановлення Колегією ухвали про відмову у відкритті конституційного провадження у справі. Засідання Великої палати є повноважним, якщо на ньому присутні щонайменше дванадцять суддів Конституційного Суду. Ухвала Великої палати є постановленою, якщо за неї проголосувала більшість суддів Конституційного Суду, які беруть участь у її засіданні. Якщо голоси суддів Конституційного Суду поділилися порівну, конституційне провадження у справі вважається відкритим.

Велика палата на пленарних засіданнях розглядає справи: провадження в яких відкрито за конституційним поданням, конституційним зверненням; провадження в яких відкрито за конституційною скаргою, але Сенат відмовився від розгляду справи на розсуд Великої палати.

Сенат на засіданні розглядає питання щодо відкриття або відмови у відкритті конституційного провадження у справі за конституційною скаргою, якщо Колегія не одностайно постановила ухвалу про відмову у відкритті конституційного провадження.

Засідання та пленарні засідання Сенату є повноважними, якщо на них присутні щонайменше шість суддів Конституційного Суду від складу Сенату.

Ухвала Сенату є постановленою, якщо за це проголосувала більшість суддів Конституційного Суду, які беруть участь у засіданні. Якщо голоси суддів Конституційного Суду, які входять до складу Сенату, поділилися порівну, конституційне провадження у справі вважається відкритим.

Колегія, Сенат, Велика палата під час **підготовки справи до розгляду та конституційного провадження** у справі можуть (ст. 69 Закону) [204]:

1) витребувати від Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, Генерального прокурора, судів, інших органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, посадових осіб, підприємств, установ, організацій усіх форм власності, політичних партій, громадських об'єднань копії документів, матеріалів, а також відомості, що стосуються справи;

2) призначати у разі потреби експертизу та залучати спеціалістів до участі в конституційному провадженні;

3) викликати на засідання, пленарні засідання посадових осіб, експертів, спеціалістів, свідків, представників суб'єктів звернень, громадян,

участь яких необхідна для забезпечення об'єктивного та повного розгляду справи.

Учасниками конституційного провадження є: суб'єкт права на конституційне подання, конституційне звернення, конституційну скаргу (уповноважена особа, що діє від його імені); орган або посадова особа, які ухвалили акт, що є предметом розгляду в Суді; залучені Судом до участі у розгляді справи органи та посадові особи, свідки, експерти, спеціалісти, перекладачі та інші особи, участь яких необхідна для забезпечення об'єктивного та повного розгляду справи (ст. 70 Закону) [204].

Учасник конституційного провадження має право (ст. 71 Закону) [204]: 1) ознайомлюватись із матеріалами справи; 2) давати усні та письмові пояснення; 3) викладати свої думки з розглядуваних питань; 4) з дозволу головуєчого ставити запитання іншим учасникам конституційного провадження; 5) заявляти клопотання; 6) подавати заяви про відвід Судді; 7) користуватися іншими правами, передбаченими Законом і Регламентом.

Обчислення строків конституційного провадження ведеться з дня постановлення ухвали про відкриття конституційного провадження у справі, а у разі відмови Сенату від розгляду справи на розсуд Великої палати – з дня постановлення відповідної ухвали Сенату.

Строк конституційного провадження не повинен перевищувати шість місяців, якщо інше не встановлено Законом.

Строк конституційного провадження не може перевищувати один календарний місяць для справ:

1) про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам ст. 157 і 158 Конституції України [95];

2) за зверненням Президента України щодо конституційності актів Кабінету Міністрів України відповідно до п. 15 ч. 1 ст. 106 Конституції України [95];

3) щодо яких Сенат, Велика палата визнали конституційне провадження невідкладним.

VIII. Прийняття рішень і дача висновків Конституційним Судом.

Велика палата ухвалює рішення, надає висновок на закритій частині пленарного засідання. Виступи суддів Конституційного Суду в закритій частині пленарного засідання Великої палати є службовою інформацією і не можуть розголошуватись.

Рішення Суду є ухваленим Великою палатою, а його висновок – наданим, якщо за це проголосували щонайменше десять суддів Конституційного Суду.

Сенат ухвалює рішення на закритій частині пленарного засідання. Виступи суддів Конституційного Суду на закритій частині пленарного засідання Сенату є службовою інформацією і не можуть бути розголошені.

Рішення Суду в справі за конституційною скаргою є ухваленим, якщо за це проголосували щонайменше дві третини суддів Конституційного Суду, які розглядають справу в Сенаті.

Згідно зі ст. 88 Закону [204] Суд ухвалює рішення і надає висновок іменем України. Суд ухвалює рішення, надає висновок на закритій частині пленарного засідання Сенату, Великої палати поіменним голосуванням суддів Конституційного Суду, які розглядали справу. Пропозиції суддів Конституційного Суду до проєкту рішення чи висновку ставляться на голосування у порядку надходження. Під час ухвалення рішення, надання висновку Суддя не має права утримуватися від голосування.

Суддя, який підписав рішення, висновок, ухвалу про відмову у відкритті конституційного провадження у справі або про закриття конституційного провадження, може викласти окрему думку в строки, встановлені Регламентом. Суддя викладає окрему думку в письмовій формі, що додається до відповідного акта Суду та без зволікання оприлюднюється на офіційному веб-сайті Суду (ст. 93 Закону) [204].

Рішення і висновки Суду підписують окремо судді Конституційного Суду, які голосували на їх підтримку, та судді Конституційного Суду, які голосували проти. Рішення чи висновок Суду є остаточним та не може бути оскарженим. Суддя Конституційного Суду обов'язково підписує рішення чи висновок Суду.

Суд надсилає рішення, висновок учаснику конституційного провадження не пізніше наступного робочого дня після ухвалення рішення чи надання висновку.

ІХ. Офіційне оприлюднення (ст. 94 Закону) [204] всіх актів Суду за результатами конституційного провадження здійснюється на офіційному веб-сайті Суду або (в окремих випадках) за ухвалою Суду – в Залі засідань Суду, але не пізніше наступного робочого дня після їх ухвалення. Опублікування акта Суду разом з окремою думкою судді здійснюється у "Віснику Конституційного Суду України" та інших офіційних друкованих виданнях України.

Х. Виконання рішень і висновків передбачає безпосередню реалізацію владними структурами рішень Суду. Суд у рішенні, висновку може встановити порядок і строки їх виконання, а також зобов'язати відповідні

державні органи забезпечити контроль за виконанням рішення, додержанням висновку. Суд може вимагати від відповідних органів письмове підтвердження виконання рішення, додержання висновку.

У Рішенні Конституційного Суду України [301] Суд висловив позицію, що його рішення незалежно від того, визначено в них порядок і строки їх виконання чи ні, є обов'язковими до виконання на всій території України. Органи державної влади, влади Автономної Республіки Крим, місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, посадові та службові особи, громадяни та їх об'єднання, іноземці, особи без громадянства повинні утримуватись від застосування чи використання правових актів або їх положень, визнаних неконституційними.

Закони, інші акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність, якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення (ст. 91 Закону) [204].

10.10. Акти Конституційного Суду України

Конституційний Суд України ухвалює рішення, надає висновки, постановляє ухвали, видає забезпечувальні накази. Акти з питань, не пов'язаних із конституційним провадженням, Суд ухвалює у формі постанови (ст. 83 Закону України "Про Конституційний Суд України" (надалі – Закон) [204].

Рішення Суду ухвалюють Велика палата та Сенат. *Велика палата* – за результатами розгляду справ за конституційними поданнями щодо: конституційності законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України та Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим; офіційного тлумачення Конституції України; за результатами розгляду справ за конституційними скаргами у разі відмови Сенату в розгляді справи за конституційною скаргою на розсуд Великої палати. *Сенат* – за результатами розгляду справ за конституційними скаргами (ст. 84 Закону) [204].

Рішення Суду містить (ст. 89 Закону) [204]:

1) вступну частину із зазначенням: а) найменування рішення, дати та місця його ухвалення, номера; б) органу, який його ухвалив; в) складу суддів Конституційного Суду, які розглядали справу; г) переліку учасників конституційного провадження;

2) описову частину із зазначенням: а) вимог конституційного подання, конституційної скарги; б) повної назви, дати ухвалення, порядкового номера акта, конституційність якого оспорується, назви органу або посадової особи, які ухвалили акт, що є предметом розгляду в Суді;

3) мотивувальну частину із зазначенням положень Конституції України, відповідно до яких Суд обґрунтовує своє рішення;

4) резолютивну частину із зазначенням: а) акта (його окремих положень), що його Суд визнав конституційним чи неконституційним, – у справі щодо конституційності акта (його окремих положень); б) офіційного тлумачення положення Конституції України, щодо якого було подано конституційне подання, – у справі щодо офіційного тлумачення Конституції України; в) того, що рішення Суду є обов'язковим, остаточним та таким, що не може бути оскаржено; г) джерела, в якому рішення Суду має бути опубліковано.

Під час розгляду справи щодо конституційності акта про набрання міжнародним договором чинності для України Суд у резолютивній частині вказує на юридичні наслідки для держави у разі визнання акта неконституційним.

Якщо Суд, розглядаючи справу за конституційною скаргою, визнав закон України (його положення) таким, що відповідає Конституції України, але одночасно виявив, що суд застосував закон України (його положення), витлумачивши його у спосіб, що не відповідає Конституції України, то Конституційний Суд вказує на це у резолютивній частині рішення.

Висновок Суду надає Велика палата у справах щодо:

1) відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість;

2) відповідності Конституції України (конституційності) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою;

3) додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту;

4) відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам ст. 157 і 158 Конституції України [95];

5) порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України;

б) відповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції України та законам України (ст. 85 Закону) [204].

Висновок Суду містить (ст. 90 Закону) [204]:

1) вступну частину із зазначенням: а) найменування висновку, дати та місця його надання, номера; б) того, що висновок надає Велика палата; в) складу суддів Конституційного Суду, які розглядали справу; г) переліку учасників конституційного провадження;

2) описову частину із зазначенням вимог, викладених у конституційному зверненні;

3) мотивувальну частину із зазначенням положень Конституції України, відповідно до яких Суд обґрунтовує висновок;

4) резолютивну частину із зазначенням:

а) положень міжнародного договору, які Суд визнає конституційними чи неконституційними, – у справі щодо конституційності чинного міжнародного договору України або того міжнародного договору, що вноситься до Верховної Ради України для надання згоди на його обов'язковість;

б) питань, які Суд визнає конституційними чи неконституційними, – у справі щодо відповідності Конституції України (конституційності) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою;

в) того, чи була додержана конституційна процедура розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту, – у справі щодо додержання такої процедури;

г) положень законопроекту, які відповідають вимогам ст. 157 і 158 Конституції України [95], і положень, які не відповідають таким вимогам, – у справі щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам ст. 157 і 158 Конституції України [95];

ґ) того, чи порушила Верховна Рада Автономної Республіки Крим Конституцію України або закони України, – у справі про порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України;

д) нормативно-правового акта Верховної Ради Автономної Республіки Крим (його окремих положень), який Суд визнає таким, що відповідає (не відповідає) Конституції України та законам України, – у справі щодо

відповідності нормативно-правового акта Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції України та законам України;

е) того, що висновок Суду є обов'язковим, остаточним та таким, що не може бути оскаржений;

є) джерела, в якому висновок Суду має бути опублікований.

Для вирішення питань, пов'язаних із відкриттям, відмовою у відкритті, закриттям провадження у справі, іншими процесуальними діями, клопотаннями, процедурою розгляду справ, Суд постановляє відповідні **ухвали** (ст. 86 Закону) [204].

У конституційних провадженнях згідно з п. 9 ч. 1 ст. 7 Закону щодо вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів України (їх окремих положень) за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України, Суд може видати **забезпечувальний наказ** про вжиття заходів щодо забезпечення конституційної скарги (ст. 87 Закону) [204].

Юридичну позицію Конституційний Суд викладає у мотивувальній та/або резолютивній частині рішення, висновку. Юридична позиція Суду може міститися в ухвалях про відмову у відкритті конституційного провадження у справі та про закриття конституційного провадження у справі, постановлених Сенатом чи Великою палатою.

Конституційний Суд може розвивати та конкретизувати юридичну позицію Суду в своїх подальших актах, змінювати юридичну позицію Суду в разі суттєвої зміни нормативного регулювання, яким керувався Суд при висловленні такої позиції, або за наявності об'єктивних підстав необхідності покращення захисту конституційних прав і свобод з урахуванням міжнародних зобов'язань України та за умови обґрунтування такої зміни в акті Суду.

Основу юридичної позиції Суду складають наукові знання, конституційні принципи, правова доктрина. Першоджерелом юридичної позиції є наукова та професійна правосвідомість суддів Конституційного Суду, на підставі якої формується їх волевиявлення у судовому рішенні.

Серед особливостей юридичних позицій Конституційного Суду слід виділити таке:

1) вони мають загальний характер, поширюючись не тільки на конкретний випадок, що став предметом розгляду Суду, але і на аналогічні ситуації, що виникають у юридичній практиці;

2) мають офіційний, обов'язковий характер і аналогічну до рішень Конституційного Суду юридичну силу;

3) мають внутрішні особливості, слугують орієнтиром у правотворчості та правозастосуванні.

Отже, юридичні позиції Конституційного Суду є інтерпретаційними актами загальнообов'язкового характеру внаслідок тлумачення Конституції України та виявлення конституційного змісту положень Основного Закону, що виключають правову невизначеність і є правовою підставою остаточних рішень органу конституційної юрисдикції.

10.11. Правовий статус органів прокуратури

Прокуратура України становить єдину систему, яка в порядку, передбаченому Законом України "Про прокуратуру" (надалі – Закон) [238], здійснює встановлені Конституцією України функції з метою захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави.

Унаслідок реалізації судової реформи та внесення змін до Конституції України 2 червня 2016 р. ст. 131¹ [95] закріплює, що в Україні діє **прокуратура, яка здійснює:**

1) підтримання публічного обвинувачення в суді;

2) організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку;

3) представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом.

Організація та порядок діяльності прокуратури визначаються законом. Так, п. 9 розд. XV Перехідних положень Конституції України [95] передбачено, що прокуратура продовжує виконувати відповідно до чинних законів функції: досудового розслідування до початку функціонування органів, яким законом будуть передані відповідні функції; нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, – до набрання чинності законом про створення подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій.

Згідно із п. 16¹ Перехідних положень Конституції України [95] представництво відповідно до закону прокуратурою громадян в судах у справах, провадження в яких було розпочато до набрання чинності Законом України

"Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)" [159], здійснюється за правилами, які діяли до набрання ним чинності, – до ухвалення у відповідних справах остаточних судових рішень, які не підлягають оскарженню (підп. 9). Генеральний прокурор України, призначений на посаду до набрання чинності Законом України "Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)" [159] (надалі – Закон [159]), здійснює повноваження Генерального прокурора до звільнення в установленому порядку, але не довше строку, на який його було призначено, та не може обіймати посаду два строки поспіль (підп. 10). Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 131¹ і 131² Конституції [95] представництво здійснюється виключно прокурорами або адвокатами: у Верховному Суді та судах касаційної інстанції – з 1 січня 2017 р.; у судах апеляційної інстанції – з 1 січня 2018 р.; у судах першої інстанції – з 1 січня 2019 р. (підп. 11). Представництво органів державної влади й органів місцевого самоврядування в судах виключно прокурорами або адвокатами здійснюється з 1 січня 2020 р.

Порядок діяльності й організація роботи прокуратури визначені Законом України "Про прокуратуру" [238]. Її діяльність регламентується також Кримінальним процесуальним кодексом України [101], Законом України "Про Державне бюро розслідувань" [162]. Кримінальні провадження, які до початку діяльності Державного бюро розслідувань розпочаті слідчими органів прокуратури та перебувають на стадії досудового розслідування, продовжують здійснюватися слідчими органів прокуратури до закінчення досудового розслідування, але не довше двох років (абз. 2 п. 4 розд. VI "Прикінцеві та перехідні положення" Закону "Про Державне бюро розслідувань") [162].

Після зміни положень Закону України "Про прокуратуру" [238] (надалі – Закон [238]) вона більше не здійснює функцію загального нагляду, яку зарубіжні науковці вважали надбанням радянської прокуратури.

Проте не приведено у відповідність до Конституції України положення Закону [238] щодо визначення її функцій. Так, ст. 2 Закону [238] закріплює, що на прокуратуру покладаються такі функції:

- 1) підтримання державного обвинувачення в суді;
- 2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених Законом і гл. 12 розд. III Цивільного процесуального кодексу України [411];
- 3) нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;

4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Діяльність прокуратури ґрунтується на засадах (ст. 3 Закону [238]):

1) верховенства права та визнання людини, її життя і здоров'я, честі та гідності, недоторканності та безпеки найвищою соціальною цінністю;

2) законності, справедливості, неупередженості й об'єктивності;

3) територіальності;

4) презумпції невинуватості;

5) незалежності прокурорів, що передбачає існування гарантій від незаконного політичного, матеріального чи іншого впливу на прокурора щодо прийняття ним рішень при виконанні службових обов'язків;

6) політичної нейтральності прокуратури;

7) недопустимості незаконного втручання прокуратури в діяльність органів законодавчої, виконавчої і судової влади;

8) поваги до незалежності суддів, що передбачає заборону публічного висловлювання сумнівів щодо правосудності судових рішень поза межами процедури їх оскарження у порядку, передбаченому процесуальним законом;

9) прозорості діяльності прокуратури, що забезпечується: відкритим і конкурсним зайняттям посади прокурора; вільним доступом до інформації довідкового характеру; наданням на запити інформації, якщо законом не встановлено обмежень щодо її надання;

10) неухильного дотримання вимог професійної етики та поведінки.

Стаття 7 Закону [238] визначає систему прокуратури України, яку становлять: Офіс Генерального прокурора; обласні прокуратури; окружні прокуратури; Спеціалізована антикорупційна прокуратура. У разі потреби рішенням Генерального прокурора можуть утворюватися спеціалізовані прокуратури на правах: структурного підрозділу Офісу Генерального прокурора, обласних прокуратур, підрозділу обласної прокуратури, окружних прокуратур, підрозділу окружної прокуратури. Перелік, утворення, реорганізація та ліквідація спеціалізованих прокуратур, визначення їх статусу, компетенції, структури та штатного розпису здійснюються Генеральним прокурором.

Офіс Генерального прокурора є органом прокуратури вищого рівня щодо обласних та окружних прокуратур. Обласна прокуратура є органом прокуратури вищого рівня щодо окружних прокуратур, розташованих у межах адміністративно-територіальної одиниці, що підпадає під територіальну юрисдикцію відповідної обласної прокуратури.

Єдність системи прокуратури України забезпечується:

- 1) єдиними засадами організації та діяльності прокуратури;
- 2) єдиним статусом прокурорів;
- 3) єдиним порядком організаційного забезпечення діяльності прокурорів;
- 4) фінансуванням прокуратури виключно з Державного бюджету України;
- 5) вирішенням питань внутрішньої діяльності прокуратури органами прокурорського самоврядування.

У системі прокуратури може запроваджуватися спеціалізація прокурорів.

Генеральний прокурор призначається на посаду та звільняється з посади Президентом України за згодою Верховної Ради України. Строк повноважень Генерального прокурора становить шість років. Одна й та ж особа не може обіймати посаду Генерального прокурора два строки поспіль (ст. 131¹ Конституції України [95], ст. 40 Закону [238]).

Офіс Генерального прокурора: організовує та координує діяльність усіх органів прокуратури; забезпечує належне функціонування Єдиного реєстру досудових розслідувань та його ведення органами досудового розслідування; визначає єдиний порядок формування звітності про стан кримінальної протиправності та роботу прокурора з метою забезпечення ефективного виконання функцій прокуратури; здійснює управління об'єктами державної власності, що належать до сфери управління Офісу Генерального прокурора. Його очолює Генеральний прокурор, який має двох перших заступників, а також заступника Генерального прокурора – керівника Спеціалізованої антикорупційної прокуратури.

У структурі Офісу Генерального прокурора утворюються департаменти, управління, відділи, Генеральна інспекція. Управління та відділи можуть бути самостійними або входити до складу департаменту (управління). Положення про самостійні структурні підрозділи Офісу Генерального прокурора затверджуються Генеральним прокурором.

В Офісі Генерального прокурора утворюється (на правах самостійного структурного підрозділу) *Спеціалізована антикорупційна прокуратура*, на яку покладаються такі функції:

- 1) здійснення нагляду за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування Національним антикорупційним бюро України;

2) підтримання державного обвинувачення у відповідних провадженнях;

3) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, передбачених Законом [238] і пов'язаних із корупційними або пов'язаними з корупцією правопорушеннями; представництво у межах своєї компетенції інтересів держави у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави.

У межах реалізації своїх функцій Спеціалізована антикорупційна прокуратура здійснює міжнародне співробітництво.

У системі прокуратури України діють *обласні прокуратури* (ст. 10 Закону [238]), до яких належать прокуратури областей, Автономної Республіки Крим, міст Києва та Севастополя. Обласну прокуратуру очолює керівник обласної прокуратури, керівник прокуратури Автономної Республіки Крим і міста Севастополя, керівник Київської міської прокуратури, який має першого заступника та не більше трьох заступників. У структурі обласної прокуратури утворюються підрозділи – управління та відділи.

У системі прокуратури України діють *окружні прокуратури* (ст. 12 Закону [238]), перелік і територіальна юрисдикція яких визначається наказом Генерального прокурора. Утворення, реорганізація та ліквідація окружних прокуратур, визначення їхньої компетенції, структури та штатного розпису здійснюються Генеральним прокурором. Округну прокуратуру очолює керівник окружної прокуратури, який має першого заступника та не більше двох заступників. У структурі окружної прокуратури в разі необхідності утворюються такі підрозділи, як відділи.

Загальна чисельність працівників органів прокуратури становить не більше 15 000 осіб, зокрема загальна чисельність прокурорів становить не більше 10 000 осіб (ст. 14 Закону [238]).

Прокурори в Україні мають єдиний статус незалежно від місця прокуратури в системі прокуратури України чи адміністративної посади, яку прокурор обіймає у прокуратурі (ч. 2 ст. 15 Закону [238]).

Прокурором окружної прокуратури (ст. 27 Закону [238]) може бути призначений громадянин України, який має вищу юридичну освіту, стаж роботи в галузі права не менше двох років і володіє державною мовою.

Для цілей Закону [238]:

1) вищою юридичною освітою є освіта, здобута в Україні (або на території колишнього СРСР до 1 грудня 1991 року) за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста або магістра, а також вища юридична освіта за відповідним

освітньо-кваліфікаційним рівнем, здобута в іноземних державах і визнана в Україні в установленому законом порядку;

2) стажем роботи в галузі права є стаж роботи особи за спеціальністю після здобуття нею вищої юридичної освіти за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста або магістра.

Прокурором обласної прокуратури може бути призначений громадянин України, який має стаж роботи в галузі права не менше трьох років і володіє державною мовою.

Прокурором Офісу Генерального прокурора може бути призначений громадянин України, який має стаж роботи в галузі права не менше п'яти років і володіє державною мовою. Ці вимоги не поширюються на прокурорів Спеціалізованої антикорупційної прокуратури.

Прокурором Спеціалізованої антикорупційної прокуратури може бути призначена особа, яка має вищу юридичну освіту, стаж роботи в галузі права не менше п'яти років і володіє державною мовою.

Не може бути призначена на посаду прокурора особа, яка: визнана судом обмежено дієздатною або недієздатною; має захворювання, що перешкоджає виконанню обов'язків прокурора; має незняту чи непогашену судимість або на яку накладалося адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення.

Контрольні запитання

1. Які завдання і функції покладаються на судові органи?
2. Охарактеризуйте конституційні засади правосуддя в Україні.
3. Які повноваження мають суди загальної юрисдикції?
4. Визначте елементи правового статусу судді.
5. Розкрийте принцип незалежності та недоторканності суддів.
6. Охарактеризуйте повноваження місцевого суду.
7. Визначте склад і повноваження апеляційних судів України.
8. Розкрийте структуру та повноваження Верховного Суду України.
9. У чому полягає сутність принципів територіальності та спеціалізації в системі судів загальної юрисдикції?
10. Визначте статус Конституційного Суду України як органу конституційної юрисдикції.
11. Опишіть склад Конституційного Суду України.
12. Охарактеризуйте форми звернення до Конституційного Суду України.

13. Розкрийте стадії конституційного судочинства.

14. Які акти приймає Конституційний Суд України за результатами конституційного провадження?

15. Які функції здійснює прокуратура?

16. Які вимоги передбачені законом для заняття посади прокурора?

Рекомендована література: [6; 17; 18; 21; 22; 35; 38; 50; 56; 69; 88; 90; 95 – 97; 100; 101; 115; 118; 127; 130; 154 – 156; 159; 162; 168; 169; 172; 180; 204; 238; 243; 244; 256; 257; 270; 272; 274; 276; 279; 285; 290; 298; 301; 305; 311; 312; 315; 330; 334; 342; 353; 354; 365; 378; 380; 381; 385; 387; 393; 404 – 407; 409; 411; 414; 412 – 418; 428].

11. Адміністративно-територіальний устрій України

11.1. Унітаризм як принцип основ конституційного ладу та його закріплення в Конституції України.

11.2. Поняття, система та принципи адміністративно-територіального устрою України.

11.3. Порядок утворення адміністративно-територіальних одиниць і зміни їх статусу.

11.4. Поняття та особливості автономії в унітарній державі.

11.5. Конституційно-правовий статус Автономної Республіки Крим.

11.6. Правовий статус органів влади Автономної Республіки Крим та їх компетенція.

Ключові слова: територіальний устрій, форма територіального устрою, унітаризм, федералізм, конфедерація, адміністративно-територіальний устрій, територія, адміністративно-територіальні одиниці, автономія, види автономій, Автономна Республіка Крим, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим.

11.1. Унітаризм як принцип основ конституційного ладу та його закріплення в Конституції України

Унітарна форма держави виникла одночасно з самою державою (Римська імперія, Японія, Китай, середньовічні європейські монархії),

і лише пізніше виникають федерації і конфедеративні союзи. Сьогодні 170 державам (із понад 220) притаманна унітарна форма устрою. Вибір форми територіально-політичного устрою держави обумовлений низкою чинників: умови утворення держави, історичні традиції, національний склад, взаємовідносини центру та регіонів тощо.

Унітарні держави існують як республіки (Польща, Італія, Португалія, Франція та ін.), монархії (Швеція, Велика Британія, Голландія та ін.), мононаціональні (наприклад, в Океанії) та багатонаціональні (переважна більшість держав).

Слід зазначити, що форма територіально-політичного устрою виражає ступінь централізації (децентралізації); водночас загальною тенденцією є зростання децентралізації функції держави та збільшення повноважень місцевого самоврядування.

У теорії конституційного права виділяють дві форми територіально-політичного устрою – унітарну та федеративну.

Федеративна держава є союзною державою, суб'єкти якої (адміністративно-територіальні утворення) мають особливий політико-правовий статус, що характеризується наявністю у них певних суверенних прав і визначається конституційними актами. Федерація створюється, як правило, в результаті об'єднання двох або кількох держав. Парламент федеративних держав завжди складається з двох палат; суб'єкти федерації наділені певною державною автономією, але не мають права виходу з держави.

Конфедерація є формою міждержавного утворення – тимчасовим союзом держав, члени якого, зберігаючи свою незалежність, об'єднуються для досягнення певних цілей з утворенням органів для вирішення завдань цього об'єднання (зараз формально конфедерацією є Швейцарія).

Унітарна держава є єдиною цілісною державою, складові якої мають адміністративно-територіальний статус, не набуваючи політичної самостійності.

Ознаками унітарної держави є:

1) єдина система централізованої державної влади, юрисдикція якої поширюється на всю територію держави. Адміністративно-територіальні одиниці не мають політичної самостійності, їх правовий статус визначається центральною державною владою (види, предмети відання, компетенцію тощо);

2) єдине громадянство, єдина конституція, законодавство, єдина судова система, армія;

3) загальна податкова та кредитна політика для всіх адміністративно-територіальних одиниць;

4) здійснення зовнішніх відносин центральними органами, які офіційно представляють державу на міжнародному рівні;

5) значна самостійність органів місцевого самоврядування;

6) можливість існування різних форм автономії в унітарній державі, на території якої проживають невеликі за чисельністю національності;

7) єдина в державі грошова одиниця, державні символи, столиця та інші атрибути державності.

Конституція України (ч. 2 ст. 2) [95] визначає форму територіального устрою України як унітарну.

Визнаючи Україну унітарною державою, ч. 5 ст. 2 Конституції [95] установлює, що територія України у межах існуючих кордонів є цілісною і недоторканною. Отже, адміністративно-територіальні одиниці перебувають у нерозривному взаємному зв'язку, характеризуються внутрішньою єдністю і не мають суверенних прав, що притаманно суб'єктам федерації. В Україні функціонує єдина система вищих органів державної влади й управління, чия юрисдикція поширюється на всю територію; діє Конституція та законодавство; наявна єдина система судового та конституційного контролю; правосуддя здійснюється в рамках централізованої системи на підставі єдиних норм матеріального та процесуального права; територія держави поділяється на звичайні адміністративно-територіальні одиниці тощо.

Демократичній унітарній державі притаманне гармонійне поєднання централізації з децентралізацією, деконцентрація виконавчої влади зверху до низу, розвитком місцевого самоврядування, а можливо, і територіальної автономії.

За формою унітарні держави поділяють на *прості* та *складні*. Перші характеризуються поділом території на адміністративно-територіальні одиниці, у складних функціонують автономії (як наприклад, в Україні – Автономна Республіка Крим).

11.2. Поняття, система та принципи адміністративно-територіального устрою України

Територіальному устрою присвячений розд. IX Конституції України [95], норми якого складають один з найважливіших правових інститутів конституційного права.

Територія є однією з основних ознак держави, що визначає простір, на який поширюється суверенітет і влада держави. Територія включає сушу в межах кордонів країни, водний і повітряний простір над ними, а також надра. Сухопутні кордони проводяться між державами на підставі двосторонніх прикордонних договорів; повітряні є уявною площиною, яка підіймається перпендикулярно сухопутному та морському кордону (100 – 110 км); межа надр – така ж площина до центру Землі.

Адміністративно-територіальний устрій України був завершений в процесі розвитку держави й отримав конституційне закріплення. Це поняття не можна ототожнювати з поняттям "територіальна організація держави", яке означає побудовану за територіальним принципом державну організацію суспільства та передбачає насамперед поділ території на виборчі та військові округи, адміністративно-територіальні одиниці тощо. У літературі зустрічається термін "адміністративно-територіальний поділ", який означає процес поділу території республіки на адміністративно-територіальні одиниці. У понятті "адміністративно-територіальний устрій" органічно поєднані два елементи: територіальний поділ і система державних органів. Таким чином, **адміністративно-територіальний устрій** слід характеризувати як обумовлений завданнями, функціями держави та проведений з урахуванням природно-історичних, економічних, національних та інших особливостей поділ території держави на окремі частини (адміністративно-територіальні одиниці). Згідно з ним будується система органів держави та місцевого самоврядування (територіальна організація публічної влади) з метою забезпечення їх практичної діяльності, комплексного економічного та соціального розвитку території.

У Рішенні Конституційного Суду України [304] **адміністративно-територіальна одиниця** визначена як компактна частина єдиної території України, що є просторовою основою для організації та діяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування.

Адміністративно-територіальний устрій зумовлює взаємовідносини між центральними, регіональними та місцевими органами влади, сприяє збалансованому розвитку всієї території, створенню належних умов для задоволення матеріальних, соціальних і культурних потреб громадян тощо.

Сутність територіального устрою України відбивається у його **принципах**, які визначені у Конституції України (ст. 132) [95]. До них належать:

1) **єдність і цілісність державної території**, що впливає з закріплення унітаризму Української держави як засади конституційного ладу,

не допускаючи створення у складі держави територіальних одиниць з ознаками державності та можливість виходу (сецесії) із складу України;

2) *поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади* означає, що в Україні має бути така організація території, яка відповідає інтересам держави та в повній мірі – інтересам окремих регіонів. Сутність цього принципу полягає у розумному співвідношенні між централізацією влади та децентралізацією функцій державного регулювання самоврядних територій, що зумовлює чітке розмежування функцій між державою і місцевим самоврядуванням. Отже, побудова державної влади відбувається у такий спосіб, що, з одного боку, забезпечує необхідність виконання рішень вищих органів влади (зокрема, чітка субординація в системі органів виконавчої влади), з іншого – вирішення питань місцевого значення органами виконавчої влади на місцях та їх делегування органам місцевого самоврядування;

3) збалансованість і соціально-економічний розвиток регіонів з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій. Цей принцип деталізується у поточному законодавстві, зокрема, Законах України "Про стимулювання розвитку регіонів" [254], "Про столицю України – місто-герой Київ" [255], Конституції Автономної Республіки Крим [93] тощо.

Ці принципи спрямовані на оптимальне й ефективне управління державою, чого можна досягти лише за умови застосування всіх принципів у єдності й у тісному їх взаємозв'язку.

Згідно зі ст. 133 Конституції України [95] систему **адміністративно-територіального устрою держави** складають Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони у містах, селища та села.

Для сучасної системи адміністративно-територіального устрою України характерні **три структурних рівня**: *вища ланка* – область, місто зі спеціальним статусом; *середня ланка* – район, місто обласного значення; *низова ланка* – місто районного значення, селище міського типу, село, сільрада.

Перелік областей та міст зі спеціальним статусом міститься в Конституції України. Уперше в Україні області були створені у 1932 р. Зараз їх налічується двадцять чотири. Території областей поділяються на райони (в середньому 20 – 22 райони в області). На території області знаходиться кілька міст, підпорядкованих безпосередньо обласним органам. Звичайно області іменуються за назвою обласного центру (виняток складають Закарпатська, Волинська, Кіровоградська та Дніпропетровська).

Міста класифікують на:

а) *міста зі спеціальним статусом* – Київ і Севастополь. Так, статус столиці встановлений спеціальним законом, а статус Севастополя на законодавчому рівні досі не визначений;

б) *міста обласного значення*, до яких відносять міста, на території яких проживають не менше 50 тис. мешканців. Це економічні та культурні центри з розвинутою промисловістю, комунальним господарством;

в) *міста районного значення*, на території яких проживає не менше 10 тис. мешканців, розташовані промислові підприємства, наявне комунальне господарство, мережа соціально-культурних закладів і підприємств побуту.

Станом на 1 липня 2019 року в Україні існують такі адміністративно-територіальні одиниці: Автономна Республіка Крим, 24 області, міста Київ і Севастополь, у складі яких нараховується 490 районів, 461 місто (187 – обласного значення, 272 – районного значення), 108 райони у містах, 883 селища міського типу, 28 376 сільських населених пунктів (1 170 селищ, 27 206 сіл) [424].

Селищами є сільські населені пункти з чисельністю населення не менше 2 тис., розташовані при підприємствах, будовах, залізничних вузлах, гідротехнічних спорудах, підприємствах з виробництва та переробки сільськогосподарської продукції, а також на території яких розташовані вищі та середні спеціальні навчальні заклади, науково-дослідні установи, санаторії та інші стаціонарні лікувальні та оздоровчі заклади, які мають державний житловий фонд (Положення про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР) [426].

11.3. Порядок утворення адміністративно-територіальних одиниць і зміни їх статусу

Порядок утворення адміністративно-територіальних одиниць і зміни їх статусу регламентуються Конституцією України [95], Законом України "Про місцеве самоврядування" [206], іншими законами й актами колишнього СРСР та УРСР, зокрема, Положенням про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР [426]. Крім того, необхідно вказати і Рішення Конституційного Суду України № 11-рп/2001 [304], № 21-рп/2003 [326], № 9-рп/2005 [333].

Села утворюються за рішенням обласних рад (Верховної Ради Автономної Республіки Крим). Одночасно обласна рада повинна вирішити

питання про підпорядкування новоутвореного населеного пункту відповідному органу місцевого самоврядування (як правило, селищній раді). До компетенції обласних рад належать вирішення питань про надання селу статусу селища, об'єднання декількох сіл в одне село (селище), зміна меж селищ і сіл, припинення існування (шляхом виключення з облікових даних) села.

Селище може отримати статус міста районного значення за рішенням (постановою) Верховної Ради України. Із відповідним клопотанням до парламенту має звернутися обласна рада (обласна державна адміністрація), на території якої розташовано селище. Аналогічно за рішенням парламенту місто районного значення може отримати статус міста обласного значення.

Утворення та ліквідація районів, встановлення і зміна меж районів і міст, віднесення населених пунктів до категорії міст, найменування і перейменування населених пунктів і районів проводяться виключно за рішенням Верховної Ради України (п. 29 ч. 1 ст. 85 Конституції України) [95].

Опублікування повідомлень про зміни в адміністративно-територіальному устрої у Відомостях Верховної Ради України та внесення таких даних до електронного довідника "Україна. Адміністративно-територіальний устрій" на офіційному веб-порталі парламенту забезпечує Управління по зв'язках з місцевими органами влади й органами місцевого самоврядування Апарату Верховної Ради України.

В Україні склалася практика проведення місцевих референдумів щодо: найменування або перейменування сілрад, селищ, міст, районів, областей; питання про об'єднання в одну однойменних адміністративно-територіальних одиниць, які мають спільний адміністративний центр, – як обов'язковий елемент процедури ухвалення відповідного рішення.

11.4. Поняття та особливості автономії в унітарній державі

Поширеною практикою державного устрою є наявність в унітарних державах автономних утворень. Так, наприклад, у складі понад двадцяти унітарних держав є різні види автономій: у Іспанії – країна Басків, Каталонія, Андалузія, Галісія; у Португалії – Азорські острови й острів Мадейра; у Фінляндії – Алонські острови; у Данії – Фарерські острови й острів Гренландія; у Франції – острів Корсика тощо. Автономія переважно є фактором забезпечення етнополітичної стабільності багатьох унітарних держав.

Термін "автономія" (грец. *autonomia* – незалежність, самостійність) означає самоврядування певної території, яка відрізняється національним

складом населення, специфічним побутом та іншими особливостями в межах однієї держави. Автономія передбачає відносно самостійне розв'язання внутрішніх проблем поза межами прав і повноважень держави чи організації, до складу яких входить певна самоврядна одиниця.

Найпоширенішою в науці конституційного права є класифікація автономій за типами: територіальна, яка утворюється у містах компактного проживання одного чи декількох етносів і характеризується територіальною єдністю; національно-культурна (екстериторіальна), яка утворюється на підставі об'єднання осіб, які належать до одного етносу, але, як правило, проживають розрізнено на території країни та не мають територіальної єдності (наприклад, угорці, словени, хорвати, чехи тощо на території Австрії, саами – у Фінляндії, Швеції, Норвегії).

Територіальна автономія визначається як: самоврядування певної частини території держави; право громадян, які проживають на цій території, а також органів, які вони формують, самостійно вирішувати окремі питання організації та здійснення влади в межах повноважень, установлених конституцією та законами держави. Відповідно, територіальна автономія виступає формою децентралізації державної влади в унітарній державі на рівні її адміністративно-територіальної одиниці, що характеризується історичними, географічними, економічними, національно-побутовими й іншими особливостями. Територіальна автономія може надаватись окремій частині території держави (наприклад, Аландські острови – Фінляндія), кільком таким частинам (наприклад, Придністров'я та Гагаузія – Молдова), всім однопорядковим територіальним одиницям держави (наприклад, області в Італії, суб'єкти федерації у федераціях), усім територіальним одиницям (наприклад, Японія). Територіальну автономію переважно розглядають як самоврядування однієї або кількох територіальних одиниць держави, які характеризуються особливостями національного складу населення, культури, традицій, побуту тощо. Формами територіальної автономії у країнах світу є автономні республіки, області, округи, райони тощо.

У науці конституційного права *за підставами, що спонукали до їх утворення, територіальні автономії поділяють на:*

утворені за національно-мовними ознаками (національно-територіальні чи етнотериторіальні). Вони утворюються на територіях з компактним проживанням груп населення з певними відмінностями (національний склад населення, наявність місцевих діалектів тощо), які можуть визначатися як народи, народності, нації, національності – залежно від політичних традицій (Велика Британія, Іспанія, Індія тощо);

утворені з урахуванням особливостей історичних традицій, звичаїв побуту, релігійних вірувань населення, що проживає на території автономії (Корсика у Франції, Іракський Курдистан, Азорські острови в Португалії та ін.);

утворені в результаті певних історичних обставин на територіях, що характеризуються особливостями політичних або економічних відносин (Гонконг і Макао в КНР);

утворені внаслідок реалізації загального принципу територіальної організації влади (наприклад, суб'єкти федерації, області в Італії; всі територіальні одиниці в Японії та Коста-Риці).

За обсягом повноважень територіальні автономії поділяють на політичні (державні або законодавчі) та адміністративні.

Політична автономія має деякі ознаки державності та є державо-подібним утворенням у складі держави. Органи такого утворення мають право нормотворення з місцевих питань, перелік яких визначається конституцією держави (Азорські острови у Португалії, Гренландія у Данії. Аландські острови у Фінляндії, автономні області в Італії, Корсика у Франції, Нахічеванська Республіка в Азербайджані). У ній створюється парламент, акти якого не можуть суперечити інтересам держави і видаються з питань місцевого значення (організація адміністративних установ, місцева поліція, ринки, санітарія, мережа шляхів, сільське господарство, культура, освіта, охорона довкілля). Такі утворення мають власний орган місцевої виконавчої влади, проте не мають власної системи судів; можуть мати конституцію, громадянство й інші атрибути державності.

Окремі автори виділяють **напівполітичні автономії**, які порівняно з політичними мають значно менший обсяг повноважень у політико-правовій і економічній сферах, у сфері взаємовідносин з іншими суб'єктами держави. До відання цієї автономії в основному належать: організація інститутів місцевого самоврядування, планування території, місцевого господарства, розвиток культури, соціального забезпечення тощо. Водночас напівполітична автономія може мати низку ознак державності – власну конституцію (або статут), свої органи публічної влади, свій предмет відання та ін.

Адміністративна автономія не має права нормотворення, однак володіє окремими автономними правами переважно у здійсненні адміністративних (управлінських) функцій (автономні райони, округи у КНР). Різниця між напівполітичною і адміністративною автономією є умовною і полягає в тому, що перша при вирішенні адміністративних питань більше враховує національний чинник для даної території, а друга, як правило, спрямована на забезпечення більшої ефективності управління у певному регіоні.

Національно-культурна (екстериторіальна) автономія поширюється не на адміністративно-територіальну одиницю, а на представників певного етносу (національності), що проживає в межах території держави; спрямована на вирішення національного питання у багатонаціональній державі, виконуючи завдання забезпечення і охорони інтересів населення певної національності.

Залежно від компактності чи розрізненості проживання етнічних спільнот та інших обставин такі автономії в юридичній літературі поділяють на персональні та корпоративні. *Персональна (національно-персональна) автономія* утворюється переважно у разі некомпактного проживання (розпорошеності) етнічних груп чи національних меншин на території держави, які об'єднуються для спільного вирішення культурно-побутових потреб. В окремих випадках їм надається право брати участь у політичному житті шляхом представництва в деяких центральних органах держави. Така автономія існує, наприклад, в Австрії, Угорщині, Естонії, Швеції, Фінляндії тощо. *Корпоративна автономія* пов'язана з існуванням певних лінгвістичних спільнот, яким виділяються місця в державному апараті, а державні службовці, які є представниками іншої національності, але працюють в районах проживання корінної національної групи, мають знати їх мову, звичаї та особливості побуту й у своїй практичній діяльності враховувати їх (наприклад, деякі штати Індії). На місцевій мові здійснюється судовий процес, викладання в школах тощо.

Таким чином, можна виділити такі **особливості правового статусу автономних утворень в унітарній державі**. На відміну від інших територіальних утворень автономія має свій особливий правовий статус, основи якого закріплено на рівні загальнодержавної конституції і конкретизовано в спеціальному статутному законодавстві – в конституціях (статутах) автономії, договорах про розмежування повноважень, законах про спеціальний правовий статус автономного утворення. Вона має форму адміністративно-територіальної одиниці; не є суверенною, хоча має власні представницькі, виконавчі органи та символіку.

Автономія виникає як наслідок наділення цього утворення центральною владою ширшим колом компетенції і свободи у порівнянні з іншими територіальними одиницями. Органи влади автономії отримують свої повноваження не безпосередньо від населення даної території, а від центральних органів влади унітарної держави (отже, їх умовно можна вважати органами вторинного представництва). Організація влади, її структура

та компетенція в автономії визначаються центральними органами влади унітарної держави та закріплюються в її конституції.

Автономія в унітарній державі не вправі самостійно визначати основи своєї організації, приймати свою конституцію і самостійно визначати принципи взаємовідносин з центральною владою, оскільки основи правового статусу автономії в унітарній державі визначаються органами державної влади унітарної держави. Автономне утворення має свій специфічний предмет відання, ширший ніж у органів місцевого самоврядування; автономія не має права самостійно змінити свій правовий статус. Вона виступає однією з форм децентралізації публічної влади; утворюється з метою збереження національно-культурної самобутності населення відповідного регіону чи з урахуванням інших чинників економічного, політичного й етнічного характеру відповідних територій; володіє лише притаманним їм видом публічної влади – владою автономії (республіканською, регіональною).

11.5. Конституційно-правовий статус Автономної Республіки Крим

Стаття 2 Основного Закону [95] закріплює, що суверенітет України поширюється на всю її територію і Україна є унітарною державою. Стаття 133 Конституції України [95] встановлює, що Автономна Республіка Крим (надалі – АРК) разом із адміністративно-територіальними одиницями, є частиною адміністративно-територіального устрою України і має особливий конституційно-правовий статус. Його основи визначені розд. X Конституції України (ст. 134 – 139) [95], законами України "Про Автономну Республіку Крим" [142], "Про затвердження Конституції АРК" [183], "Про Верховну Раду АРК" [150], "Про місцеві вибори" [207], "Про статус депутата Верховної Ради АРК" [251], "Про Раду Міністрів АРК" [240], "Про Представництво Президента України в АРК" [235], "Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України" [175].

Юридичні позиції Конституційного Суду України визначені у Рішеннях у справах: про правові акти Верховної Ради АРК [302], щодо сумісності мандата депутата Верховної Ради АРК з іншими видами діяльності [307], про Конституцію АРК [317], щодо сумісності посади сільського, селищного, міського голови з мандатом депутата Верховної Ради АРК [329], щодо конституційності статті 3 Закону України "Про затвердження Конституції АРК" [341], про проведення місцевого референдуму в АРК [349], щодо

конституційності постанови Верховної Ради АРК "Про Декларацію про незалежність АРК і міста Севастополя" [350].

Створенню АРК передував референдум, проведений 20 січня 1991 р. у Криму. Верховна Рада України підтримала це бажання народу, ухваливши Закон про відновлення автономії Криму, чим юридично було оформлене створення АРК.

Уперше на території Кримського півострова Республіку було проголошено ще в 1918 р. Надзвичайний з'їзд Рад Тавридської губернії 28 – 30 січня 1918 р. утворив ЦВК Тавриди як центральний орган влади Рад, а 21 березня ЦВК Тавриди прийняв рішення про утворення Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди. Однак ця Республіка проіснувала трохи більше одного місяця. Невдовзі після її проголошення Крим було захоплено австро-німецькими військами, і майже два з половиною роки на території Криму тривала громадянська війна. Після поновлення в Криму радянської влади Таврійська Республіка відновлена не була. 18 жовтня 1921 р. ВЦВК і РНК РСФРР ухвалили постанову про утворення Кримської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки у складі РРФСР.

У травні 1944 р. кримські татари були депортовані з Криму, а Автономна Республіка була ліквідована. Замість неї в червні 1945 р. Указом Президії Верховної Ради РРФСР була створена Кримська область у складі Російської Федерації. У 1954 р. Президія Верховної Ради СРСР, ураховуючи спільність економіки, територіальну близькість, тісні господарські та культурні зв'язки Кримської області й України, ухвалила рішення про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

20 січня 1991 р. було проведено референдум щодо відновлення автономії. 28 січня 1991 р. Президія Верховної Ради УРСР ухвалила Постанову "Про звернення Кримської обласної Ради народних депутатів про поновлення Кримської АРСР", відповідно до якої питання про поновлення Кримської АРСР було винесено на розгляд Верховної Ради УРСР. І вже 12 лютого 1991 р. (тобто ще до часу проголошення державної незалежності України) Верховна Рада УРСР прийняла Закон "Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки", яким конституювався регіональний характер Кримської автономії. Відповідно, відновлення в 1991 р. у межах території Кримської області УРСР Автономної Республіки було зумовлено виключно політичними процесами – данина історії та свого роду спокута за провину влади перед кримськотатарським населенням, яке після Другої світової війни було депортовано за межі Кримського півострова.

Згідно з положеннями чинного законодавства України АРК сьогодні не є носієм державного суверенітету, не має права виходу зі складу України, не може вступати у політичні відносини з незалежними державами.

Автономна Республіка Крим має певні ознаки державності, а саме: в назві цього автономного утворення є слово "Республіка"; вона має свою Конституцію; вона має свій особливий представницький орган – Верховну Раду Автономної Республіки Крим, у якої є право приймати Конституцію та інші нормативно-правові акти АРК; вона також має свій уряд – Раду міністрів, який також видає нормативно-правові акти; має свою територію, свої прапор, герб, гімн, столицю, державну мову. Однак названі ознаки державності суттєво обмежуються іншими нормами розд. X Основного Закону [95]: Конституція Автономної Республіки Крим повинна затверджуватись не менш як половиною від конституційного складу Верховної Ради України; нормативно-правові акти владних органів АРК приймаються відповідно до Конституції України, законів України, актів Президента і Кабінету Міністрів України та на їх виконання.

АРК у межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її відання. Конституція України (ст. 137) визначає коло питань, з яких АРК здійснює нормативне регулювання: сільське господарство та ліси; меліорація і кар'єри; громадські роботи, ремесла та промисли; благодійництво; містобудування і житлове господарство; туризм, готельні справи, ярмарки; музеї, бібліотеки, театри, інші заклади культури, історико-культурні заповідники; транспорт загального користування, автошляхи, водопроводи; мисливство, рибальство; санітарна та лікарняна служби [95].

Правовий статус АРК виявляється в її компетенції. Згідно зі ст. 138 Конституції України [95] до відання АРК належать: призначення виборів депутатів Верховної Ради АРК, затвердження складу виборчої комісії АРК; організація і проведення місцевих референдумів; управління майном, що належить АРК; розроблення, затвердження та виконання бюджету АРК на основі єдиної податкової і бюджетної політики України; розроблення, затвердження та реалізація програм АРК з питань соціально-економічного та культурного розвитку, раціонального природокористування, охорони довкілля – відповідно до загальнодержавних програм; визнання статусу місцевостей як курортів; установа зон санітарної охорони курортів; участь у забезпеченні прав і свобод громадян, національної злагоди, сприяння охороні правопорядку та громадської безпеки; забезпечення функціонування

і розвитку державної та національних мов і культур в АРК; охорона та використання пам'яток історії; участь у розробленні та реалізації державних програм проведення депортованих народів; ініціювання введення надзвичайного стану та встановлення зон надзвичайної екологічної ситуації в АРК або в окремих її місцевостях. Законами України АРК можуть бути делеговані також інші повноваження.

Основними принципами Автономної Республіки Крим є (ч. 1 ст. 3 Конституції АРК) [93]: народовладдя; верховенство права; конституційність; дотримання та забезпечення прав і свобод людини та громадянина; законність; виборність; колегіальність; гласність; поєднання інтересів АРК і загальнодержавних інтересів України.

Основними гарантіями Автономної Республіки Крим є (ч. 2 ст. 3 Конституції АРК) [93]: правова, організаційна, фінансова, майнова, ресурсна самостійність у межах, установлених Конституцією України, що забезпечує здійснення повноважень АРК; урахування особливостей АРК, передбачених Конституцією України, органами державної влади України при прийнятті рішень, які стосуються АРК; державні гарантії статусу та повноважень, права власності АРК; судовий захист статусу та повноважень АРК.

Рішенням Конституційного Суду України [317] визнано такими, що відповідають Конституції України, положення Конституції АРК: "територія Автономної Республіки Крим визначається межами, які існували на 20 січня 1991 року – день проведення референдуму та на день набуття чинності законом України про відновлення автономної республіки" (абз. 1 п. 1 ст. 7); "Автономна Республіка Крим має свої символи: Герб, Прапор і Гімн. Музика та текст Гімну, описи Герба та Прапора Автономної Республіки Крим, а також порядок їх використання встановлюються нормативно-правовими актами Верховної Ради Автономної Республіки Крим".

Водночас у мотивувальній частині (абз. 5 підп. 3.1 п. 3) указанного Рішення Конституційний Суд України вважає некоректним використання в Конституції Автономної Республіки Крим словосполучення "столиця Автономної Республіки Крим" стосовно міста Сімферополя (п. 2 ст. 8), яке відповідно до законодавства України за статусом є адміністративним центром адміністративно-територіальної одиниці. У контексті положень ч. 7 ст. 20 Конституції України поняття "столиця України", якою є місто Київ, символізує єдиний загальнонаціональний і адміністративно-політичний центр України як унітарної, суверенної і незалежної держави.

Законом України "Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України" (надалі – Закон № 1207-VII) [175] **тимчасово окупованою територією** внаслідок збройної агресії Російської Федерації визначається:

1) сухопутна територія АРК і міста Севастополя, внутрішні води України цих територій;

2) внутрішні морські води та територіальне море України навколо Кримського півострова, територія виключної (морської) економічної зони України вздовж узбережжя Кримського півострова та прилеглого до узбережжя континентального шельфу України, на які поширюється юрисдикція органів державної влади України відповідно до норм міжнародного права, Конституції та законів України;

3) надра під територіями, зазначеними у пунктах 1 і 2, і повітряний простір над цими територіями. На цій території поширюється особливий правовий режим перетину меж тимчасово окупованої території, вчинення правочинів, проведення виборів і референдумів, реалізації інших прав і свобод людини і громадянина та передбачається особливий порядок забезпечення прав і свобод громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території.

Україна вживає всіх необхідних заходів щодо гарантування прав і свобод людини і громадянина, передбачених Конституцією та законами України, міжнародними договорами, всім громадянам України, які проживають на тимчасово окупованій території. Зокрема це захист: права на отримання документів, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус (ст. 6 Закону № 1207-VII) [175]; на зайнятість, пенсійне забезпечення, загальнообов'язкове державне соціальне страхування, соціальні послуги, освіту (ст. 7 Закону № 1207-VII) [175]; виборчих прав (ст. 8 Закону № 1207-VII) [175]; права власності (ст. 11 Закону № 1207-VII) [175]; права на спадкування (ст. 11¹ Закону № 1207-VII) [175] тощо. Україна зобов'язується підтримувати та забезпечувати економічні, фінансові, політичні, соціальні, інформаційні, культурні та інші зв'язки з громадянами України, які проживають на тимчасово окупованій території. Під час проведення виборів Президента України, народних депутатів України, всеукраїнського референдуму голосування громадян України на тимчасово окупованій території не організовується і не проводиться (ч. 1 ст. 8 Закону № 1207-VII) [175].

11.6. Правовий статус органів влади Автономної Республіки Крим та їх компетенція

Стаття 135 Конституції України [95] встановлює, що Автономна Республіка Крим (надалі – АРК) має свою Конституцію, яку приймає Верховна Рада АРК і затверджує Верховна Рада України не менш як половиною від її конституційного складу. Така процедура прийняття Конституції АРК, з одного боку, вказує на контроль вищих державних органів України і її відповідальність за економічний і культурний розвиток АРК, а з іншого – свідчить про те, що АРК не є суверенною.

Конституція АРК діє лише в межах її території; вона у значній мірі відтворює сформульовані у розд. I Конституції України основні принципи конституційного ладу.

У Рішенні [317] Конституційний Суд України вказав, що Верховна Рада України 23 грудня 1998 р., ухваливши Закон України "Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим", затвердила Конституцію АРК, прийняту 21 жовтня 1998 р. Верховною Радою АРК. Конституція України, встановлюючи вимогу щодо затвердження Конституції АРК Верховною Радою України не менше як половиною від її конституційного складу (ч. 1 ст. 135), безпосередньо не визначає форму правового акта, який закріпив би це затвердження. Верховна Рада України акт затвердження Конституції АРК визначила саме у формі закону України, а не постанови. Це відповідає конституційним засадам демократичної, правової держави, якою проголошено Україну (ст. 1 Конституції України), і є логічним продовженням формування законодавчої бази щодо вирішення питань адміністративно-територіального устрою держави. У системі нормативно-правових актів Закон України "Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим" [183] за юридичною силою рівноцінний іншим законам України, зокрема "Про місцеве самоврядування в Україні" [206], "Про столицю України – місто-герой Київ" [255]. Після Конституції України [95], що наділена найвищою юридичною силою (ч. 2 ст. 8), закони в ієрархії нормативно-правових актів посідають провідне місце. Згідно з положенням ст. 2 Закону України "Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим" [183] Конституція АРК набирає чинності одночасно з набранням чинності цим Законом. Тобто Конституція АРК органічно пов'язана із Законом про її затвердження. Конституція АРК, що затверджена Законом України, порівняно з нормативно-правовими актами Верховної Ради АРК і рішеннями Ради міністрів АРК має вищу юридичну силу.

Рішенням Конституційного Суду України [341] передбачено, що Конституція АРК і зміни до неї затверджуються законами України, щодо яких Конституція України передбачила особливий порядок їх прийняття. Так, підставою для ухвалення Верховною Радою України таких законів України є прийняття Верховною Радою АРК Конституції АРК або змін до неї. Як впливає зі змісту ст. 85, 135 Конституції України, без відповідних рішень Верховної Ради АРК такі закони України не можуть бути прийняті.

Специфіка конституційно-правового статусу автономії як складової України проявляється в закріпленні в Конституції АРК основних прав національностей, правового статусу мов і порядку їх застосування на території АРК. В АРК поряд з державною мовою забезпечується функціонування і розвиток, використання та захист російської, кримськотатарської, а також мов інших національностей; громадянам гарантується право виховання дітей рідною мовою в навчальних закладах державної, республіканської і комунальної форм власності або через національні культурні товариства. Офіційні документи, що посвідчують статус громадянина України, – паспорт, трудова книжка, документи про освіту, свідоцтво про народження, про шлюб та інші – виконуються українською та російською мовами, а за клопотанням громадянина – і кримськотатарською мовою.

Органи влади АРК є органами регіональної влади автономії. Представницьким органом є **Верховна Рада АРК** (гл. 6 Конституції АРК), яка представляє інтереси громадян, спільні інтереси населення, територіальних громад, місцевого самоврядування, Автономної Республіки Крим у цілому. Верховна Рада АРК здійснює свої повноваження з метою сприяння і забезпечення реалізації їх прав і законних інтересів, а також вирішення питань збалансованого соціально-економічного, культурного та іншого розвитку АРК (ст. 21 Конституції АРК) [93].

Верховна Рада АРК складається зі ста депутатів, які обираються на основі загального, рівного та прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років. Вона є повноважною за умови обрання не менше двох третин від її загального складу.

Депутатом Верховної Ради АРК може бути громадянин України, який має право голосу, досяг на день виборів вісімнадцяти років і проживає в Україні не менше п'яти років (ст. 23 Конституції АРК) [93]. Повноваження депутата Верховної Ради АРК припиняються одночасно з припиненням повноважень Верховної Ради АРК (ст. 24 Конституції АРК) [93].

Чергові вибори до Верховної Ради АРК відбуваються в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Верховної ради АРК, обраної на чергових виборах. Вибори депутатів Верховної Ради АРК відповідно до Закону України "Про місцеві вибори" [207] проводяться за пропорційною виборчою системою в багатомандатному виборчому окрузі за виборчими списками місцевих організацій політичних партій із закріпленням кандидатів за територіальними виборчими округами, на які поділяється багатомандатний виборчий округ, що збігається з територією АРК.

Стаття 8 Закону України "Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України" [175] закріплює, що на цій території вибори депутатів Верховної Ради АРК, депутатів місцевих рад, сільських, селищних, міських голів, місцевий референдум не проводяться.

Діяльність Верховної Ради АРК здійснюється *сесійно* і складається з пленарних засідань Верховної Ради АРК і засідань її органів.

Верховна Рада АРК вирішує питання, віднесені Конституцією України, Конституцією Автономної Республіки Крим і законами України до відання АРК, за винятком тих, щодо яких рішення приймаються республіканським (місцевим) референдумом або Радою міністрів та іншими органами виконавчої влади АРК. Це питання сільського господарства та лісів; меліорації і кар'єрів; громадських робіт, ремесел і промислів; благодійництва; містобудування і житлового господарства; туризму, готельної справи, ярмарок; музеїв, бібліотек, театрів, інших закладів культури, історико-культурних заповідників; транспорту загального користування, автошляхів, водопроводів; мисливства, рибальства; санітарної і лікарняної служб.

До компетенції Верховної Ради Автономної Республіки Крим належить:

1) прийняття Конституції АРК і подання її на затвердження Верховної Ради України, нормативно-правових актів, внесення в установленому порядку змін і доповнень до них, роз'яснення порядку їх застосування; визначення порядку та забезпечення контролю за виконанням Конституції АРК і нормативно-правових актів Верховної Ради АРК в межах її компетенції;

2) призначення чергових виборів депутатів Верховної Ради АРК, затвердження складу виборчої комісії АРК;

3) прийняття рішення про проведення республіканського (місцевого) референдуму;

4) визначення порядку управління майном, яке належить АРК;

5) визначення порядку управління майном, яке знаходиться на балансі Верховної Ради АРК;

6) визначення переліку майна АРК, яке підлягає і яке не підлягає приватизації;

7) затвердження бюджету АРК і внесення змін до нього, контроль за його виконанням, прийняття рішення щодо звіту про його виконання; утворення Рахункової палати Верховної Ради АРК для здійснення контролю від імені Верховної Ради АРК за використанням коштів бюджету АРК органами виконавчої влади; призначення на посаду і звільнення з посади голови Рахункової палати Верховної Ради АРК за поданням Голови Верховної Ради АРК;

8) установлення податків і пільг щодо оподаткування згідно з законами України;

9) за пропозицією Ради міністрів АРК прийняття рішень про випуск місцевих позик;

10) за пропозицією Ради міністрів АРК визначення порядку утворення цільових (у тому числі валютних) фондів; затвердження положень про ці фонди; контроль за використанням коштів зазначених фондів; затвердження звітів про використання зазначених фондів;

11) за поданням Ради міністрів АРК затвердження програм АРК з питань соціально-економічного та культурного розвитку; раціонального природокористування, охорони навколишнього природного середовища відповідно до загальнодержавних програм, внесення змін до них і контроль за їх виконанням;

12) вирішення питань адміністративно-територіального устрою згідно з законами України; визнання статусу місцевостей як курортів, установлення зон санітарної охорони курортів, вирішення питань організації і розвитку курортно-рекреаційної сфери та туризму;

13) у межах компетенції Верховної Ради АРК – вирішення питань забезпечення прав і свобод громадян, національної згоди, сприяння охороні правопорядку та громадської безпеки;

14) у межах компетенції Верховної Ради АРК – вирішення питань щодо забезпечення функціонування і розвитку державної, російської, кримськотатарської та інших національних мов і культур в АРК, охорони та використання пам'яток історії та культури, визначення мови роботи та діловодства республіканських органів;

15) участь у формуванні основних принципів внутрішньополітичної, зовнішньоекономічної та зовнішньополітичної діяльності України з питань, що стосуються інтересів АРК;

16) обрання Голови Верховної Ради АРК, його першого заступника і заступника, звільнення їх з посад;

17) утворення Президії Верховної Ради АРК, постійних і тимчасових комісій Верховної Ради АРК, обрання голів постійних і тимчасових комісій;

18) затвердження Регламенту Верховної Ради АРК, внесення змін і доповнень до нього;

19) утворення апарату Верховної Ради АРК, затвердження його структури, чисельності та кошторису витрат на його утримання; визначення порядку організації та діяльності апарату; призначення на посади та звільнення з посад за поданням Голови Верховної Ради АРК керівника Секретаріату та керуючого справами Верховної Ради АРК;

20) призначення на посаду та звільнення з посади за поданням Голови Верховної Ради АРК Голови Ради міністрів АРК згідно з Конституцією України та законами України;

21) призначення за поданням Голови Ради міністрів АРК заступників Голови Ради міністрів АРК, міністрів, голів республіканських комітетів АРК;

22) затвердження за поданням Голови Ради міністрів АРК структури та чисельності Ради міністрів АРК, її апарату та кошторису витрат на їх утримання;

23) утворення і ліквідація за пропозицією Голови Ради міністрів АРК міністерств і республіканських комітетів АРК у межах коштів, передбачених бюджетом АРК;

24) звільнення з посад членів Ради міністрів АРК на підставі й у порядку, передбачених Конституцією України і законами України, Конституцією АРК, нормативно-правовими актами Верховної Ради АРК;

25) заслуховування інформації про діяльність, погодження призначення на посади та звільнення з посад начальника Головного управління Міністерства внутрішніх справ України в Криму, начальника Головного управління юстиції Міністерства юстиції України в АРК, генерального директора Державної телерадіокомпанії "Крим"; погодження призначення на посаду Прокурора АРК;

26) зупинення дії постанов і розпоряджень Ради міністрів АРК з питань виконання державних функцій і повноважень у випадках, якщо вони суперечать Конституції України та законам України, актам Президента України

та Кабінету Міністрів України, Конституції АРК і нормативно-правовим актам Верховної Ради АРК, – з одночасним зверненням до Президента України про їх скасування; скасування постанов і розпоряджень Ради міністрів АРК з питань, віднесених до відання АРК, у випадку, якщо вони суперечать Конституції України, Конституції АРК, законам України та нормативно-правовим актам Верховної Ради АРК;

27) ініціювання введення надзвичайного стану та встановлення зон надзвичайної екологічної ситуації в АРК або окремих її місцевостях у випадках, передбачених законодавством України;

28) заслуховування звітів Голови Ради міністрів АРК і членів Ради міністрів АРК, не більше двох разів на рік;

29) прийняття рішень Верховної Ради АРК про звільнення з посади Голови Ради міністрів АРК, інших членів Ради міністрів АРК у зв'язку з висловленням недовіри; у разі прийняття рішення про звільнення з посади Голови Ради міністрів АРК у зв'язку з висловленням недовіри простою більшістю голосів депутатів від загального складу Верховної Ради АРК. Звільнення Голови Ради міністрів АРК з посади відбувається у порядку, передбаченому Конституцією України. Відповідно до Закону України "Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим" [150] у разі прийняття рішення про звільнення з посади Голови Ради міністрів АРК у зв'язку з висловленням недовіри двома третинами голосів депутатів від загального складу Верховної Ради АРК Президент України дає згоду на таке звільнення;

30) заснування республіканських засобів масової інформації;

31) вирішення у межах повноважень, наданих Верховній Раді АРК Конституцією України та законами України, питань, що стосуються земельних відносин, використання природних ресурсів, розмірів плати за використання природних ресурсів, розмірів плати за користування ними та інших;

32) затвердження символіки, заснування Грамоти і Почесної грамоти Верховної Ради АРК, почесних звань та інших відзнак АРК згідно з законодавством України;

33) заслуховування звітів комісій, керівників органів, які утворює, обирає і формує Верховна Рада АРК, і посадових осіб, яких вона призначає, обирає або затверджує;

34) згідно з Законом України "Про статус депутата Верховної Ради АРК" [251] і нормативно-правовими актами Верховної Ради АРК розгляд запитів депутатів, прийняття рішень щодо запитів;

35) прийняття відповідно до законів України рішень про: організацію територій і об'єктів природно-заповідного фонду АРК та інших територій,

які підлягають особливій охороні; оголошення природних та інших об'єктів, що мають історичну, культурну, екологічну або наукову цінність, пам'ятками історії або культури, які охороняються законом;

36) визначення порядку укладення і затвердження договорів і угод від імені Автономної Республіки Крим з питань, віднесених до відання АРК, затвердження договорів і угод.

Верховна Рада АРК здійснює інші повноваження, віднесені до її відання Конституцією України та законами України, а також ті, що віднесені до її відання Конституцією АРК і нормативно-правовими актами Верховної Ради АРК у межах її компетенції (ст. 26 Конституції АРК) [93].

Верховна Рада АРК більшістю голосів депутатів від їх загального складу приймає Конституцію АРК, зміни та доповнення до неї, які набирають чинності після затвердження їх Верховною Радою України й опублікування.

Верховна Рада АРК щодо питань, які мають нормативно-правовий характер, приймає *постанови*. З питань організаційно-розпорядчого характеру Верховна Рада АРК приймає *рішення*. Постанови та рішення Верховної Ради АРК приймаються на її засіданні відкритим або таємним голосуванням більшістю голосів депутатів від загального складу Верховної Ради АРК.

Право внесення проєктів нормативно-правових актів до Верховної Ради АРК належить депутатам Верховної Ради АРК (які реалізують його індивідуально або колективно), а також Раді міністрів АРК. Нормативно-правові акти Верховної Ради АРК підписуються Головою Верховної Ради АРК протягом чотирнадцяти днів після їх прийняття і набирають чинності у порядку, встановленому Конституцією АРК і нормативно-правовими актами Верховної Ради АРК.

З мотивів невідповідності нормативно-правових актів Верховної Ради АРК Конституції та законам України Президент України може зупинити їх дію з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності.

Рада міністрів АРК є урядом АРК і як орган виконавчої влади АРК самостійно здійснює виконавчі функції і повноваження з питань, віднесених до відання АРК Конституцією України, Конституцією АРК і законами України; державні виконавчі функції і повноваження, делеговані законами України. Рада міністрів АРК здійснює виконавчу владу безпосередньо та через міністерства АРК, республіканські комітети АРК, інші органи виконавчої влади АРК, спрямовує, координує та контролює їх діяльність.

Рада міністрів АРК як колегіальний орган формується Верховною Радою АРК на строк її повноважень, відповідальна перед нею і очолюється Головою Ради міністрів АРК.

З питань виконання державних функцій і повноважень Рада міністрів АРК, Голова Ради міністрів АРК, його заступники, керівники відповідних міністерств і республіканських комітетів АРК підзвітні та підконтрольні Кабінету Міністрів України, а керівники місцевих державних адміністрацій – Раді міністрів АРК (ст. 35 Конституції АРК) [93].

Рада міністрів АРК здійснює виконавчі функції та повноваження з віднесених до самостійного відання АРК питань: розвитку економіки; планування економічного та соціального розвитку; фінансової, кредитної та цінової політики; промисловості; паливно-енергетичного комплексу; сільського господарства; землеустрою; лісового господарства; водогосподарського будівництва та зрошуваного землеробства; організації і розвитку курортно-рекреаційної сфери та туризму; управління санаторно-курортними та туристичними комплексами АРК; зовнішньоекономічної діяльності та зовнішніх зв'язків; транспорту, зв'язку та дорожнього будівництва; житлово-комунального господарства та благоустрою, архітектури та містобудування; торговельного та побутового обслуговування населення; організації та розвитку освіти, науки, культури, мистецтва, охорони пам'яток історії та культури; поліграфії та видавничої справи; охорони навколишнього природного середовища; організації та забезпечення безпечних і здорових умов життя населення, організації та розвитку охорони здоров'я, фізичної культури та спорту; праці, її оплати, умов і охорони праці, соціальних питань та зайнятості населення, соціального захисту населення; забезпечення законності, охорони громадського порядку та прав громадян; міжнаціональних відносин; молодіжної політики, охорони материнства та дитинства; управління майном АРК у порядку, визначеному Верховною Радою АРК. Крім того, Рада міністрів АРК здійснює державні виконавчі функції, делеговані відповідно до Конституції України. Рада міністрів АРК виконує інші функції та повноваження, передбачені Конституцією України, Конституцією АРК, законами України, нормативно-правовими актами Верховної Ради АРК у межах її компетенції.

Рада міністрів АРК здійснює управління майном, яке знаходиться на її балансі Ради, засновує власний друкований орган, здійснює інші повноваження, передбачені Конституцією АРК, законами України, нормативно-правовими актами Верховної Ради АРК, прийнятими в межах її компетенції.

Рада міністрів АРК у межах своєї компетенції видає постанови, рішення і розпорядження, обов'язкові до виконання на всій території Республіки. У порядку, який визначається Верховною Радою АРК, Рада міністрів АРК укладає договори та угоди з питань, віднесених до відання АРК (ст. 38 Конституції АРК) [93].

Голова Ради міністрів АРК призначається на посаду та звільняється з посади Верховною Радою АРК за поданням її Голови та за погодженням з Президентом України. Заступники Голови Ради міністрів АРК, міністри та голови республіканських комітетів АРК призначаються на посади Верховною Радою АРК за поданням Голови Ради міністрів АРК. Керівники місцевих державних адміністрацій в АРК призначаються на посади та звільняються з посад Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України, погодженим з Головою Верховної Ради АРК і Головою Ради міністрів АРК, Постійним представником Президента України в АРК.

Рада міністрів АРК не більше двох разів на рік подає Верховній Раді АРК звіт про свою діяльність у цілому (комплексний), а також щокварталу – письмову інформацію про стан справ у соціально-економічній, культурній та інших сферах АРК.

Згідно зі ст. 139 Конституції України [95] в АРК діє **Представництво Президента України**, статус якого визначається Законом України "Про Представництво Президента України в АРК" [235]. Представництво є державним органом, утвореним відповідно до Конституції України з метою сприяння виконанню в АРК повноважень, покладених на Президента України (як постійно діючий єдиноначальний консультативно-допоміжний орган). Представництво утворюється Президентом України та підпорядковується безпосередньо йому. Його очолює Постійний Представник Президента України в АРК. У своїй діяльності Представництво керується Конституцією і законами України, указами та розпорядженнями Президента України й актами Кабінету Міністрів України.

Основними повноваженнями Представництва є:

вжиття заходів до забезпечення належного виконання актів законодавства України Верховною Радою АРК і Радою міністрів АРК, районними державними адміністраціями й органами місцевого самоврядування в АРК; сприяння додержанню конституційних прав і свобод людини і громадянина та досягненню міжнаціональної злагоди; аналіз нормативно-правових актів Верховної Ради АРК і Ради міністрів АРК щодо їх відповідності Конституції та законам України і в разі потреби винесення пропозицій про зміни,

скасування або зупинення їх дії. Пункт 16 ст. 106 Конституції України [95] передбачає, що Президент України скасовує акти Ради Міністрів АРК; ч. 2 ст. 137 Основного Закону [95] установлює, що Президент України може зупинити дію актів Верховної Ради АРК з одночасним зверненням до Конституційного Суду України;

готує і подає на розгляд Президентові України аналітичні матеріали з питань розвитку соціально-економічних і політичних процесів в АРК;

сприяє Президентові України у вирішенні кадрових питань в АРК;

аналізує практику діяльності органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, релігійних організацій в АРК, сприяє їх взаємодії з органами державної влади України;

узагальнює відомості про громадську думку щодо економічної та соціальної ситуації в АРК, інформує Президента України з цих питань.

Постійний Представник Президента України в АРК здійснює загальне керівництво діяльністю Представництва, несе персональну відповідальність за виконання покладених на Представництво завдань, призначається на посаду та звільняється з посади Президентом України; має заступників, яких призначає на посаду та звільняє з посади Президент України за поданням Постійного Представника.

Указом Президента України "Питання Представництва Президента України в АРК" [425] затверджено граничну чисельність працівників Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим у кількості двадцяти восьми штатних одиниць і структуру Представництва у складі: Постійного Представника Президента України в АРК; першого заступника Постійного Представника Президента України в АРК; заступника Постійного Представника Президента України в АРК; керівника апарату Представництва Президента України в АРК; служби правового аналізу; служби по роботі з громадянами, які переселилися з тимчасово окупованої території; служби з питань реінтеграції та деокупації АРК; аналітично-інформаційної служби; служби міжнародних зв'язків; служби фінансового та матеріально-технічного забезпечення.

Указом визнано за доцільне тимчасове розміщення Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим у місті Херсоні, а також окремих структурних підрозділів Представництва для забезпечення оперативної його взаємодії з центральними органами виконавчої влади, консультативними, дорадчими та іншими допоміжними органами і службами, утвореними при Президентові України, – у місті Києві.

Згідно з положеннями Конституції України, правосуддя в АРК здійснюється судами, що належать до єдиної судової системи судів України. Законом України "Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України" [175] у зв'язку з неможливістю здійснювати правосуддя судами АРК і м. Севастополя на тимчасово окупованих територіях змінено територіальну підсудність судових справ, підсудних розташованим на території АРК і м. Севастополя судам, і забезпечується їх розгляд відповідними судами м. Києва.

Контрольні запитання

1. Охарактеризуйте Україну за формою територіального устрою і розкрийте зміст принципу унітаризму.
2. Що таке адміністративно-територіальний устрій? Визначте систему та принципи адміністративно-територіального устрою України.
3. Розкрийте порядок утворення адміністративно-територіальних одиниць і зміни їх статусу.
4. У чому полягають особливості автономії в унітарній державі?
5. Визначте правовий статус Автономної Республіки Крим.
6. Охарактеризуйте органи влади Автономної Республіки Крим і визначте їх компетенцію.

Рекомендована література: [37; 68; 89; 90; 91 – 99; 142; 147; 150; 153; 158; 164; 175; 183; 206; 207; 226; 235; 238; 240; 251; 254; 255; 302; 304; 307; 317; 320; 326; 329; 333; 341; 349; 350; 378; 385; 406; 409; 414; 424 – 426].

12. Конституційні засади місцевого самоврядування в Україні

- 12.1. Місцеве самоврядування як конституційно-правовий інститут: поняття, природа та сутність.
- 12.2. Система та принципи місцевого самоврядування України.
- 12.3. Правовий статус органів місцевого самоврядування та їх повноваження.
- 12.4. Матеріально-фінансова основа місцевого самоврядування.
- 12.5. Гарантії місцевого самоврядування.

Ключові слова: місцеве самоврядування, децентралізація, система місцевого самоврядування, принципи місцевого самоврядування, територіальна громада, об'єднані територіальні громади, органи місцевого самоврядування, місцеві ради, депутат місцевої ради, виконавчі органи місцевих рад; сільський, селищний, міський голова, староста; органи самоорганізації населення, місцевий референдум, загальні збори громадян, громадські слухання, місцеві ініціативи, місцевий бюджет, дотації, субвенції, гарантії місцевого самоврядування.

12.1. Місцеве самоврядування як конституційно-правовий інститут: поняття, природа та сутність

Місцеве самоврядування в Україні – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України (ст. 2 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні") [206].

Місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як **безпосередньо** (місцевий референдум, вибори та загальні збори), так і через **представницькі органи** – сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні й обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст.

Таке законодавче закріплення і визначення терміну "місцеве самоврядування" повністю відповідає існуючим міжнародним стандартам. Так, Європейська хартія місцевого самоврядування дає таке визначення: місцеве самоврядування означає право та реальну здатність органів місцевого самоврядування регламентувати значну частину публічних справ і управляти нею, діючи в межах закону, під свою відповідальність і в інтересах місцевого населення. Це право здійснюється виборними та виконавчими органами, а також безпосередньо територіальною громадою шляхом використання різних форм прямої демократії [55].

У теорії місцевого самоврядування існує декілька підходів до визначення його юридичної природи:

а) державницька теорія, яка передбачала тісний зв'язок органів самоврядування із загальними засадами державного устрою і виходила із необхідності включення цих установ до загальнодержавної системи;

б) громадівська теорія, прихильники якої розглядають первинні суб'єкти місцевого самоврядування громади як самостійне джерело публічної влади, яке не належить державі, а є самостійною (муніципальною) владою;

в) теорія муніципального дуалізму є симбіозом попередніх теорій. Згідно з цією теорією органи місцевого самоврядування є незалежними від держави тільки в суто громадівських (місцевих) справах, а у політичній сфері вони є органами держави, що виконують її функції.

12.2. Система та принципи місцевого самоврядування України

За ст. 5 Закону "Про місцеве самоврядування в Україні" (надалі – Закон) до системи місцевого самоврядування включено: територіальну громаду; сільську, селищну, міську раду; сільського, селищного, міського голову; виконавчі органи сільської, селищної, міської ради; районні й обласні ради; органи самоорганізації населення [206]. Однак таке законодавче трактування науковці П. Д. Біленчук, В. В. Кравченко, М. В. Підмогильний розглядають [13] як систему тільки суб'єктів місцевого самоврядування або місцевого самоврядування в структурно-організаційному плані. Крім того, остання розглядається і з точки зору системи форм здійснення місцевого самоврядування – як форми безпосередньої та представницької демократії, які використовуються в ній. Таким чином, місцеве самоврядування розглядають в двох аспектах: як систему форм здійснення місцевого самоврядування та як систему його суб'єктів.

Якщо розглядати місцеве самоврядування як систему форм його здійснення, то до форм представницької демократії відносять представницькі органи – ради та місцевих голів, а до форм безпосередньої – місцевий референдум, місцеві вибори, загальні збори громадян, місцеві ініціативи, громадські слухання, організацію і участь у мітингах, походах, демонстраціях, пікетуваннях на місцевому рівні, участь населення в роботі органів місцевого самоврядування на добровільних засадах як експертів, спеціалістів, консультантів, громадських контролерів.

Територіальна громада є первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень. Вона включає жителів села (кількох сіл), селища, міста. Положення Закону [206] визначають, що територіальну громаду становлять жителі, які постійно проживають у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл,

що мають єдиний адміністративний центр. Таке добровільне об'єднання громад відбувається за рішенням місцевих референдумів відповідних територіальних громад сіл.

До **органів місцевого самоврядування** належать: а) сільські, селищні, міські ради; б) районні й обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст.

Сільські, селищні, міські ради можуть мати свої виконавчі органи. Територіальні громади на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування обирають, відповідно, сільського, селищного, міського голів, які очолюють виконавчий орган ради і головують на її засіданнях. Для певних областей і районів створюються не виконавчі органи, а виконавчі апарати відповідної ради. Голови районної та обласної рад обираються відповідною радою і очолюють виконавчий апарат ради. Функції виконавчих органів районних і обласних рад (виходячи з положень ст. 118 Конституції України) виконують відповідні державні адміністрації, яким делегуються ці повноваження.

Право членів територіальної громади брати участь у здійсненні місцевого самоврядування реалізується в таких **формах**: місцеві референдуми; вибори депутатів місцевих рад і передбачених законом посадових осіб місцевого самоврядування (місцеві вибори); загальні збори громадян за місцем проживання; колективні й індивідуальні звернення; громадські слухання; місцеві ініціативи; участь у роботі органів місцевого самоврядування та робота на виборних посадах міського самоврядування; інші форми, не заборонені законом.

Місцевий референдум є формою вирішення територіальною громадою питань місцевого значення шляхом прямого волевиявлення. Предметом місцевого референдуму може бути будь-яке питання, віднесене Конституцією України та іншими законами до відання місцевого самоврядування. На місцевий референдум не можуть бути винесені питання, віднесені законом до відання органів державної влади. Рішення, прийняті місцевим референдумом, є обов'язковими для виконання на відповідній території і мають вищу юридичну силу порівняно з рішеннями рад, їх виконавчих органів і посадових осіб місцевого самоврядування.

Загальні збори громадян за місцем проживання є формою їх безпосередньої участі у вирішенні питань місцевого значення. Рішення загальних зборів з питань, що належать до відання місцевого самоврядування, які стосуються суто внутрішніх питань самоорганізації територіальної

громади та її членів, є обов'язковими для виконання органами територіальної самоорганізації населення, окремими членами територіальної громади. На загальних зборах можуть бути прийняті рішення, в яких містяться звернення чи пропозиції до відповідних рад, їх виконавчих органів, посадових осіб, керівників підприємств, установ та організацій. Такі рішення мають бути розглянуті відповідними суб'єктами у визначені законом строки.

Громадські слухання – це право зустрічатися з депутатами відповідної ради та посадовими особами місцевого самоврядування, під час яких члени територіальної громади можуть заслуховувати їх, порушувати питання та вносити пропозиції з питань місцевого значення, що належать до відання місцевого самоврядування. Громадські слухання повинні проводитися не рідше одного разу на рік.

Місцеві ініціативи означають, що члени територіальної громади мають право ініціювати розгляд у раді (в порядку місцевої ініціативи) будь-якого питання, віднесене до відання місцевого самоврядування. Порядок внесення такої ініціативи на розгляд ради визначається представницьким органом місцевого самоврядування або статутом територіальної громади. Місцева ініціатива, внесена на розгляд ради в установленому порядку, підлягає обов'язковому розгляду на відкритому засіданні ради за участю членів ініціативної групи з питань місцевої ініціативи. Рішення ради, прийняте з питання, внесеного на її розгляд шляхом місцевої ініціативи, обнародується в порядку, встановленому представницьким органом місцевого самоврядування або статутом територіальної громади.

Одним з елементів системи місцевого самоврядування є **органи самоорганізації населення** (будинкові, вуличні, квартальні комітети, комітети мікрорайонів тощо).

Основними завданнями органів самоорганізації населення є:

- 1) створення умов для участі жителів у вирішенні питань місцевого значення в межах Конституції і законів України;
- 2) задоволення соціальних, культурних, побутових та інших потреб жителів шляхом сприяння у наданні їм відповідних послуг;
- 3) участь у реалізації соціально-економічного, культурного розвитку відповідної території, інших місцевих програм.

Орган самоорганізації населення створюється за територіальною ознакою. Територією, у межах якої діє орган самоорганізації населення, може бути частина території села, селища, міста, району в місті, у межах якої проживають жителі, які обрали цей орган. Територія, у межах якої діє орган

самоорганізації населення, визначається рішенням ради, що дала дозвіл на створення:

сільського, селищного комітету – в межах території села, селища, якщо його межі не збігаються з межами діяльності сільської, селищної ради;

вуличного, квартального комітету – в межах території кварталу, кількох, однієї або частини вулиці з прилеглими провулками в місцях індивідуальної забудови;

комітету мікрорайону – в межах території окремого мікрорайону, житлово-експлуатаційної організації в містах;

будинкового комітету – в межах будинку (кількох будинків) у державному та громадському житловому фонді та фонді житлово-будівельних кооперативів;

комітету району в місті – в межах одного або кількох районів у місті, якщо його межі не збігаються з межами діяльності районної у місті ради.

З ініціативою про створення органу самоорганізації населення до сільської, селищної, міської, районної у місті (у разі її створення) ради можуть звернутися збори (конференція) жителів за місцем проживання за умови, якщо в них брало участь (було представлено) не менше половини жителів відповідної території, які мають право голосу. На зборах (конференції) жителів за місцем проживання обирається також ініціативна група, члени якої будуть представляти інтереси жителів – учасників зборів (конференції) у відповідній місцевій раді. Рішення зборів (конференції) приймається більшістю голосів їх учасників. Ініціативна група подає до сільської, селищної, міської, районної у місті (у разі її створення) ради заяву про створення органу самоорганізації населення, протокол зборів (конференції) жителів за місцем проживання про ініціювання створення органу самоорганізації населення із зазначенням основних напрямів діяльності створюваного органу самоорганізації населення, а також список учасників зборів (конференції) жителів за місцем проживання із зазначенням прізвища, імені, по батькові, року народження, серії і номера паспорта та домашньої адреси кожного учасника зборів (конференції) жителів.

Дозвіл на створення органу самоорганізації населення надається *сільською, селищною, міською, районною у місті (у разі її створення) радою*. У рішенні ради про надання дозволу на створення органу самоорганізації населення мають бути обов'язково визначені його назва, основні напрями діяльності, повноваження та умови їх здійснення, територія, в межах якої має діяти орган самоорганізації населення.

Орган самоорганізації населення обирається у складі керівника, заступника (заступників) керівника, секретаря, інших членів. Обраними до складу органу самоорганізації населення вважаються особи, які одержали більше половини голосів учасників зборів (конференції) жителів за місцем проживання. Члени органу самоорганізації населення можуть бути достроково відкликані за рішенням зборів (конференції) жителів за місцем проживання, що утворили такий орган.

Місцеве самоврядування в Україні здійснюється на **принципах**: народовладдя; законності; гласності; колегіальності; поєднання місцевих і державних інтересів; виборності; правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності в межах повноважень, визначених законами; підзвітності та відповідальності перед територіальними громадами їх органів і посадових осіб; державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування; судового захисту прав місцевого самоврядування.

12.3. Правовий статус органів місцевого самоврядування та їх повноваження

Вибори депутатів сільської та селищної ради є вільними та проводяться на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування за мажоритарною виборчою системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах. **Рада** вважається правомочною за умови обрання не менше двох третин депутатів від загального складу ради. Вибори депутатів міської, районної в місті, обласної ради проводяться за пропорційною виборчою системою – за виборчими списками від організацій політичних партій (виборчих блоків організацій політичних партій) у багатомандатному виборчому окрузі, межі якого збігаються з межами відповідного міста, району в місті, району, області, міст Києва та Севастополя згідно з існуючим адміністративно-територіальним устроєм.

Строк повноважень усіх місцевих рад – п'ять років. Повноваження ради можуть бути припинені достроково за рішенням місцевого референдуму Верховною Радою України у разі: а) якщо рада прийняла рішення з порушенням Конституції та законів України, прав і свобод громадян, ігноруючи цим вимоги компетентних органів про приведення цих рішень у відповідність до закону; б) якщо сесії ради не проводяться без поважних причин у строки, встановлені Законом "Про місцеве самоврядування в Україні" (надалі – Закон) [206], або рада не вирішує питань, віднесених до її відання.

Виконавчі органи місцевих рад є підконтрольними та підзвітними відповідним місцевим радам. Головними функціями виконавчих органів рад є виконавча (тобто організація виконання рішень відповідної ради), та розпорядча (тобто самостійний розгляд чи вирішення питань, віднесених до відання місцевого самоврядування).

Територіальні громади обирають, відповідно, **сільського, селищного, міського голову**, який очолює виконавчий орган ради та головує на її засіданнях (ч. 2 ст. 141 Конституції України) [95]. Вибори сільського, селищного, міського голови проводяться за мажоритарною виборчою системою відносної більшості в єдиному одномандатному виборчому окрузі, межі якого збігаються з межами села, селища, міста. Сільський, селищний, міський голова є головною посадовою особою територіальної громади (ч. 1 ст. 12 Закону) [206].

Сільські, селищні, міські ради правомочні розглядати та вирішувати питання, віднесені Конституцією та законами України до їх відання. Закон (ст. 26) [206] визначає виключну компетенцію сільських, селищних, міських рад з питань, які можуть бути вирішені виключно на пленарних засіданнях відповідної ради. До них, зокрема, належать питання: щодо самоорганізації ради та формування її органів; організації та функціонування системи місцевого самоврядування; економічного та соціального розвитку території, бюджету, управління комунальної власності.

Місцеві ради реалізують свої функції та повноваження в межах відповідних організаційно-правових форм роботи.

Сільська, селищна, міська, районна у місті (у разі її створення), районна, обласна рада проводить свою роботу **сесійно**. Сесія є основною організаційною формою роботи місцевих рад. Сесія складається з пленарних засідань ради, а також засідань постійних комісій ради. Перша сесія новообраної сільської, селищної, міської, районної у місті ради скликається відповідною територіальною виборчою комісією не пізніше як через місяць після обрання ради у правомочному складі. Її відкриває і веде голова цієї виборчої комісії.

Першу сесію районної, обласної ради скликає і веде голова відповідної територіальної виборчої комісії. Наступні сесії сільської, селищної, міської ради скликаються відповідно сільським, селищним, міським головою; а районної у місті, районної, обласної – головою відповідної ради.

Сесія ради скликається в міру необхідності, але не рідше одного разу на квартал.

Постійні комісії є органами ради, які створюються для вивчення, попереднього розгляду та підготовки питань, які належать до її відання, здійснення контролю за виконанням рішень ради, її виконавчого комітету. Постійні комісії обираються радою з числа її депутатів на строк її повноважень у складі голови та членів комісії. Перелік, функціональна спрямованість і порядок організації роботи постійних комісій визначаються відповідною радою. Постійні комісії за дорученням ради або за власною ініціативою: попередньо розглядають проєкти програм соціально-економічного та культурного розвитку, місцевого бюджету, звіти про виконання програм і бюджету; вивчають і готують питання про стан і розвиток відповідних галузей господарського та соціально-культурного будівництва, інші питання, які вносяться на розгляд ради; розробляють проєкти рішень ради та готують висновки з цих питань; виступають на сесіях ради з доповідями та співповідями.

Обласні та районні ради є органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст, у межах повноважень, визначених законодавством. Вони не є представницькими органами обласних і районних громад. Конституція України не визнає наявності таких громад і не розглядає населення області, району як суб'єкти місцевого самоврядування. Конституція України (ст. 143) [95] до відання обласних, районних рад відносить: затвердження програм соціально-економічного та культурного розвитку відповідних областей і районів і контроль за їх виконанням; затвердження районних і обласних бюджетів, які формуються з коштів державного бюджету для їх відповідного розподілу між територіальними громадами або для виконання спільних проєктів і з коштів, залучених на договірних засадах з місцевих бюджетів для реалізації спільних соціально-економічних і культурних програм; контроль за їх виконанням; вирішують інші питання, віднесені законом до їх компетенції.

Очолює обласну, районну раду її **голова**, який обирається відповідною радою з числа її депутатів у межах строку повноважень ради таємним голосуванням. Повноваження голови ради можуть бути припинені радою достроково, якщо за його звільнення проголосувало не менше як дві третини депутатів від загального складу ради шляхом таємного голосування. Голова ради працює в раді на постійній основі. Він не може мати іншого представницького мандата, суміщати свою службову діяльність з іншою роботою, в тому числі на громадських засадах (крім викладацької, наукової та творчої в позаурочний час), провадити підприємницьку діяльність, одержувати від цього прибуток.

Обласна, районна рада може утворити **президію (колегію ради)** у складі голови ради, його заступника, голів постійних комісій ради, уповноважених представників депутатських груп і фракцій; вона є дорадчим органом ради. Президія (колегія) ради попередньо готує узгоджені пропозиції і рекомендації з питань, що їх передбачається внести на розгляд ради; може приймати рішення, які мають дорадчий характер. Обласна, районна рада не утворює власних органів, а відповідні повноваження, як правило, делегуються нею обласній, районній державній адміністрації.

Організаційне, правове, інформаційне, аналітичне, матеріально-технічне забезпечення діяльності ради, її органів, депутатів здійснює **виконавчий апарат ради**, який утворюється відповідною радою. Він сприяє здійсненню відповідною радою взаємодії і зв'язків з територіальними громадами, місцевими органами виконавчої влади, органами та посадовими особами місцевого самоврядування. Виконавчий апарат ради за посадою очолює голова відповідної ради.

Сільський, селищний, міський голова є головною посадовою особою територіальної громади, відповідно, села (добровільного об'єднання в одну територіальну громаду жителів кількох сіл), селища, міста. Він здійснює три функції: представляє територіальну громаду у відносинах з іншими територіальними громадами, органами державної влади, підприємствами, установами, організаціями; головує на пленарних засіданнях відповідної ради; очолює виконавчий комітет відповідної ради. У межах своїх повноважень сільський, селищний, міський голова видає розпорядження.

Виконавчі органи рад – це їх виконавчі комітети, відділи, управління та інші створювані радами виконавчі органи. Виконавчі органи сільських, селищних, міських, районних у містах рад є підконтрольними і підзвітними відповідним радам, а з питань здійснення делегованих їм повноважень органів виконавчої влади – також підконтрольними відповідним органам виконавчої влади. Виконавчий комітет ради утворюється радою на строк її повноважень у складі: сільського, селищного, міського голови, районної в місті ради – голови відповідної ради, заступника (заступників) сільського, селищного, міського голови з питань діяльності виконавчих органів керуючого справами (секретаря) виконавчого комітету; також керівників відділів, управлінь та інших виконавчих органів ради; інших осіб. До складу виконавчого комітету сільської, селищної, міської ради входить також за посадою секретар відповідної ради. Очолює виконавчий комітет, відповідно, сільський, селищний, міський голова, голова районної в місті ради. Після

закінчення повноважень ради кількісний склад виконавчого комітету визначається самостійно відповідною радою; персональний склад затверджується радою за пропозицією сільського, селищного, міського голови, районної в місті ради – за пропозицією голови відповідної ради.

Виконавчий комітет сільської, селищної, міської, районної в місті ради може розглядати та вирішувати питання, віднесені Законом [206] до відання виконавчих органів ради. Суттєве значення має те, що він має право попередньо розглядати проєкти місцевих програм соціально-економічного та культурного розвитку, цільових програм з інших питань, місцевого бюджету, проєкти рішень з інших питань, що вносяться на розгляд відповідної ради.

Згідно зі ст. 14¹ Закону [206] **староста** є виборною посадовою особою місцевого самоврядування, який обирається жителями села, селища (сіл, селищ), розташованого на території відповідного старостинського округу, на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування в порядку, визначеному законом, і здійснює свої повноваження на постійній основі.

Повноваження старости починаються з моменту складення ним присяги відповідно до Закону України "Про службу в органах місцевого самоврядування" [250] на пленарному засіданні відповідної сільської, селищної, міської ради, на якому відповідною територіальною виборчою комісією були оголошені рішення щодо його обрання та реєстрації.

Строк повноважень старости, обраного на чергових виборах, становить п'ять років, крім випадків дострокового припинення його повноважень з підстав і в порядку, визначених законом.

Староста є членом виконавчого комітету сільської, селищної, міської ради за посадою. Він не може мати інший представницький мандат, суміщати свою службову діяльність з іншою посадою, у тому числі на громадських засадах, займатися іншою оплачуваною (крім викладацької, наукової і творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики із спорту) або підприємницькою діяльністю.

Закон [206] у ст. 54¹ закріплює такі **повноваження старости**. Він:

1) представляє інтереси жителів відповідного села, селища у виконавчих органах сільської, селищної, міської ради;

2) бере участь у пленарних засіданнях сільської, селищної, міської ради та засіданнях її постійних комісій;

3) має право на гарантований виступ на пленарних засіданнях сільської, селищної, міської ради, засіданнях її постійних комісій з питань, що стосуються інтересів жителів відповідного села, селища;

4) сприяє жителям відповідного села, селища у підготовці документів, що подаються до органів місцевого самоврядування;

5) бере участь в організації виконання рішень сільської, селищної, міської ради, її виконавчого комітету, розпоряджень сільського, селищного, міського голови на території відповідного старостинського округу й у здійсненні контролю за їх виконанням;

6) бере участь у підготовці проєкту місцевого бюджету в частині фінансування програм, що реалізуються на території відповідного старостинського округу;

7) вносить пропозиції до виконавчого комітету сільської, селищної, міської ради з питань діяльності на території відповідного старостинського округу виконавчих органів сільської, селищної, міської ради, підприємств, установ, організацій комунальної власності та їх посадових осіб;

8) бере участь у підготовці проєктів рішень сільської, селищної, міської ради, що стосуються майна територіальної громади, розташованого на території відповідного старостинського округу;

9) бере участь у здійсненні контролю за використанням об'єктів комунальної власності, розташованих на території відповідного старостинського округу;

10) бере участь у здійсненні контролю за станом благоустрою відповідного села, селища та інформує сільського, селищного, міського голову, виконавчі органи сільської, селищної, міської ради про його результати;

11) отримує від виконавчих органів сільської, селищної, міської ради, підприємств, установ, організацій комунальної власності та їх посадових осіб інформацію, документи та матеріали, необхідні для здійснення наданих йому повноважень;

12) сприяє утворенню та діяльності органів самоорганізації населення, організації та проведенню загальних зборів, громадських слухань та інших форм безпосередньої участі громадян у вирішенні питань місцевого значення у відповідному селі, селищі;

13) здійснює інші повноваження, визначені цим та іншими законами.

При здійсненні наданих повноважень староста є підзвітним, підконтрольним і відповідальним перед жителями відповідного села, селища, відповідальним – перед сільською, селищною, міською радою.

Староста не рідше одного разу на рік звітує про свою роботу перед жителями відповідного села, селища на відкритій зустрічі з громадянами. На вимогу не менше половини депутатів сільської, селищної, міської ради староста інформує раду про свою роботу.

Акти органів і посадових осіб місцевого самоврядування. Рада в межах своїх повноважень приймає нормативні та інші акти у формі **рішень**. Рішення ради приймається на її пленарному засіданні після обговорення більшістю депутатів від загального складу ради. При встановленні результатів голосування до загального складу сільської, селищної, міської ради включається сільський, селищний, міський голова (якщо він бере участь у пленарному засіданні ради) та враховується його голос. Рішення ради приймається відкритим (у тому числі поіменним) або таємним голосуванням. Рішення сільської, селищної, міської ради у п'ятиденний строк з моменту його прийняття може бути зупинено сільським, селищним, міським головою і внесено на повторний розгляд відповідної ради з обґрунтуванням зауважень. Рада зобов'язана у двотижневий строк повторно розглянути рішення. Якщо рада відхилила зауваження сільського, селищного, міського голови і підтвердила попереднє рішення двома третинами депутатів від загального складу ради, воно набирає чинності. Рішення ради нормативно-правового характеру набирають чинності з дня їх офіційного оприлюднення, якщо радою не встановлено більш пізній строк введення цих рішень у дію.

Виконавчий комітет сільської, селищної, міської, районної у місті (у разі її створення) ради в межах своїх повноважень приймає **рішення**. Рішення виконавчого комітету приймаються на його засіданні більшістю голосів від загального складу виконавчого комітету та підписуються сільським, селищним, міським головою, головою районної у місті ради. У разі незгоди сільського, селищного, міського голови (голови районної у місті ради) з рішенням виконавчого комітету ради він може зупинити дію цього рішення своїм розпорядженням і внести це питання на розгляд відповідної ради.

Сільський, селищний, міський голова, голова районної у місті, районної, обласної ради в межах своїх повноважень видає **розпорядження**.

Акти органів і посадових осіб місцевого самоврядування доводяться до відома населення. На вимогу громадян їм може бути видана копія відповідних актів органів і посадових осіб місцевого самоврядування.

12.4. Матеріально-фінансова основа місцевого самоврядування

Економічною основою місцевого самоврядування є муніципальна (комунальна) власність, місцеві фінанси, майно, що перебувають у державній власності та передані в управління органам місцевого самоврядування, а також інша власність, яка має задовольняти потреби населення муніципального утворення. Реальність місцевого самоврядування визначається передусім матеріальними та фінансовими ресурсами, якими розпоряджається територіальна громада та які в сукупності становлять матеріальну та фінансову основу місцевого самоврядування.

Конституція України (ст. 142) до матеріальної і фінансової основи місцевого самоврядування відносить рухоме та нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, землю, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їх спільної власності, що перебувають в управлінні районних, обласних рад [95].

Провідне місце у структурі матеріальної та фінансової основи місцевого самоврядування посідає **комунальна власність**. Поняття комунальної власності вперше на законодавчому рівні було введено Законом України "Про власність" від 7 лютого 1991 р. На той час комунальна власність (відповідно до цього Закону – власність адміністративно-територіальних одиниць) розглядалась як різновид державної власності (ст. 31 цього Закону). Конституція України 1996 р. визначає комунальну власність як самостійну форму власності, суб'єктом якої є територіальні громади села (кількох сіл у разі добровільного об'єднання в сільську громаду їх жителів), селища, міста, району в місті. У ч. 2 ст. 142 Конституції України [95] встановлено: "Територіальні громади сіл, селищ і міст можуть об'єднувати на договірних засадах об'єкти комунальної власності". У ст. 1 Закону "Про місцеве самоврядування в Україні" (надалі – Закон) [206] дається таке визначення: "Право комунальної власності – право територіальної громади володіти, доцільно, економічно, ефективно користуватися і розпоряджатися на свій розсуд і у своїх інтересах майном, що належить їй, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування".

Згідно із Законом [206], до складу комунальної власності входить: нерухоме майно; доходи місцевих бюджетів, інші кошти; земля, природні ресурси; підприємства, установи й організації, в тому числі банки, страхові товариства, а також пенсійні фонди; частка в майні підприємств; місцеві енергетичні системи, громадський транспорт, системи зв'язку та інформації;

заклади культури, освіти, спорту, охорони здоров'я, науки, соціального обслуговування; майно, передане в комунальну власність іншими суб'єктами власності та будь-яке інше майно; рухомі та нерухомі об'єкти, які на праві власності належать територіальним громадам, а також кошти, отримані від відчуження об'єктів права комунальної власності (ст. 60). Конституційне закріплення права власності територіальних громад на матеріальні та фінансові ресурси є запорукою розвитку і гарантією реального забезпечення їх права самостійно, в межах Конституції та законів України, реалізовувати інтереси населення відповідних територій.

Суттєвим конституційним положенням є норма, згідно з якою держава бере участь у формуванні бюджетів місцевого самоврядування, фінансово його підтримує. Витрати органів місцевого самоврядування, що виникли в результаті рішень органів державної влади, компенсуються державою (ч. 3 ст. 142 Конституції) [95]. Це конституційне положення повною мірою відповідає Всесвітній декларації місцевого самоврядування, Європейській хартії місцевого самоврядування, які передбачають вагомні гарантії фінансової та матеріальної самостійності органів місцевого самоврядування при здійсненні своїх повноважень.

Місцевий бюджет має дохідну та видаткову частини. Доходи місцевих бюджетів мають бути достатніми для ефективного здійснення завдань та функцій місцевого самоврядування.

Критерієм для визначення мінімальних розмірів місцевих бюджетів є нормативи бюджетної забезпеченості на одного жителя з урахуванням економічного, соціального, природного й екологічного розвитку відповідних територій виходячи з рівня мінімальних соціальних потреб, установлених законом. У ст. 63 Закону [206] встановлено, що доходи місцевих бюджетів фінансуються за рахунок власних, визначених Законом джерел і закріплених у встановленому порядку загальнодержавних податків, зборів та інших загальнодержавних платежів. Законом [206] передбачено право органів місцевого самоврядування мати позабюджетні цільові (в тому числі валютні) кошти. Ці органи можуть у межах, визначених законодавством, створювати комунальні банки та інші фінансово-кредитні установи. Вони мають право також установлювати місцеві податки та збори.

Фінансова допомога місцевому самоврядуванню з боку держави може здійснюватися у формі дотації або субвенції.

Дотації – це кошти, які передаються до місцевого бюджету з державного бюджету в разі, коли коштів, що надходять із власних джерел, і закріплених доходів недостатньо для формування мінімального розміру

місцевого бюджету. Використання дотацій не має цільового призначення, вони виділяються державою на безвідплатній та безповоротній основі.

Субвенції – це кошти, які виділяються з державного бюджету на певний строк для фінансування конкретних програм з метою соціально-економічного вирівнювання відповідних територій.

Законом визначено, що *кошти державного бюджету*, які передаються у вигляді дотацій і субвенцій, затверджуються у законі про Державний бюджет України для кожного відповідного місцевого бюджету згідно з Бюджетним кодексом України [23]. Кошти, передані державою у вигляді дотацій та субвенцій, можуть розподілятися Верховною Радою Автономної Республіки Крим, обласними, міськими (міст республіканського Автономної Республіки Крим і міст обласного значення), районними радами між відповідними місцевими бюджетами та використовуватися для фінансування спільних проєктів відповідних територіальних громад.

Сільські, селищні, міські, районні в містах (у разі їх створення) ради та їх виконавчі органи самостійно розпоряджаються коштами відповідних місцевих бюджетів, визначають напрями їх використання.

У статті 60 Закону [206] визначені права органів місцевого самоврядування щодо здійснення права власності, зокрема об'єктів комунальної власності. Ці органи володіють, користуються та розпоряджаються об'єктами права комунальної власності, в тому числі: виконують усі майнові операції; можуть передавати об'єкти комунальної власності в постійне або тимчасове користування юридичним і фізичним особам; здавати їх в оренду, продавати та купувати. Закон чітко визначає обов'язкову умову, згідно з якою майнові операції, які здійснюються органами місцевого самоврядування з об'єктами права комунальної власності, не повинні ослаблювати економічну основу місцевого самоврядування, зменшувати обсяг і погіршувати умови надання послуг населенню.

Конституцією України [95] передбачено судовий захист прав органів місцевого самоврядування, зокрема їх майнових прав. Крім того, у п. 8 ст. 60 Закону [206] конкретно встановлено, що право комунальної власності територіальної громади захищається законом на рівних умовах з правами власності інших суб'єктів. Об'єкти права комунальної власності не можуть бути вилучені в територіальних громад і передані іншим суб'єктам права власності без згоди територіальної громади або рішення ради чи уповноваженого нею органу (за винятком випадків, передбачених законом).

Місцевий бюджет. Фінансові ресурси територіальної громади за своєю структурою включають: кошти місцевого бюджету; позабюджетні кошти місцевого самоврядування; кошти комунальних підприємств.

Органи місцевого самоврядування в селах, селищах, містах, районах у місті (у разі їх створення) самостійно розробляють, затверджують і виконують відповідні бюджети згідно з чинним законодавством України. Районні й обласні ради затверджують районні й обласні бюджети, які формуються з коштів державного бюджету для їх відповідного розподілу між територіальними громадами. Самостійність місцевих бюджетів гарантується власними та закріпленими за ними на стабільній основі Законом загальнодержавними доходами, а також правом самостійно визначати напрями використання коштів місцевих бюджетів. Закон забороняє втручання державних органів у процес складання, затвердження і виконання місцевих бюджетів, за винятком випадків, прямо передбачених у законодавстві. Це є суттєвою гарантією здійснення органами місцевого самоврядування повноважень у бюджетній і фінансовій сферах.

12.5. Гарантії місцевого самоврядування

Реалізація місцевого самоврядування в Україні забезпечена системою **гарантій**, під якими розуміють економічні, політичні та правові умови та засоби повної і ефективної реалізації територіальними громадами, органами місцевого самоврядування завдань і функцій місцевого самоврядування. Найважливіші правові гарантії місцевого самоврядування отримали закріплення в Конституції України [95] і Законі "Про місцеве самоврядування в Україні" (надалі – Закон) [206].

До **гарантій організаційної самостійності місцевого самоврядування** належать:

положення Конституції України про те, що органи місцевого самоврядування не входять до єдиної системи органів державної влади (ст. 5) [95], а служба в органах місцевого самоврядування є самостійним видом публічної служби (ст. 38) [95];

віднесення питань обрання органів місцевого самоврядування, обрання чи призначення їх посадових осіб до повноважень місцевого самоврядування;

установлена Законом (ст. 71) [206] заборона органам виконавчої влади та їх посадовим особам втручатися в законну діяльність органів і посадових осіб місцевого самоврядування, а також вирішувати питання,

віднесені Конституцією України та законами України до повноважень органів і посадових осіб місцевого самоврядування (крім випадків виконання делегованих їм радами повноважень і в інших випадках, передбачених законом);

закріплена Законом (ст. 21) [206] заборона обмежувати права територіальних громад на місцеве самоврядування (за винятком умов воєнного чи надзвичайного стану);

установлене Законом (п. 1 ст. 73) [206] положення, що акти ради, сільського, селищного, міського голови, голови районної в місті ради, виконавчого комітету сільської, селищної, міської, районної в місті (у разі її створення) ради, прийняті в межах наданих їм повноважень, є обов'язковими для виконання всіма розташованими на відповідній території органами виконавчої влади, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами й організаціями, посадовими особами, які постійно або тимчасово проживають на відповідній території;

принципове значення має положення ст. 7 Конституції України [95], що місцеве самоврядування не тільки визнається, а і гарантується державою.

Фінансово-економічні гарантії самостійності місцевого самоврядування полягають у:

установленні Конституцією України (ст. 142) [95] матеріальної і фінансової основи місцевого самоврядування; положенні Конституції України щодо захисту законом права комунальної власності на рівних умовах з правами власності інших суб'єктів (ст. 13) [95];

закріпленні обов'язків держави фінансувати здійснення окремих повноважень органів виконавчої влади, наданих органам місцевого самоврядування (ст. 143 Конституції України) [95], та компенсуванні витрат органів місцевого самоврядування, що виникли внаслідок рішень органів державної влади та попередньо не забезпечені відповідними фінансовими ресурсами (ст. 67 Закону) [206];

передбаченій Законом (ст. 61) [206] забороні втручання державних органів у процес складання, затвердження і виконання місцевих бюджетів (за винятком випадків, передбачених законом);

передбаченому Законом (ст. 62) [206] обов'язку держави фінансово підтримувати місцеве самоврядування, брати участь у формуванні доходів місцевих бюджетів; здійснювати контроль за законним, доцільним, економічним, ефективним витрачанням коштів і належним їх обліком; гарантувати органам місцевого самоврядування дохідну базу, достатню для забезпечення населення послугами на рівні мінімальних соціальних потреб;

передбаченому Законом (статті 68 – 70) [206] праві органів місцевого самоврядування мати позабюджетні кошти, встановлювати місцеві податки та збори, випускати місцеві позики, лотереї та цінні папери тощо.

Гарантії захисту прав місцевого самоврядування включають:

передбачену Конституцією України обов'язковість до виконання на відповідній території актів органів місцевого самоврядування (ст. 144) [95];

закріплений Конституцією судовий порядок захисту права місцевого самоврядування (ст. 145) [95];

передбачене Законом (ст. 71) [206] право органів і посадових осіб місцевого самоврядування звертатися до суду щодо визнання незаконними актів місцевих органів виконавчої влади, інших органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, які обмежують права територіальних громад, повноваження органів і посадових осіб місцевого самоврядування;

установлена Законом (ст. 72) [206] підзвітність і підконтрольність місцевих державних адміністрацій районним, обласним радам з відповідних питань місцевого самоврядування;

передбачена Законом (ст. 75) [206] відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування перед територіальними громадами.

Усі зазначені гарантії мають важливе значення для реального здійснення місцевим самоврядуванням своїх завдань і функцій.

Контрольні запитання

1. Охарактеризуйте конституційно-правовий інститут місцевого самоврядування.
2. Визначте систему та принципи місцевого самоврядування України.
3. Розкрийте правовий статус органів місцевого самоврядування та їх повноваження.
4. Що таке матеріально-фінансова основа місцевого самоврядування?
5. Дайте характеристику гарантії місцевого самоврядування.

Рекомендована література: [9 – 11; 14; 20; 28; 42; 55; 74; 89; 90; 95 – 97; 104 – 107; 117; 128; 132; 147; 149; 170; 206 – 208; 218; 222; 228; 250; 252; 254; 255; 288; 289; 294; 306; 310; 314; 324; 327; 333; 337; 378; 385; 395; 396; 406; 409; 414; 421].

Рекомендована література

1. Акт проголошення незалежності України : Постанова Верховної Ради Української РСР від 24 серпня 1991 року № 1427-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38. – Ст. 502.
2. Афанасьєва М. В. Избирательные технологии в Украине: конституционно-правовое обеспечение / М. В. Афанасьєва. – Одесса : Юридична література, 2007. – 198 с.
3. Афанасьєва М. В. Виборча інженерія в Україні : монографія / М. В. Афанасьєва. – Одеса : Юридична література, 2014. – 384 с.
4. Баймуратов М. О. Міжнародні виборчі стандарти: правова природа, змістовна та системна характеристика, актуальні питання імплементації в законодавство України / М. О. Баймуратов, Б. Я. Кофман ; [за ред. Ю. О. Волошина]. – Суми : Університетська книга, 2012. – 230 с.
5. Баймуратов М. О. Модифікації державного суверенітету в умовах європейської інтеграції в контексті взаємовідносин Європейського Союзу з державами-членами : монографія / М. О. Баймуратов, Ю. С. Хоббі. – Суми : Університетська книга, 2013. – 300 с.
6. Бангапурські принципи поведінки суддів : схвалені резолюцією 2006/23 Економічної та Соціальної Ради ООН від 27 липня 2006 року // Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства. – Київ : Б. в., 2015. – С. 118–124.
7. Барабаш Ю. Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права : монографія / Ю. Г. Барабаш. – Харків : Право, 2008. – 220 с.
8. Барабаш Ю. Г. Парламентський контроль в Україні (конституційно-правовий аспект) : монографія / Ю. Г. Барабаш. – Харків : Легас, 2004. – 192 с.
9. Батанов О. В. Муніципальна влада в Україні: проблеми теорії і практики : монографія / відп. ред. М. О. Баймуратов ; Нац. акад. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Київ : Юридична думка, 2010. – 656 с.
10. Батанов О. В. Муніципальне право України : підручник / О. В. Батанов ; відп. ред. М. О. Баймуратов. – Харків : Одиссей, 2008. – 528 с.
11. Батанов О. В. Територіальна громада – основа місцевого самоврядування в Україні : монографія / О. В. Батанов. – Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 260 с.

12. Бисага Ю. М. Конституційне процесуальне право України : підручник / Ю. М. Бисага, В. В. Гомонай, В. І. Чечерський. – 6-те вид. – Ужгород : Ліза, 2011. – 360 с.
13. Біленчук П. Д. Місцеве самоврядування в Україні (муніципальне право) : навч. посіб. / П. Д. Біленчук, В. В. Кравченко, М. В. Підмогильний. – Київ : Атіка, 2000. – 304 с.
14. Берназюк І. М. Реалізація актів стратегічної (програмної) правотворчості парламенту, глави держави та уряду як гарантія прямої демократії : монографія / І. М. Берназюк ; ДВНЗ "Ужгород. нац. ун-т". – Ужгород : Гельветика, 2017. – 482 с.
15. Берназюк І. М. Сучасні методи опозиційної діяльності: питання теорії та практики : монографія / І. М. Берназюк ; Ужгород. нац. ун-т, Ін-т держави і права країн Європи. – Ужгород; Херсон : Гельветика, 2016. – 155 с.
16. Берназюк Я. О. Конституційні основи правотворчості Президента України: монографія / Я. О. Берназюк. – Київ : Гельветика, 2013. – 509 с.
17. Бесарабов В. Г. Европейский Суд по правам человека / В. Г. Бесарабов. – Москва : Изд. "Юрлитинформ", 2004. – 248 с.
18. Боняк В. О. Органи охорони правопорядку України в сучасному вимірі: конституційно-правовий аспект : монографія / В. О. Боняк. – Дніпропетровськ : Ліра, 2015. – 372 с.
19. Бориславська О. М. Європейська модель конституціоналізму: системно-аксіологічний аналіз : монографія / О. М. Бориславська. – Харків : Право, 2018. – 384 с.
20. Бориславська О. М. Місцеве самоврядування в Україні: теорія та практика реалізації конституційно-правових засад : монографія / О. М. Бориславська. – Львів : ПАІС, 2005. – 208 с.
21. Бринцев В. Д. Судовий конституціоналізм в Україні: доктрина і практика формування : монографія [у 2 кн.] / В. Д. Бринцев. – Кн. 1. – Харків : Право, 2013. – 392 с.
22. Бринцев В. Д. Судовий конституціоналізм в Україні: доктрина і практика формування : монографія [у 2 кн.] / В. Д. Бринцев. – Кн. 2. – Харків : Право, 2015. – 376 с.
23. Бюджетний кодекс України від 8 липня 2010 року № 2456-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 50. – Ст. 1778.
24. Васильченко О. П. Джерела конституційного права України (системно-функціональний аналіз) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / О. П. Васильченко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2007. – 19 с.

25. Вибори в Європейському Союзі / за ред. Д. С. Ковриженка ; Лабораторія законодавчих ініціатив. – Київ : ФАДА, ЛТД, 2006. – 156 с.
26. Виборче законодавство України: сучасний стан та перспективи розвитку (аналітичний звіт). – Харків : Яшма, 2006. – 234 с.
27. Виборче право України : навч. посіб. / за ред. В. Ф. Погорілка, М. І. Ставнійчук. – Київ : Парламентське вид-во, 2003. – 383 с.
28. Висновок Конституційного Суду України від 7 вересня 2005 року № 1–в/2005 у справі про внесення змін до статей 85, 118, 119, 133, 140, 141, 142, 143 Конституції України // Вісник Конституційного Суду України. – 2005. – № 5. – С. 4–11.
29. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 року : Україна приєдналася до Конвенції відповідно до Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 14 квітня 1986 року з застереженнями // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1986. – № 17. – Ст. 343.
30. Волошин Ю. О. Конституційна реформа та модернізація в сучасній державі в умовах європейської інтеграції: проблеми теорії та практики : монографія / Ю. О. Волошин. – Одеса : Фенікс, 2013. – 208 с.
31. Волошин Ю. О. Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції: теоретико-методологічні аспекти : монографія / Ю. О. Волошин ; за ред. д-ра юрид. наук, проф. М. О. Баймуратова. – Київ : Логос, 2010. – 427 с.
32. Георгіца А. З. Сучасний парламентаризм : проблеми теорії та практики / А. З. Георгіца. – Чернівці : Рута, 1998. – 484 с.
33. Головатий С. П. Верховенство права : монографія : у 3 кн. / С. П. Головатий. – Київ : Фенікс, 2006. – Кн. 1: Від ідеї до доктрини. – 623 с.; Кн. 2: Від доктрини до принципу. – С. 625–1276; Кн. 3: Український досвід. – С. 1276–1747.
34. Головатий С. П. Про людські права : лекції / С. П. Головатий. – Київ : Дух і Літера, 2016. – 760 с.
35. Головін А. С. Захист прав людини і громадянина при здійсненні правосуддя в рішеннях Конституційного Суду України / А. С. Головін. – Київ : Логос, 2011. – 307 с.
36. Гом'єн Д. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини / Д. Гом'єн ; пер. з англ. Т. Іванченко, О. Павличенка. – Львів : Кальварія, 2002. – 182 с.
37. Губань Р. В. Правове регулювання адміністративно-територіального устрою України у 1917 – 2015 роках : монографія / Р. В. Губань. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2016. – 510 с.

38. Гультай М. М. Конституційна скарга у механізмі доступу до конституційного правосуддя : монографія / М. М. Гультай. – Харків : Право, 2013. – 424 с.

39. Декларація прав національностей України від 1 листопада 1991 року № 1771–XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 53. – Ст. 799.

40. Декларація про державний суверенітет від 16 липня 1990 року № 55–XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429.

41. Декларація про територіальний притулок, прийнята Комітетом Міністрів Ради Європи 1 січня 1977 року // Международное публичное право: сб. документов. – Т. I. – Москва : БЕК, 1996. – С. 546–547.

42. Делія Ю. В. Конституційно-правові основи місцевого самоврядування в Україні: проблеми теорії та практики : монографія / Ю. В. Делія. – Донецьк : НД та РВВ ДЮОІ МВС, 2004. – 277 с.

43. Демократичні засади організації і функціонування вищих органів державної влади України : монографія / Ю. Г. Барабаш [та ін.] ; за заг. ред. Ю. Г. Барабаша. – Харків : Право, 2013. – 272 с.

44. Державний суверенітет в умовах європейської інтеграції : монографія / НАПрН України, НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування ; за заг. ред. : Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк. – Київ : Ред. журн. "Право України"; Харків : Право, 2013. – Вип. 15. – 336 с. – (Академічні правові дослідження).

45. Дешко Л. М. Конституційне право на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій : монографія / Л. М. Дешко. – Ужгород ; Херсон : Гельветика, 2016. – 387 с.

46. Деякі питання організації набору та навчання (стажування) іноземців та осіб без громадянства : Наказ Міністерства освіти і науки України від 1 листопада 2013 року № 1541 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 93. – Ст. 3473.

47. Джерела конституційного права України : монографія / відп. ред. Ю. С. Шемшученко і О. І. Ющик. – Київ : Наукова думка, 2010. – 710 с.

48. Довідник з практичного конституціоналізму / Ін-т законодавства Верховної Ради України ; [вступ. сл. Голови Верховної ради України В. Б. Гройсмана ; упоряд.: О. Л. Копиленко (керівник) та ін.]. – Київ : Парламент. вид-во, 2015. – 327 с.

49. Документ Копенгагенського совещания Конференции по человеческому измерению СБСЕ от 29 июня 1990 года // Международные акты о правах человека : сб. документов. – Москва : Издательская группа "Норма – Инфра", 1999. – 784 с.

50. Европейский суд по правам человека: практика обращения и судопроизводства : сб. статей и документов / под. ред. А. Деменевой, Б. Петрова. – Екатеринбург : Изд-во Уральского ун-та, 2001. – 200 с.

51. Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / за ред. О. Л. Жуковської. – Київ : ВІПОЛ, 2004. – 960 с.

52. Європейська конвенція про громадянство від 6 листопада 1997 року : ратифікована Законом України № 163-V від 20 вересня 2006 року // Офіційний вісник України. – 2006. – № 41. – Ст. 1917.

53. Європейська Соціальна Хартія від 18 жовтня 1961 року // ССРСР и международное сотрудничество в области прав человека : документы и материалы ; Министерство иностранных дел ССРСР. – Москва : Международные отношения, 1989. – 712 с.

54. Європейська угода про осіб, які беруть участь у процесі Європейського суду з прав людини, від 5 березня 1996 року : ратифікована Законом України № 1846-IV від 23 червня 2004 року // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 38. – Ст. 477.

55. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 року : ратифікована Законом України № 452/97-ВР від 15 липня 1997 року // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 38. – Ст. 249.

56. Європейська хартія про статус суддів від 10 липня 1998 року // Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства. – Київ : Б. в., 2015. – С. 27–31.

57. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин від 5 листопада 1992 року : ратифікована Законом України № 802-IV від 15 травня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 30. – Ст. 259.

58. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права : Мат-ли Венеціанської комісії / за ред. Ю. Ключковського. – У 2-х ч. – Ч. I. – Вид. 3-тє, випр. і доп. – Київ : Логос, 2016. – 552 с.

59. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права : Мат-ли Венеціанської комісії / за ред. Ю. Ключковського. – У 2-х ч. – Ч. II. – Вид. 3-тє, випр. і доп. – Київ : Логос, 2016. – 472 с.

60. Єзеров А. Конституційний конфлікт як феномен та процес в Україні : монографія / А. Єзеров. – Одеса : Юридична література, 2008. – 240 с.

61. Загальна декларація прав людини : прийнята та проголошена резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року № 217 А (III) // Вісник Конституційного Суду України. – 2006. – № 3. – С. 69–74.

62. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. – Київ : Ваіте, 2015. – 392 с.
63. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року № 2768-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3–4. – Ст. 27.
64. Іванчо В. І. Конституційно-правовий статус іноземців в Україні та країнах ЄС: порівняльний аналіз : монографія / В. І. Іванчо. – Ужгород; Херсон : Гельветика, 2016. – 199 с.
65. Калиновський Б. В. Місцева публічна влада в Україні: конституційно-правові засади функціонування та розвитку : монографія / Б. В. Калиновський. – Вінниця : Нілан-ЛТД, 2016. – 426 с.
66. Керівні принципи для конституційних референдумів на національному рівні : ухвалені Венеціанською комісією на 47-й сесії 6 – 7 липня 2001 року // Вибори та демократія. – 2007. – № 1. – С. 80–84.
67. Ключковський Ю. Б. Виборчі системи та українське виборче законодавство : монографія / Ю. Б. Ключковський. – Київ : Час Друку, 2011. – 132 с.
68. Ковтун В. І. Гарантії державного суверенітету України: конституційні аспекти : монографія / В. І. Ковтун. – Харків : Фактор, 2014. – 214 с.
69. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року № 2747-IV // Офіційний вісник України. – 2005. – № 32. – Ст. 1918.
70. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 року № 322-VIII // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1971. – Додаток до № 50.
71. Кодекс належної практики у виборчих справах: керівні принципи та пояснювальна доповідь : ухвалені Європейською Комісією "За демократію через право" (Венеціанською комісією) на 52-й сесії 18 – 19 жовтня 2002 року // Вибори та демократія. – 2006. – № 4. – С. 86–110.
72. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року № 8073 // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1984. – № 51. – Ст. 1122.
73. Колісник В. П. Національно-етнічні відносини в Україні: теоретичні засади та конституційно-правові аспекти : монографія / В. П. Колісник. – Харків : Фоліо, 2003. – 240 с.
74. Колодій А. М. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні : підручник / А. М. Колодій. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Київ : Юрінком Інтер, 2007. – 504 с.
75. Колодій А. М. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні : підручник / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – Київ : Всеукраїнська асоціація видавців "Правова єдність", 2008. – 350 с.

76. Коментар до Конституції України / за заг. ред. д-ра юрид. наук В. Ф. Опришка. – 2-ге вид. – Київ : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1998. – 412 с.

77. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок від 18 грудня 1979 року : ратифікована УРСР 24 грудня 1980 року (із застереженням) // Сборник Международных договоров СССР. – Вып. XXXVII. – Москва : Б. и., 1983. – С. 26–36.

78. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31 жовтня 2003 року : ратифікована Законом України № 251-V від 18 жовтня 2006 року // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 49. – Ст. 506.

79. Конвенция о стандартах демократических выборов, избирательных прав и свобод в государствах – участниках Содружества Независимых Государств 2002 года // Бюллетень международных договоров. – 2006. – № 2. – С. 18–34.

80. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 1950 року : ратифікована Законом України № 475/97-ВР разом з першим протоколом та протоколами № 2, 4, 7 та 11 від 17 липня 1997 року // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 263.

81. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року : ратифікована Постановою ВР УРСР від 27 лютого 1991 року № 789-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 13. – Ст. 145.

82. Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах від 22 січня 1993 року : ратифікована Законом України із застереженнями № 240/94-ВР від 10 листопада 1994 року // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 46. – Ст. 417.

83. Конвенція про рівноправність громадян країни та іноземців і осіб без громадянства у галузі соціального забезпечення від 28 червня 1962 року № 118 : набула чинності 25 квітня 1964 року // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 2004. – № 10. – С. 35–42.

84. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 року : ратифікована Указом Президії ВР Української РСР від 26 січня 1987 року № 3484-XI; знято застереження України з Конвенції Законом України № 234-XIV від 5 листопада 1998 року // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 50–51. – Ст. 314.

85. Конвенція про скорочення випадків без громадянства від 30 серпня 1961 року : ратифікована Законом України № 22-VII від 11 січня 2013 року // Офіційний вісник України. – 2013. – № 51. – Ст. 1876.

86. Конвенція про статус апатридів від 28 вересня 1954 року : ратифікована Законом України № 23-VII від 11 січня 2013 року // Офіційний вісник України. – 2013. – № 51. – Ст. 1875.

87. Конвенція про статус біженців від 28 липня 1951 року та протокол щодо статусу біженців від 4 жовтня 1967 року : ратифіковані Законом України № 2942-III від 10 січня 2002 року // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 17. – Ст. 118.

88. Конституційна юрисдикція : підручник / за ред. Ю. Г. Барабаша, А. О. Селіванова. – Харків : Право, 2012. – 168 с.

89. Конституційне право України : навч. посіб. [для підгот. до іспиту за кредитно-модульною сист. навчання]. – 2-е вид., перероб. і доп. / В. О. Боняк, В. А. Завгородній, А. В. Самотуга, Л. А. Філянїна. – Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. – 293 с.

90. Конституційне право України : підручник / за ред. В. П. Колісника, Ю. Г. Барабаша. – Харків : Право, 2010. – 416 с.

91. Конституційний Договір між Верховною Радою та Президентом України "Про основні засади організації функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України" // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 18. – Ст. 133.

92. Конституційно-правові засади становлення української державності / В. Я. Тацій [та ін.] ; ред. В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика ; Акад. прав. наук України, Ін-т держ. буд-ва та місц. самовряд. – Харків : Право, 2003. – 326 с.

93. Конституція Автономної Республіки Крим від 21 жовтня 1998 року : затверджена Законом України № 350-XIV від 23 грудня 1998 року // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 5–6. – Ст. 43.

94. Конституция Автономной Республики Крым : науч.-практ. комментарий / Ф. М. Вениславский, Е. И. Григоренко, Я. А. Григоренко [и др.]. – Харьков : Факт, 2012. – 527 с.

95. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

96. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол. В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Харків : Право, 2011. – 1128 с.

97. Конституція України у судових рішеннях / М. П. Орзіх, А. А. Єзеров, Д. С. Терлецький. – Київ : Юрінком Інтер, 2011. – 432 с.
98. Копиленко О. Л. Автономна Республіка Крим : проблеми правового статусу / О. Л. Копиленко. – Київ : Таксон, 2002. – 342 с.
99. Копиленко О. Л. Конституція Автономної Республіки Крим: проблеми прийняття, затвердження, реалізації / О. Л. Копиленко. – Київ : Таксон, 2001. – 362 с.
100. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-II // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.
101. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–10. – Ст. 88.
102. Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм : монографія / А. Р. Крусян. – Київ : Юрінком Інтер, 2010. – 560 с.
103. Лотюк О. С. Конституційно-правові основи розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні : монографія / О. С. Лотюк. – Київ : Вид-во "Ліра-К", 2016. – 336 с.
104. Любченко П. М. Компетенція суб'єктів місцевого самоврядування : монографія / П. М. Любченко. – Харків : Модель всесвіту, 2001. – 223 с.
105. Любченко П. М. Конституційно-правові основи розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства : монографія / П. М. Любченко. – Харків : Одиссей, 2006. – 352 с.
106. Любченко П. М. Муніципальне право України : навч. посіб. / П. М. Любченко. – Харків : ФІНН, 2012. – 495 с.
107. Любченко П. М. Організаційні форми роботи представницьких органів місцевого самоврядування : монографія / П. М. Любченко, С. О. Семко; Нац. ун-т "Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого". – Харків : Право, 2012. – 213 с.
108. Мазур М. В. Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України : навч. посіб. / М. В. Мазур. – Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2006. – 600 с.
109. Майданник О. О. Парламентський контроль в Україні / О. О. Майданник. – Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2004. – 320 с.
110. Малишко В. Н. Конституційне право людини на свободу світогляду і віросповідання / В. Н. Малишко. – Київ : Котигорошко, 2007. – 160 с.

111. Марцеляк О. В. Вибори народних депутатів України: історія, теорія, практика : навч. посіб. / О. В. Марцеляк. – Харків : Прометей-Прес, 2008. – 636 с.

112. Марцеляк О. В. Інститут омбудсмана: теорія та практика : монографія / О. В. Марцеляк. – Харків : Вид-во УВС, 2003. – 450 с.

113. Митний кодекс України від 13 березня 2012 року № 4495-VI // Офіційний вісник України. – 2012. – № 32. – Ст. 1175.

114. Міжнародна конвенція про ліквідацію усіх форм расової дискримінації від 7 березня 1966 року : ратифікована Президією Верховної Ради УРСР 21 січня 1969 року. Поправки до Конвенції затверджені Постановою Верховної Ради України від 4 лютого 1994 року № 3936 // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 23. – Ст. 169.

115. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року : ратифікований Указом Президії ВР УРСР від 19 грудня 1973 року № 2148-VIII (з двома факультативними протоколами) // Международные акты о правах человека : сб. документов. – Москва : ИГ НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – С. 53–76.

116. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 року : ратифікований Указом Президії Верховної Ради УРСР від 19 грудня 1973 року № 2148-VIII // Международные акты о правах человека : сб. документов. – Москва : ИГ НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – С. 44–52.

117. Мішина Н. В. Органи самоорганізації населення: минуле, сучасне, перспективи : монографія / Н. В. Мішина. – Одеса : Вид-во ОРІДУ НАДУ, 2008. – 240 с.

118. Назаров І. В. Правовий статус Вищої ради юстиції : монографія / І. В. Назаров. – Харків : Право, 2006. – 208 с.

119. Науково-практичний коментар закону України "Про громадянство України" / В. Д. Андрієнко, С. П. Бритченко, В. П. Суботенко та ін. – Київ : МП "Леся", 2002. – 251 с.

120. Нестерович В. Ф. Виборче право України : підручник / В. Ф. Нестерович. – Київ : Вид-во "Ліра-К", 2017. – 504 с.

121. Нестерович В. Ф. Вплив громадськості на прийняття нормативно-правових актів: проблеми конституційної теорії та практики : монографія / В. Ф. Нестерович. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. – 736 с.

122. Нестерович В. Ф. Конституційно-правові засади лобіювання: зарубіжний досвід та перспективи для України : монографія / В. Ф. Нестерович. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. – 752 с.

123. Нормотворча діяльність Президента України та її нормопроектне забезпечення : монографія / О. В. Скрипнюк, В. Л. Федоренко, Ю. Г. Барабаш та ін. ; за ред. О. В. Скрипнюка і В. Л. Федоренка. – Київ : НАДУ, 2011. – 344 с.

124. Оніщук М. В. Референтна демократія: проблеми конституційної теорії та практики : монографія / М. В. Оніщук. – Київ : Вид-во Європейського ун-ту, 2009. – 450 с.

125. Основи демократії : посібник / за ред. А. Колодій – Київ : Ай Бі, 2002. – 680 с.

126. Основи конституційного ладу України : навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков, В. В. Медведчук. – Київ : Либідь, 1998. – 206 с.

127. Основні принципи незалежності судових органів : схвалені резолюціями Генеральної Асамблеї 40/146 від 13 грудня 1985 року // Международные акты о правах человека : сб. документов. – Москва : НОРМА-ИНФРА, 1998. – С. 168–170.

128. Остапенко О. Г. Конституційно-правовий статус органів самоорганізації населення в Україні : монографія / О. Г. Остапенко. – Харків : ХНАДУ, 2009. – 232 с.

129. Павленко Р. М. Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід / Р. М. Павленко. – Київ : ВД "КМ Академія", 2002. – 253 с.

130. Питання добору кандидатур для обрання на посаду судді Європейського суду з прав людини від України : Указ Президента України від 10 червня 2019 року № 356/2019 // Офіційний вісник Президента України. – 2019. – № 12. – Ст. 300.

131. Питання організації виконання Закону України "Про громадянство України" : Указ Президента України від 27 березня 2001 року № 215/2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 13. – Ст. 533.

132. Погорілко В. Ф. Муніципальне право України : підручник / В. Ф. Погорілко; за ред. М. О. Баймуратова. – Київ : Правова Єдність, 2009. – 720 с.

133. Погорілко В. Ф. Референтне право України : навч. посіб. / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко. – Київ : Вид-во "Ліра-К", 2006. – 364 с.

134. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI // Офіційний вісник Президента України. – 2010. – № 92. – Т. 1. – Ст. 3248.

135. Політичні партії в Україні : інформ.-довідн. видання / Центральна виборча комісія ; Я. В. Давидович (гол. ред.). – 2-ге вид., доповн. – Київ : Атіка, 2005. – 440 с.

136. Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади : затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 1992 року № 731 // Зібрання постанов Уряду України. – 1993. – № 1– 2. – Ст. 28.

137. Положення про порядок підготовки та внесення проєктів актів Президента України : затверджено Указом Президента України від 15 листопада 2006 року № 970/2006 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 47. – Ст. 3123.

138. Положення про Представника Президента України у Верховній Раді України : затверджено Указом Президента України від 15 лютого 2008 року № 133/2008 // Офіційний вісник Президента України. – 2008. – № 5. – Ст. 228.

139. Порядок виїзду з України та в'їзду в Україну; Правовий статус іноземців : наук.-практ. коментарі та нормат.-правові акти / М. І. Хавронюк, В. В. Процаєв, М. І. Марченко та ін. – Київ : Правові джерела, 1998. – 446 с.

140. Правові основи формування та функціонування органів державної влади у контексті євроінтеграції : монографія / Ю. П. Битяк [та ін.] ; за ред.: Ю. П. Битяк, О. Г. Данильян. – Харків : Право, 2010. – 384 с.

141. Прієшкіна О. В. Конституційний лад України: актуальні питання становлення, інституціоналізації та розвитку : монографія / О. В. Прієшкіна. – Одеса : Фенікс, 2008. – 280 с.

142. Про Автономну Республіку Крим : Закон України № 95/95-ВР від 17 березня 1995 року // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 11. – Ст. 69.

143. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України № 5076-VI від 5 липня 2012 року // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 27. – Ст. 282.

144. Про Антимонопольний комітет України : Закон України № 3659-XII від 26 листопада 1993 року // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 50. – Ст. 472.

145. Про безоплатну правову допомогу : Закон України № 3460-VI від 2 червня 2011 року // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 51. – Ст. 577.

146. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту : Закон України № 3671-VI від 8 липня 2011 року // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 16. – Ст. 146.

147. Проблеми правового регулювання територіальної організації влади в Україні : монографія / П. М. Любченко, С. Г. Серьогіна, І. І. Бодрова, О. Ю. Лялюк, К. О. Закоморна та ін. ; за заг. ред. проф. П. М. Любченка. – Харків : НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування, 2018. – 442 с.

148. Проблеми сучасної конституціоналістики : навч. посіб. / М. В. Афанасьєва, О. В. Батанов, А. А. Єзеров та ін. ; за заг. ред. А. Р. Крусян. – Одеса : Фенікс, 2015. – 526 с.

149. Проблеми функціонування місцевих рад та їх виконавчих органів: монографія / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, І. І. Бодрова, С. В. Болдирєв, П. М. Любченко, С. Г. Серьогіна, К. Є. Соляник. – Харків : Право, 2009. – 539 с.

150. Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим : Закон України № 90/98-ВР від 10 лютого 1998 року // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 29. – Ст. 191.

151. Про вибори народних депутатів України : Закон України № 4061-VI від 17 листопада 2011 року // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 10. – Ст. 73.

152. Про вибори Президента України : Закон України № 474-XIV від 5 березня 1999 року // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 14. – Ст. 81.

153. Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями : Постанова Верховної Ради України від 17.03.2015 № 254-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 17. – Ст. 128.

154. Про виконавче провадження : Закон України № 1404-VIII від 2 червня 2016 року // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 30. – Ст. 542.

155. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України № 3477-IV від 23 лютого 2006 року // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.

156. Про Вищу раду правосуддя : Закон України № 1798-VIII від 21 грудня 2016 року // Відомості Верховної Ради України. – 2017. – № 7–8. – Ст. 50.

157. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України № 2232-XII від 25 березня 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – Ст. 385.

158. Про військово-цивільні адміністрації : Закон України № 141-VIII від 3 лютого 2015 року // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 13.– Ст. 87.

159. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України № 1401-VIII від 2 червня 2016 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 28. – Ст. 532.

160. Про громадські об'єднання : Закон України № 4572-VI від 22 березня 2012 року // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 1. – Ст. 1.

161. Про громадянство України : Закон України № 2235-III від 18 січня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 13. – Ст. 65.

162. Про Державне бюро розслідувань : Закон України № 794-VIII від 12 листопада 2015 року // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 6. – Ст. 55.

163. Про Державний Гімн України : Закон України № 602-IV від 6 березня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 24. – Ст. 163.

164. Про державний кордон : Закон України № 1777-XII від 4 листопада 1991 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 2. – Ст. 5.

165. Про Державний реєстр виборців : Закон України № 698-V від 22 лютого 2007 року // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 20. – Ст. 282.

166. Про державну допомогу сім'ям з дітьми : Закон України № 2811-XII від 21 листопада 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 5. – Ст. 21.

167. Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів : Закон України № 540/97-ВР від 23 вересня 1997 року // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 50. – Ст. 302.

168. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань : Закон України № 755-IV від 15 травня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 31 – 32. – Ст. 263.

169. Про державну службу : Закон України № 889-VIII від 10 грудня 2015 року // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 4. – Ст. 43.

170. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України № 157-VIII від 5 лютого 2015 року // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 13. – Ст. 91.

171. Про доступ до публічної інформації : Закон України № 2939-VI від 13 січня 2011 року // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 32. – Ст. 314.

172. Про доступ до судових рішень : Закон України № 3262-IV від 22 грудня 2005 року // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 15. – Ст. 128.

173. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні : Закон України № 2782-XII від 16 листопада 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 1. – Ст. 1.

174. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України № 1706-VII від 20 жовтня 2014 року // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 1. – Ст. 1.

175. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України № 1207-VII від 15 квітня 2014 року // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 26. – Ст. 892.

176. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України № 2866-IV від 8 вересня 2005 року // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 52. – Ст. 561.

177. Про Загальне положення про міністерство, інший центральний орган державної виконавчої влади України : Указ Президента України від 12 березня 1996 року № 179/96 // Урядовий кур'єр від 28.03.1996 р.

178. Про запобігання корупції : Закон України № 1700-VII від 14 жовтня 2014 року // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 49. – Ст. 2056.

179. Про засади державної мовної політики : Закон України № 5029-VI від 3 липня 2012 року // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 23. – Ст. 218.

180. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 року № 9 // Бюлетень законодавства і юридичної практики. – 2004. – № 11.– С. 20–28.

181. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : Закон України № 317-VIII від 9 квітня 2015 року // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 26. – Ст. 219.

182. Про затвердження зразка бланка, технічного опису та Порядку оформлення, видачі, обміну, пересилання, вилучення, повернення державі,

визнання недійсним та знищення паспорта громадянина України для виїзду за кордон : Постанова Кабінету Міністрів України від 7 травня 2014 року № 152 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 45. – Ст. 1188.

183. Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим : Закон України № 350-XIV від 23 грудня 1998 року // Офіційний вісник України. – 1999. – № 1. – Ст. 4.

184. Про затвердження переліку інфекційних хвороб, захворювання на які є підставою для відмови у наданні дозволу на імміграцію в Україну : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 19 жовтня 2001 року № 415 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 45. – Ст. 2030.

185. Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 року № 878 // Офіційний вісник України. – 2015. – № 89. – Ст. 2972.

186. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України : Постанова Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 року № 228 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 54. – Ст. 1455.

187. Про затвердження Положення про порядок роботи зі зверненнями громадян і організації їх особистого прийому в системі Міністерства внутрішніх справ України : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 10 жовтня 2004 року № 1177 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 43. – Ст. 2853.

188. Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів і користування ним : Постанова Кабінету Міністрів України від 23 квітня 2001 року № 376 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 17. – Ст. 747.

189. Про затвердження Порядку повернення дітей-іноземців до місць їх постійного проживання : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 вересня 2002 року № 1432 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 39. – Ст. 1817.

190. Про затвердження Порядку розгляду заяв іноземців та осіб без громадянства про продовження строку перебування на території України : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 25 квітня 2012 року № 363 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 39. – Ст. 1509.

191. Про затвердження Правил оформлення віз для в'їзду в Україну і транзитного проїзду через її територію : Постанова Кабінету Міністрів України від 1 червня 2011 року № 576 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 41. – Ст. 1681.

192. Про затвердження Порядку продовження строку перебування та продовження або скорочення строку тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства на території України : Постанова Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2012 року № 150 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 17. – Ст. 612.

193. Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 18 липня 2007 року № 950 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 54. – Ст. 2180.

194. Про затвердження рекомендаційних переліків структурних підрозділів обласної, Київської та Севастопольської міської, районної, районної в м. Києві та Севастополі державних адміністрацій : Постанова Кабінету Міністрів України від 18 квітня 2012 р. № 606 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 50. – Ст. 1984.

195. Про затвердження форм заяв для отримання роботодавцем дозволу на застосування праці іноземців та осіб без громадянства, продовження строку дії дозволу на застосування праці іноземців та осіб без громадянства, внесення змін до дозволу на застосування праці іноземців та осіб без громадянства : Постанова Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2017 р. № 858 // Офіційний вісник України. – 2017. – № 94. – Ст. 2848.

196. Про захист персональних даних : Закон України № 2297-VI від 1 червня 2010 року // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 34. – Ст. 481.

197. Про звернення громадян : Закон України № 393/96-ВР від 2 жовтня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 47. – Ст. 256.

198. Про імміграцію : Закон України № 2491-III від 7 червня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 41. – Ст. 197.

199. Про інформаційні агентства : Закон України № 74/95-ВР від 28 лютого 1995 року // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 13. – Ст. 83.

200. Про інформацію : Закон України № 2657-XII від 2 жовтня 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.

201. Про Кабінет Міністрів України : Закон України № 794-VII від 27 лютого 2014 року // Офіційний вісник України. – 2014. – № 20. – Ст. 619.

202. Про Комісію при Президентові України з питань громадянства : Указ Президента України від 30 квітня 2005 року № 740/2005 // Урядовий кур'єр (Орієнтир). – 2005. – № 85. – С. 5.

203. Про комітети Верховної Ради України : Закон України № 116/95-ВР від 4 квітня 1995 року // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 19. – Ст. 134.

204. Про Конституційний Суд України : Закон України № 2136-VIII від 13 липня 2017 року // Офіційний вісник України. – 2017. – № 63. – Ст. 1912.

205. Про міжнародні договори України : Закон України № 1906-IV від 29 червня 2004 року // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 50. – Ст. 540.

206. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України № 280/97-ВР від 21 травня 1997 року // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.

207. Про місцеві вибори : Закон України № 595-VIII від 14 липня 2015 року // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 37–38. – Ст. 366.

208. Про місцеві державні адміністрації : Закон України № 586-XIV від 9 квітня 1999 року // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 20–21. – Ст. 190.

209. Про молодіжні та дитячі громадські організації : Закон України № 281-XIV від 1 грудня 1998 року // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 1. – Ст. 2.

210. Про Національний банк України : Закон України № 679-XIV від 20 травня 1999 року // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 29. – Ст. 238.

211. Про національні меншини в Україні : Закон України № 2494-XII від 25 червня 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 36. – Ст. 529.

212. Про Національну безпеку України : Закон України № 2469-VIII від 21 червня 2018 року // Відомості Верховної Ради України. – 2018. – № 31.– Ст. 241.

213. Про Національну гвардію України : Закон України № 876-VII від 13 березня 2014 року // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 17. – Ст. 594.

214. Про Національну поліцію : Закон України № 580-VIII від 2 липня 2015 року // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 40–41. – Ст. 379.

215. Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення : Закон України № 538/97-ВР від 23 вересня 1997 року // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 48. – Ст. 296.

216. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України № 2135-XII від 18 лютого 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – № 22. – Ст. 303.

217. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2014 року № 442 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 74. – Ст. 2105.

218. Про органи самоорганізації населення : Закон України № 2625-III від 11 липня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 48. – Ст. 254.

219. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю : Закон України № 3341-XII від 30 червня 1993 року // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 35. – Ст. 358.

220. Про очищення влади : Закон України № 1682-VII від 16 вересня 2014 року // Офіційний вісник України. – 2014. – № 82. – Ст. 2317.

221. Про перелік, кількісний склад і предмети відання комітетів Верховної Ради України VIII скликання : Постанова Верховної Ради України від 4 грудня 2014 року № 22-VIII // Відомості Верховної Ради України – 2015. – № 1. – Ст. 10.

222. Про першочергові заходи щодо забезпечення реалізації та гарантування конституційного права на звернення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування : Указ Президента України від 7 лютого 2008 року № 109/2008 // Офіційний вісник Президента України. – 2008. – № 5. – Ст. 207.

223. Про політичні партії в Україні : Закон України № 2365-III від 5 квітня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 23. – Ст. 118.

224. Про Положення про Офіс Президента України : Указ Президента України від 25 червня 2019 № 436/2019 // Офіційний вісник Президента України. – 2019. – № 14. – Ст. 366.

225. Про Положення про порядок здійснення помилування : Указ Президента України від 21 травня 2015 року № 223/2015 // Офіційний вісник Президента України. – 2015. – № 11. – Ст. 749.

226. Про Положення про Раду представників кримськотатарського народу : Указ Президента України від 7 квітня 2000 року № 573/2000 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 15. – Ст. 45.

227. Про порядок виїзду і в'їзду в Україну громадян України : Закон України від 21 січня 1994 року № 3857-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 18. – Ст. 101.

228. Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації : Закон України № 539/97-ВР від 23 вересня 1997 року // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 49. – Ст. 299.

229. Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 4 січня 2002 року № 3 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 2. – Ст. 57.

230. Про Порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності : Указ Президента України від 10 червня 1997 року № 503/97 // Офіційний вісник України. – 1997. – № 24. – Ст. 11.

231. Про правовий режим воєнного стану : Закон України № 389-VIII від 12 травня 2015 року // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 28. – Ст. 250.

232. Про правовий режим надзвичайного стану : Закон України № 1550-III від 16 березня 2000 року // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 23. – Ст. 176.

233. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України № 3773-VI від 22 вересня 2011 року // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 19–20. – Ст. 179.

234. Про правонаступництво України : Закон України № 1543-XII від 12 вересня 1991 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 46. – Ст. 617.

235. Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим : Закон України № 1524-III від 2 березня 2000 року // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 21. – Ст. 158.

236. Про прийняття Конституції України і введення її в дію : Закон України № 254/96-ВР від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 142.

237. Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою : Указ Президента України від 15 січня 2000 року № 65/2000 (зі змінами і доповненнями, внесеними Указом Президента України від 29 березня 2000 року № 548/2000) // Офіційний вісник України. – 2000. – № 3. – Ст. 68.

238. Про прокуратуру : Закон України № 1697-VII від 14 жовтня 2014 року // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 2–3. – Ст. 12.

239. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності : Закон України № 1045-XIV від 15 вересня 1999 року // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 45. – Ст. 397.

240. Про Раду Міністрів Автономної Республіки Крим : Закон України № 3530-VI від 16 червня 2011 року // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 2; № 2–3. – Ст. 3.

241. Про Раду національної безпеки і оборони України : Закон України № 183/98-ВР від 5 березня 1998 року // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 35. – Ст. 237.

242. Про Рахункову палату : Закон України № 576-VIII від 2 липня 2015 року // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 36. – Ст. 360.

243. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України № 1861-VI від 10 лютого 2010 року // Офіційний вісник України. – 2010. – № 12. – Ст. 565.

244. Про Регламент Конституційного Суду України : Постанова Конституційного Суду України від 22 лютого 2018 року № 1-пс/2018 // Офіційний вісник України. – 2018. – № 21. – Ст. 696.

245. Про рекламу : Закон України № 270/96-ВР від 3 липня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 39. – Ст. 181.

246. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні : Закон України № 1382-IV від 11 грудня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 15. – Ст. 232.

247. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України № 987-XII від 23 квітня 1991 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 25. – Ст. 283.

248. Про систему центральних органів державної влади : Указ Президента України від 15 грудня 1999 року № 1572/99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 50. – Ст. 2434.

249. Про Службу безпеки України : Закон України № 2229-XII від 25 березня 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – Ст. 382.

250. Про службу в органах місцевого самоврядування : Закон України № 2493-III від 7 червня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 33. – Ст. 175.

251. Про статус депутата Верховної Ради Автономної Республіки Крим : Закон України № 533-V від 22 грудня 2006 року // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 14. – Ст. 168.

252. Про статус депутатів місцевих рад : Закон України № 93-IV від 11 липня 2002 року // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 40. – Ст. 290.

253. Про статус народного депутата України : Закон України № 2790-XII від 17 листопада 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – № 3. – Ст. 17.

254. Про стимулювання розвитку регіонів : Закон України № 2850-IV від 8 вересня 2005 року // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 51. – Ст. 548.

255. Про столицю України – місто-герой Київ : Закон України № 401-XIV від 15 січня 1999 року // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 11. – Ст. 79.

256. Про судовий збір : Закон України № 3674-VI від 8 липня 2011 року // Офіційний вісник України. – 2011. – № 59. – Ст. 2349.

257. Про судоустрій і статус суддів : Закон України № 1402-VIII від 2 червня 2016 року // Офіційний вісник України. – 2016. – № 56. – Ст. 1935.

258. Про Суспільне телебачення і радіомовлення України : Закон України № 1227-VII від 17 квітня 2014 року // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 27. – Ст. 904.

259. Про телебачення і радіомовлення : Закон України № 3759-XII від 21 грудня 1993 року // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 10. – Ст. 43.

260. Про телекомунікації : Закон України № 1280-IV від 18 листопада 2003 року // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 12. – Ст. 155.

261. Протокол № 6 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 1950 року, який стосується скасування смертної кари : ратифікований Законом України № 1484-II від 22 лютого 2000 року // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 13. – Ст. 111.

262. Протокол № 13 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 1950 року, який стосується скасування смертної кари за будь-яких обставин : ратифікований Законом України № 318-IV від 28 листопада 2002 року // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 4. – Ст. 36.

263. Протоколи № 12 та № 14 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 1950 року : ратифіковані Законом України № 3435-IV від 9 лютого 2006 року // Офіційний вісник України. – 2006. – № 32. – Ст. 2378.

264. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України № 776/97-ВР від 23 грудня 1997 року // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 20. – Ст. 99.

265. Про Фонд державного майна України : Закон України № 4107-VI від 9 грудня 2011 року // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 28. – Ст. 311.

266. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України № 3166-VI від 17 березня 2011 року // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 38. – Ст. 385.

267. Про Центральну виборчу комісію : Закон України № 1932-IV від 30 червня 2004 року // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 36. – Ст. 448.

268. Рабінович П. М. Права людини і громадянина: навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – Київ : Атіка, 2004. – 463 с.

269. Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин від 1 лютого 1995 року : ратифікована Законом України № 703/97-ВР від 9 грудня 1997 року // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 14. – Ст. 56.

270. Регламент Європейського суду з прав людини : набрав чинності 1 листопада 1998 року // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2003 р. – № 3.

271. Регламент Кабінету Міністрів України : затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 18 липня 2007 року № 950 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 54. – Ст. 2180.

272. Рекомендація № R (94) 12 Комітету Міністрів державам-членам щодо незалежності, дієвості та ролі суддів : ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи 13 жовтня 1994 року // Вісник Верховного Суду України. – 1997. – № 4. – С. 10–11.

273. Речицький В. В. Конституціоналізм. Коротка версія. Читанка з конституціоналізму для зацікавлених / В. В. Речицький. – Харків : Харківська правозахисна група, Права людини, 2014. – 264 с.

274. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України від 13 грудня 2019 року № 7-р(II)/2019 у справі за конституційними скаргами Данилюка Степана Івановича та Литвиненка Олексія Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення частини двадцятої статті 86 Закону України "Про прокуратуру" від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII // Офіційний вісник України. – 2020. – № 4. – Ст. 228.

275. Рішення Європейського суду з прав людини від 16 березня 2000 року щодо прийнятності заяви № 43239/98 Сергія Головатого проти

України // Європейський суд з прав людини. Рішення щодо України. – Київ : Б. в., 2002. – С. 91–95.

276. Рішення Європейського суду з прав людини від 20 липня 2004 року у справі "Шмалько проти України" (Shmalko v. Ukraine) // Офіційний вісник України. – 2004. – № 47. – Ст. 3150.

277. Рішення Європейського суду з прав людини від 19 жовтня 2004 року у справі "Мельниченко проти України" // Офіційний вісник України. – 2005. – № 21. – Ст. 1182.

278. Рішення Європейського суду з прав людини від 29 березня 2005 року у справі "Українська Прес-група проти України" (Ukrainian Media-Group v. Ukraine) // Офіційний вісник України. – 2006. – № 7. – Ст. 409.

279. Рішення Європейського суду з прав людини від 6 вересня 2005 року у справі "Павлюлінець проти України" // Офіційний вісник України. – 2006. – № 8 – Ст. 496.

280. Рішення Європейського суду з прав людини від 28 березня 2006 року у справі "Суховецький проти України" // Офіційний вісник України. – 2006. – № 49. – Ст. 396.

281. Рішення Європейського суду з прав людини від 7 лютого 2008 року у справі "Ковач проти України" // Офіційний вісник України. – 2009. – № 82. – Ст. 2802.

282. Рішення Конституційного Суду України від 13 травня 1997 року № 1-зп/1997 у справі щодо несумісності депутатського мандата // Вісник Конституційного Суду України. – 1997. – № 2. – С. 5–18.

283. Рішення Конституційного Суду України від 11 липня 1997 року № 3-зп/1997 у справі щодо конституційності тлумачення Верховною Радою України статті 98 Конституції України // Вісник Конституційного Суду України. – 1997. – № 2. – С. 23–26.

284. Рішення Конституційного Суду України від 3 жовтня 1997 року № 4-зп/1997 у справі про набуття чинності Конституцією України // Вісник Конституційного Суду України. – 1997. – № 2. – С. 27–30.

285. Рішення Конституційного Суду України від 25 листопада 1997 року № 6-зп/1997 у справі громадянки Дзюби Г. П. щодо права на оскарження в суді неправомірних дій посадової особи // Вісник Конституційного Суду України. – 1998. – № 1. – С. 3–12.

286. Рішення Конституційного Суду України від 25 грудня 1997 року № 9-зп/1997 у справі за зверненнями жителів міста Жовті Води // Офіційний вісник України. – 1998. – № 1. – Ст. 25.

287. Рішення Конституційного Суду України від 26 лютого 1998 року № 1-рп/98 у справі про вибори народних депутатів України // Вісник Конституційного Суду України. – 1998. – № 2. – С. 4–18.

288. Рішення Конституційного Суду України від 3 березня 1998 року № 2-рп/98 у справі про об'єднання громадян в Автономній Республіці Крим // Вісник Конституційного Суду України. – 1998. – № 2. – С. 19–23.

289. Рішення Конституційного Суду України від 3 березня 1998 року № 5-рп/98 у справі про вибори у містах Києві та Севастополі // Офіційний вісник України. – 1998. – № 23. – Ст. 853.

290. Рішення Конституційного Суду України від 9 червня 1998 року № 8-рп/98 у справі щодо внесення змін до Конституції України // Офіційний вісник України. – 1998. – № 23. – Ст. 854.

291. Рішення Конституційного Суду України від 7 липня 1998 року № 11-рп/98 у справі щодо порядку голосування та повторного розгляду законів Верховною Радою України // Вісник Конституційного Суду України. – 1998. – № 4. – С. 16–22.

292. Рішення Конституційного Суду України від 9 лютого 1999 року № 1-рп/99 у справі про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів // Вісник Конституційного Суду України. – 1999. – № 2. – С. 22–33.

293. Рішення Конституційного Суду України від 24 червня 1999 року № 6-рп/99 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 19, 42 Закону України "Про Державний бюджет України на 1999 рік" (справа про фінансування судів) // Офіційний вісник України. – 1999. – № 28. – Ст. 1432.

294. Рішення Конституційного Суду України від 6 липня 1999 року № 7-рп/99 у справі про сумісництво посад народного депутата України і міського голови // Вісник Конституційного Суду України. – 1999. – № 4. – С. 13–18.

295. Рішення Конституційного Суду України від 27 жовтня 1999 року № 9-рп/99 у справі про депутатську недоторканність // Офіційний вісник України. – 1999. – № 44. – Ст. 2193.

296. Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 року № 10-рп/99 у справі про застосування української мови // Вісник Конституційного Суду України. – 2000. – № 1. – С. 5–15.

297. Рішення Конституційного Суду України від 27 березня 2000 року № 3-рп/2000 у справі про всеукраїнський референдум за народною ініціативою // Вісник Конституційного Суду України. – 2000. – № 2. – С. 5–16.

298. Рішення Конституційного Суду України від 11 квітня 2000 року № 4-рп/2000 у справі про запити народних депутатів України до прокуратури // Вісник Конституційного Суду України. – 2000. – № 2. – С. 17–21.

299. Рішення Конституційного Суду України від 19 квітня 2000 року № 6-рп/2000 у справі про зворотну дію кримінального закону в часі // Вісник Конституційного Суду України. – 2000. – № 2. – С. 29–37.

300. Рішення Конституційного Суду України від 16 листопада 2000 року № 13-рп/2000 у справі про право вільного вибору захисника // Офіційний вісник України. – 2000. – № 47. – Ст. 2045.

301. Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 2000 року № 15-рп/2000 у справі про порядок виконання рішень Конституційного Суду України // Вісник Конституційного Суду України. – 2000. – № 6. – С. 16–21.

302. Рішення Конституційного Суду України від 27 лютого 2001 року № 1-рп/2001 у справі про правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим // Вісник Конституційного Суду України. – 2001. – № 1. – С. 5–39.

303. Рішення Конституційного Суду України від 19 квітня 2001 року № 4-рп/2001 у справі щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання // Вісник Конституційного Суду України. – 2001. – № 2. – С. 25–27.

304. Рішення Конституційного Суду України від 13 липня 2001 року № 11-рп/2001 у справі про адміністративно-територіальний устрій // Офіційний вісник України. – 2001. – № 29. – Ст. 1327.

305. Рішення Конституційного Суду України від 16 жовтня 2001 року № 14-рп/2001 у справі про призначення суддів // Вісник Конституційного Суду України. – 2001. – № 5. – С. 23–29.

306. Рішення Конституційного Суду України від 4 грудня 2001 року № 16-рп/2001 у справі про поєднання посади в місцевій державній адміністрації з мандатом депутата місцевої ради // Вісник Конституційного Суду України. – 2001. – № 6. – С. 4–15.

307. Рішення Конституційного Суду України від 21 грудня 2001 року № 19-рп/2001 у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 5, частини сьомої статті 6 Закону України "Про Верховну

Раду Автономної Республіки Крим" (справа щодо сумісності мандата депутата Верховної Ради АРК з іншими видами діяльності) // Офіційний вісник України. – 2003. – № 28. – Ст. 1380.

308. Рішення Конституційного Суду України від 30 січня 2002 року № 2-рп/2002 у справі про виборчу заставу // Вісник Конституційного Суду України. – 2002. – № 1. – С. 14–18.

309. Рішення Конституційного Суду України від 20 березня 2002 року № 4-рп/2002 у справі про запити і звернення народних депутатів України до органів дізнання і досудового слідства // Вісник Конституційного Суду України. – 2002. – № 2. – С. 6–9.

310. Рішення Конституційного Суду України від 26 березня 2002 року № 6-рп/2002 у справі про охорону трудових прав депутатів місцевих рад // Вісник Конституційного Суду України. – 2002. – № 2. – С. 18–22.

311. Рішення Конституційного Суду України від 27 березня 2002 року № 7-рп/2002 у справі щодо актів про обрання/призначення суддів на посади та про звільнення їх з посад // Вісник Конституційного Суду України. – 2002. – № 2. – С. 23–28.

312. Рішення Конституційного Суду України від 7 травня 2002 року № 8-рп/2002 у справі щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб // Офіційний вісник України. – 2002. – № 20. – Ст. 93.

313. Рішення Конституційного Суду України від 29 травня 2002 року № 10-рп/2002 у справі про безоплатну медичну допомогу // Вісник Конституційного Суду України. – 2002. – № 3. – С. 19–24.

314. Рішення Конституційного Суду України від 18 червня 2002 року № 12-рп/2002 у справі про об'єднання територіальних громад // Вісник Конституційного Суду України. – 2002. – № 3. – С. 31–34.

315. Рішення Конституційного Суду України від 9 липня 2002 року № 15-рп/2002 у справі про досудове врегулювання спорів // Вісник Конституційного Суду України. – 2002. – № 7. – С. 17–20.

316. Рішення Конституційного Суду України від 17 жовтня 2002 року № 17-рп/2002 у справі про повноважність Верховної Ради України // Офіційний вісник України. – 2002. – № 44. – Ст. 2045.

317. Рішення Конституційного Суду України від 16 січня 2003 року № 1-рп/2003 у справі про Конституцію Автономної Республіки Крим // Офіційний вісник України. – 2003. – № 5. – Ст. 192.

318. Рішення Конституційного Суду України від 5 березня 2003 року № 5-рп/2003 у справі про звернення народних депутатів України

до Національного банку України // Офіційний вісник України. – 2003. – № 12. – Ст. 544.

319. Рішення Конституційного Суду України від 11 березня 2003 року № 6-рп/2003 у справі щодо права вето на закон про внесення змін до Конституції України // Вісник Конституційного Суду України. – 2003. – № 2. – С. 4–20.

320. Рішення Конституційного Суду України від 17 квітня 2003 року № 9-рп/2003 у справі про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим // Вісник Конституційного Суду України. – 2003. – № 2. – С. 31–33.

321. Рішення Конституційного Суду України від 26 червня 2003 року № 12-рп/2003 у справі про гарантії депутатської недоторканності // Вісник Конституційного Суду України. – 2003. – № 3. – С. 16–22.

322. Рішення Конституційного Суду України від 3 липня 2003 року № 13-рп/2003 у справі про строки оскарження порушень під час підрахунку голосів та встановлення результатів голосування // Вісник Конституційного Суду України. – 2003. – № 3. – С. 23–31.

323. Рішення Конституційного Суду України від 14 жовтня 2003 року № 16-рп/2003 у справі про направлення запиту до Президента України // Вісник Конституційного Суду України. – 2003. – № 5. – С. 5–10.

324. Рішення Конституційного Суду України від 23 жовтня 2003 року № 17-рп/2003 у справі про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів // Вісник Конституційного Суду України. – 2003. – № 5. – С. 11–13.

325. Рішення Конституційного Суду України від 10 грудня 2003 року № 19-рп/2003 у справі щодо недоторканності та імпичменту Президента України // Вісник Конституційного Суду України. – 2003. – № 6. – С. 5–7.

326. Рішення Конституційного Суду України від 25 грудня 2003 року № 21-рп/2003 у справі про особливості здійснення виконавчої влади та місцевого самоврядування у місті Києві // Вісник Конституційного Суду України. – 2003. – № 6. – С. 40–46.

327. Рішення Конституційного Суду України від 25 грудня 2003 року № 22-рп/2003 у справі щодо строків перебування на посту Президента України // Вісник Конституційного Суду України. – 2003. – № 6. – С. 47–59.

328. Рішення Конституційного Суду України від 4 березня 2004 року № 5-рп/2004 у справі про доступність і безоплатність освіти // Офіційний вісник України. – 2004. – № 11. – Ст. 674.

329. Рішення Конституційного Суду України від 20 травня 2004 року № 12-рп/2004 у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України про офіційне тлумачення положення частини четвертої статті 12 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" щодо сумісності посади сільського, селищного, міського голови з мандатом депутата Верховної Ради Автономної Республіки Крим (справа щодо сумісності посади сільського, селищного, міського голови з мандатом депутата Верховної Ради Автономної Республіки Крим) // Офіційний вісник України. – 2004. – № 22. – Ст. 1516.

330. Рішення Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 року № 19-рп/2004 у справі про незалежність суддів як складову їхнього статусу // Вісник Конституційного Суду України. – 2004. – № 6. – С. 16–22.

331. Рішення Конституційного Суду України від 24 грудня 2004 року № 22-рп/2004 у справі про особливості застосування Закону України "Про вибори Президента України" // Вісник Конституційного Суду України. – 2004. – № 6. – С. 39–42.

332. Рішення Конституційного Суду України від 5 жовтня 2005 року № 6-рп/2005 у справі про здійснення влади народом // Вісник Конституційного Суду України. – 2005. – № 5. – С. 26–31.

333. Рішення Конституційного Суду України від 13 жовтня 2005 року № 9-рп/2005 у справі про особливості здійснення виконавчої влади та місцевого самоврядування в районах міста Києва // Вісник Конституційного Суду України. – 2005. – № 5. – С. 53–56.

334. Рішення Конституційного Суду України від 16 травня 2007 року № 1-рп/2007 у справі звільнення судді з адміністративної посади // Вісник Конституційного Суду України. – 2007. – № 3. – С. 5–19.

335. Рішення Конституційного Суду України від 12 червня 2007 року № 2-рп/2007 у справі про утворення політичних партій в Україні // Вісник Конституційного Суду України. – 2007. – № 4. – С. 5–14.

336. Рішення Конституційного Суду України від 16 жовтня 2007 року № 8-рп/2007 у справі про граничний вік перебування на державній службі та на службі в органах місцевого самоврядування // Вісник Конституційного Суду України. – 2007. – № 5. – С. 10–15.

337. Рішення Конституційного Суду України від 16 жовтня 2007 року № 9-рп/2007 у справі про утворення та реєстрацію партійних організацій // Офіційний вісник України. – 2007. – № 80. – Ст. 2980.

338. Рішення Конституційного Суду України від 11 грудня 2007 року № 12-рп/2007 у справі про порядок припинення повноважень членів Кабінету Міністрів України // Вісник Конституційного Суду України. – 2008. – № 1. – С. 12–27.

339. Рішення Конституційного Суду України від 1 квітня 2008 року № 4-рп/2008 у справі про Регламент Верховної Ради України // Офіційний вісник України. – 2008. – № 28. – Ст. 904.

340. Рішення Конституційного Суду України від 16 квітня 2008 року № 6-рп/2008 у справі про прийняття Конституції України та законів України на референдумі // Вісник Конституційного Суду України. – 2008. – № 3. – С. 15–37.

341. Рішення Конституційного Суду України від 18 вересня 2008 року № 17-рп/2008 у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 3 Закону України "Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим" // Офіційний вісник України. – 2008. – № 73. – Ст. 2465.

342. Рішення Конституційного Суду України від 26 червня 2008 року № 13-рп/2008 у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення підпункту 1 пункту 3 розділу IV Закону України "Про Конституційний Суд України" (в редакції Закону України від 4 серпня 2006 року № 79-V) (справа про повноваження Конституційного Суду України) // Офіційний вісник України. – 2008. – № 52. – Ст. 1742.

343. Рішення Конституційного Суду України від 15 жовтня 2008 року № 23-рп/2008 у справі про проголошення Президентом України всеукраїнського референдуму за народною ініціативою // Офіційний вісник України. – 2008. – № 80. – Ст. 2701.

344. Рішення Конституційного Суду України від 13 січня 2009 року № 1-рп/2009 у справі про право законодавчої ініціативи щодо внесення змін до закону про Державний бюджет України // Офіційний вісник України. – 2009. – № 7. – Ст. 222.

345. Рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 року № 20-рп/2010 у справі про додержання процедури внесення змін до Конституції України // Офіційний вісник України. – 2010. – № 72/1. – Спеціальний випуск. – Ст. 2597.

346. Рішення Конституційного Суду України від 5 квітня 2012 року №8-рп/2012 у справі про висування кандидатів у народні депутати України

за змішаної виборчої системи // Офіційний вісник України. – 2012. – № 30. – Ст. 1122.

347. Рішення Конституційного Суду України від 30 травня 2012 року № 12-рп/2012 у справі про законодавчу ініціативу // Офіційний вісник України. – 2012. – № 44. – Ст. 1706.

348. Рішення Конституційного Суду України від 11 липня 2012 року № 15-рп/2012 у справі про обрання Голови Верховної Ради України // Офіційний вісник України. – 2012. – № 56. – Ст. 2262.

349. Рішення Конституційного Суду України від 14 березня 2014 року № 2-рп/2014 у справі про проведення місцевого референдуму в Автономній Республіці Крим // Офіційний вісник України. – 2014. – № 26. – Ст. 766.

350. Рішення Конституційного Суду України від 20 березня 2014 року № 3-рп/2014 у справі щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим "Про Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя" // Офіційний вісник України. – 2014. – № 27. – Ст. 776.

351. Рішення Конституційного Суду України від 15 травня 2014 року № 5-рп/2014 у справі про строк, на який обирається Президент України // Офіційний вісник України. – 2014. – № 42. – Ст. 1114.

352. Рішення Конституційного Суду України від 15 березня 2016 року № 1-рп/2016 у справі щодо офіційного тлумачення положення "на наступній черговій сесії Верховної Ради України", яке міститься у статті 155 Конституції України // Офіційний вісник України. – 2016. – № 28. – Ст. 2649.

353. Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016 у справі про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу // Офіційний вісник України. – 2016. – № 48. – Ст. 1724.

354. Рішення Конституційного Суду України від 8 червня 2016 року № 4-рп/2016 у справі про щомісячне довічне грошове утримання суддів у відставці // Офіційний вісник України. – 2016. – № 51. – Ст. 1806.

355. Рішення Конституційного Суду України від 8 вересня 2016 року № 6-рп/2016 у справі про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій // Офіційний вісник України. – 2016. – № 79. – Ст. 1137.

356. Рішення Конституційного Суду України від 21 грудня 2017 року № 3-р/2017 у справі про виключення кандидатів у народні депутати України

з виборчого списку політичної партії // Офіційний вісник України. – 2018. – № 8. – Ст. 12.

357. Рішення Конституційного Суду України від 28 лютого 2018 року № 2-р/2018 у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про засади державної мовної політики" // Офіційний вісник України. – 2018. – № 37. – Ст. 1315.

358. Рішення Конституційного Суду України від 24 квітня 2018 року № 3-р/2018 у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 216 Кримінального процесуального кодексу України // Офіційний вісник України. – 2018. – № 41. – Ст. 1459.

359. Рішення Конституційного Суду України від 27 квітня 2018 року № 4-р/2018 у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про всеукраїнський референдум" // Офіційний вісник України. – 2018. – № 41. – Ст. 1460.

360. Рішення Конституційного Суду України від 22 травня 2018 року № 5-р/2018 у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України "Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України" від 28 грудня 2014 року № 76-VIII // Офіційний вісник України. – 2018. – № 51. – Ст. 1792.

361. Рішення Конституційного Суду України від 17 липня 2018 року № 6-р/2018 у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпунктів 2 – 7, 12 та 14 пункту 4 розділу I Закону України "Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України" від 28 грудня 2014 року № 76-VIII // Офіційний вісник України. – 2018. – № 64. – Ст. 2191.

362. Рішення Конституційного Суду України від 11 жовтня 2018 року № 7-р/2018 у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень абзацу першого пункту 40 розділу VI "Прикінцеві та перехідні положення" Бюджетного кодексу України // Офіційний вісник України. – 2018. – № 90. – Ст. 2992.

363. Рішення Конституційного Суду України від 11 жовтня 2018 року № 8-р/2018 у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень частини другої статті 8, другого речення частини четвертої статті 16 Закону України "Про звернення громадян" (справа про звернення осіб, визнаних судом недієздатними) // Офіційний вісник України. – 2018. – № 87. – Ст. 2886.

364. Рішення Конституційного Суду України від 7 листопада 2018 року № 9-р/2018 у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 7 розділу II Закону України "Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні" // Офіційний вісник України. – 2018. – № 95. – Ст. 3142.

365. Рішення Конституційного Суду України від 4 грудня 2018 року № 11-р/2018 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин третьої, десятої статті 133 Закону України "Про судоустрій і статус суддів" у редакції Закону України "Про забезпечення права на справедливий суд" // Офіційний вісник України. – 2019. – № 2. – Ст. 61.

366. Рішення Конституційного Суду України від 18 грудня 2018 року № 12-р/2018 у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 9 розділу I Закону України "Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України" від 28 грудня 2014 року № 76-VIII (справа про соціальний захист ветеранів війни та членів їхніх сімей) // Офіційний вісник України. – 2019. – № 7. – Ст. 228.

367. Рішення Конституційного Суду України від 20 грудня 2018 року № 13-р/2018 у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень шостого речення частини першої статті 13 Закону України "Про психіатричну допомогу" // Офіційний вісник України. – 2019. – № 7. – Ст. 229.

368. Рішення Конституційного Суду України від 26 лютого 2019 року № 1-р/2019 у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368² Кримінального кодексу України // Офіційний вісник України. – 2019. – № 36. – Ст. 1291.

369. Рішення Конституційного Суду України від 4 червня 2019 року № 2-р/2019 у справі за конституційними поданнями 45 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України "Про пенсійне забезпечення" та 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законів України "Про пенсійне забезпечення", "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи", "Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб", "Про державну службу", "Про судову експертизу", "Про Національний банк України", "Про службу в органах місцевого самоврядування", "Про статус народного депутата України", "Про дипломатичну службу", "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", "Про Кабінет Міністрів України", "Про прокуратуру", а також Положення про помічника-консультанта народного депутата України, затвердженого Постановою Верховної Ради України від 13 жовтня 1995 року № 379/95-ВР // Офіційний вісник України. – 2019. – № 53. – Ст. 1849.

370. Рішення Конституційного Суду України від 6 червня 2019 року № 3-р/2019 у справі за конституційними поданнями Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та 65 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 5 частини першої статті 3, абзацу третього частини третьої статті 45 Закону України "Про запобігання корупції", пункту 2 розділу II "Прикінцеві положення" Закону України "Про внесення змін до деяких законів України щодо особливостей фінансового контролю окремих категорій посадових осіб" // Офіційний вісник України. – 2019. – № 51. – Ст. 1752.

371. Рішення Конституційного Суду України від 13 червня 2019 року № 5-р/2019 у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 1, пункту 2 частини першої статті 4, частини першої, абзаців першого, другого частини другої статті 5, абзаців другого, третього, четвертого, п'ятого, тридцять дев'ятого, сорокового частини третьої, частини шостої статті 8 Закону України "Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг" (справа про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг) // Офіційний вісник України. – 2019. – № 56. – Ст. 1949.

372. Рішення Конституційного Суду України від 20 червня 2019 року № 6-р/2019 у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України "Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів" // Офіційний вісник України. – 2019. – № 57. – Ст. 1984.

373. Рішення Конституційного Суду України від 16 липня 2019 року № 9-р/2019 у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки" // Офіційний вісник України. – 2019. – № 62. – Ст. 2163.

374. Рішення Конституційного Суду України від 16 липня 2019 року № 10-р/2019 у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про освіту" // Офіційний вісник України. – 2019. – № 62. – Ст. 2164.

375. Рішення Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 3 грудня 2004 року (справа про факти системного і грубого порушення принципів і засад виборчого процесу при повторному голосуванні з виборів Президента України від 21 листопада 2004 року) // Урядовий кур'єр. – 2004. – № 234. – С. 4.

376. Рогач О. Я. Кодифікаційні акти в системі законодавства України / О. Я. Рогач, Ю. М. Бисага. – Ужгород : Вид-во "Ліра", 2005. – 124 с.

377. Савченко Л. А. Правовий статус Рахункової палати України : монографія / Л. А. Савченко. – Ірпінь : АДПС України, 2002. – 131 с.

378. Савчин М. В. Конституційне право України : підручник / М. В. Савчин ; відп. ред. проф., д-р юрид. наук М. О. Баймуратов. – Київ : Правова єдність, 2009. – 1008 с.

379. Савчин М. В. Конституціоналізм і природа конституції : монографія / М. В. Савчин. – Ужгород : Поліграфцентр "Ліра", 2009. – 372 с.

380. Селіванов А. О. Верховенство права в конституційному правосудді: аналіз конституційної юрисдикції / А. О. Селіванов. – Київ; Харків : Акад. прав. наук України, 2006. – 400 с.

381. Селіванов А. О. Конституційні проблеми в сучасній теорії права. Доктрина стабільності та охорони Конституції України в контексті її модернізації та ефективного конституційного правосуддя / А. О. Селіванов. – Київ : Логос, 2012. – 152 с.

382. Селіванов А. О. Наукові погляди на сучасні конституційні процеси : монографія / А. О. Селіванов. – Київ : Логос, 2014. – 131 с.

383. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21–22. – Ст. 135.

384. Сиракузские принципы толкования ограничений и отступлений от положений Международного пакта о гражданских и политических правах от 1984 года / пер. на рус. яз. Л. Н. Шестакова // Вестник МГУ. – Серия 11. – Право. – 1992. – № 4. – С. 59–69.

385. Совгиря О. В. Конституційне право України. Повний курс : навч. посіб. / О. В. Совгиря, Н. Г. Шукліна. – Київ : Юрінком Інтер, 2018. – 556 с.

386. Совгиря О. В. Конституційно-правовий статус Кабінету Міністрів України: сучасний стан та тенденції розвитку / О. В. Совгиря. – Київ : Юрінком Інтер, 2012. – 464 с.

387. Совгиря О. В. Конституційно-процесуальне право України : навч. посіб. / О. В. Совгиря. – Київ : Юрінком Інтер, 2010. – 536 с.

388. Совгиря О. В. Правовий статус парламентської опозиції : навч. посіб. для студ. ВНЗ / О. В. Совгиря. – Київ : Центр навчальної літератури, 2006. – 262 с.

389. Сравнительное избирательное право : учеб. пособ. / А. С. Автономов, Ю. А. Веденеев, В. В. Луговой. – Москва : Изд-во НОРМА, 2003. – 208 с.

390. Статут Організації Об'єднаних Націй: підписаний 26 червня 1945 року, набув чинності 24 жовтня 1945 року // Международные акты о правах человека : сб. документов. – Москва : ИГ НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – С. 37–38.

391. Статут Ради Європи від 5 травня 1949 року // Международные акты о правах человека : сб. документов. – Москва : ИГ НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – С. 537–539.

392. Стрельцова О. В. Конституціоналізація процесу асоціації України з Європейським Союзом: теорія та практика : монографія / О. В. Стрельцова ; за наук. ред. О. В. Марцеляка. – Київ : Алеута, 2017. – 532 с.

393. Стрижак А. А. Конституція України в актах Конституційного Суду України (аналіт. огляд та комент.) / А. А. Стрижак. – Київ : Ін Юре, 2010. – 631 с.

394. Сушинський О. І. Контроль у сфері публічної влади: теоретико-методологічні та організаційно-правові аспекти : монографія / О. І. Сушинський. – Львів : ЛРІДУ УАДУ, 2002. – 468 с.

395. Територіальна громада: управління розвитком : монографія / С. І. Чернов [та ін.] ; за ред. : Ю. О. Куц, О. В. Решеvecь. – Харків : Константа, 2013. – 540 с.

396. Територіальна організація влади в Україні: статус і повноваження місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування / А. П. Заєць (ред.), О. М. Семьоркіна (уклад.). – Київ : Ін Юре, 2002. – 928 с.

397. Тодыка Ю. Н. Выборы народных депутатов Украины : конституционно-правовой аспект / Ю. Н. Тодыка, В. Д. Яворский. – Харьков : Факт, 1998. – 176 с.

398. Тодыка Ю. Н. Гражданство Украины: конституционно-правовой аспект : учеб. пособ. / Ю. Н. Тодыка. – Харьков : Факт, 2002. – 154 с.

399. Тодыка Ю. Н. Конституционно-правовой статус иностранцев и беженцев в Украине: учеб. пособ. / Ю. Н. Тодыка. – Харьков : Факт, 1999. – 103 с.

400. Тодыка Ю. Н. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине / Ю. Н. Тодыка, О. Ю. Тодыка. – Киев : Ін Юре, 2004. – 367 с.

401. Тодыка Ю. Н. Конституция Украины – Основной Закон государства и общества / Ю. Н. Тодыка. – Харьков : Факт, 2001. – 382 с.

402. Тодыка Ю. Н. Основы конституционного строя Украины / Ю. Н. Тодыка. – Харьков : Факт, 1999. – 319 с.

403. Тодыка Ю. Н. Президент Украины: конституционно-правовой статус / Ю. Н. Тодыка, В. Д. Яворский. – Харьков : Факт, 1999. – 256 с.

404. Тодыка Ю. Н. Толкование Конституции и законов Украины: теория и практика / Ю. Н. Тодыка. – Харьков : Факт, 2003. – 328 с.

405. Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням 52 народних депутатів України про офіційне тлумачення окремих положень Декларації про державний суверенітет України від 28 травня 2003 року № 31-у/2003 // Вісник Конституційного Суду України. – 2003. – № 5. – С. 89–90.

406. Федоренко В. Л. Конституційне право України : підручник / В. Л. Федоренко. – Київ : Ліра-К, 2016. – 616 с.

407. Федоренко В. Л. Система конституційного права України : теоретико-методологічні аспекти : монографія / В. Л. Федоренко. – Київ : Ліра-К, 2009. – 580 с.

408. Француз А. Й. Конституційно-правові основи демократичного розвитку політичної системи сучасної України: концептуальний та нормативний аналіз / А. Й. Француз. – Київ : Логос, 2005. – 515 с.
409. Хрестоматія з конституційного права України / упоряд. Ю. П. Битяк [та ін.]. – Харків : Ксилон, 2010. – 887 с.
410. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
411. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40–41; 42. – Ст. 492.
412. Цоклан В. І. Система сучасних джерел конституційного права України / В. І. Цоклан, В. Л. Федоренко; за ред. В. Л. Федоренка. – Київ : Ліра-К, 2009. – 400 с.
413. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн: Академ. курс : підручник / В. М. Шаповал. – Київ : ІнЮре, 2015. – 315 с.
414. Шаповал В. М. Парламентаризм і законодавчий процес в Україні : навч. посіб. / В. М. Шаповал, В. І. Борденюк, Г. С. Журавльова. – Київ : УАДУ, 2000. – 216 с.
415. Шведа Ю. Р. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні : монографія / Ю. Р. Шведа. – Львів : Б. в., 2010. – 462 с.
416. Шевчук С. Порівняльне прецедентне право з прав людини / С. Шевчук. – Київ : Реферат, 2002. – 344 с.
417. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні / С. Шевчук. – Київ : Реферат, 2007. – 640 с.
418. Шевчук С. Судовий захист з прав людини: практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції / С. Шевчук. – Київ : Реферат, 2007. – 848 с.
419. Шостий протокол до генеральної угоди про привілеї та імунітети Ради Європи від 5 березня 1996 року : ратифікований Законом України № 800-IV від 15 травня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 30. – Ст. 257.
420. Ющик О. І. Теоретичні основи законодавчого процесу : монографія / О. І. Ющик. – Київ : Парламентське вид-во, 2004. – 519 с.
421. Янчук А. О. Безпосереднє здійснення влади народом України (конституційно-правовий аналіз) : монографія / А. О. Янчук. – Кам'янець-Подільський : ТОВ "Рута", 2014. – 489 с.

422. Декларація прав осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин : Резолюція 36/55 Генеральної Асамблеї ООН від 25 листопада 1981 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_284#Text.

423. Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на ґрунті релігії і переконань : прийнято резолюцією 47/135 Генеральної Асамблеї ООН від 18 грудня 1992 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_318#Text.

424. Електронний довідник "Україна. Адміністративно-територіальний устрій" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://static.rada.gov.ua/zakon/new/NEWSAIT/ADM/zmist.html>.

425. Питання Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим : Указ Президента України від 17 жовтня 2019 року № 758/2019 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/758/2019#Text>.

426. Положення про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 12 березня 1981 року № 1654-Х [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1654-10#Text>.

427. Рішення Європейського суду з прав людини від 5 квітня 2005 року у справі "Невмержицький проти України" // Міністерство юстиції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://minjust.go.ua/0/164>.

428. Рішення Європейського суду з прав людини від 25 липня 2017 року у справі "Хлебик проти України" // Верховний Суд України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bit.ly/2sdsiyB>.

Зміст

Вступ.....	3
Розділ I. Конституційне право – базова галузь національного законодавства	5
1. Конституційне право України як провідна галузь національного права	5
1.1. Конституційне право України як галузь права та її місце в системі національного права України. Предмет і методи конституційного права України	5
1.2. Система галузі конституційного права України	7
1.3. Конституційно-правові відносини	7
1.4. Джерела конституційного права України	8
Контрольні запитання	9
2. Конституція України як Основний Закон держави та суспільства	9
2.1. Поняття та структура Конституції України	10
2.2. Функції, принципи та юридичні властивості Конституції України	11
Контрольні запитання	12
3. Засади конституційного ладу в Україні	13
3.1. Поняття та загальна характеристика засад конституційного ладу України	13
3.2. Сутність народного суверенітету та народовладдя. Форми демократії в Україні	14
3.3. Україна – суверенна, незалежна, демократична, соціальна та правова держава	15
3.4. Державні символи України	16
Контрольні запитання	16
4. Конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні	17
4.1. Основи правового статусу людини і громадянина як загальний конституційно-правовий інститут	17
4.2. Конституційні права і свободи людини і громадянина	20
4.3. Конституційні гарантії захисту прав і свобод людини і громадянина	23
4.4. Конституційні обов'язки людини і громадянина	24

4.5. Громадянство України: поняття, ознаки та принципи	25
4.6. Підстави набуття та припинення громадянства України	27
Контрольні запитання.....	34
5. Конституційні засади виборчого права та виборчої системи України. Референдум як форма безпосередньої демократії	35
5.1. Виборче право: поняття та принципи	35
5.2. Виборча система: поняття та види. Особливості виборчої системи України	36
5.3. Виборчий процес, його засади та етапи (стадії)	38
5.4. Референдум: поняття, соціальне значення та види. Правова основа референдумів в Україні	45
Контрольні запитання.....	47
6. Правовий статус політичних партій, громадських і релігійних організацій і засобів масової інформації	47
6.1. Правовий статус громадських об'єднань.....	48
6.2. Правовий статус політичних партій	53
6.3. Право людини на свободу світогляду і віросповідання	60
6.4. Правовий статус релігійних організацій, їх види. Принципи взаємовідносин держави та релігійних організацій.....	63
6.5. Поняття інформації, її види та конституційно-правове регулювання.....	67
6.6. Правовий статус друкованих та аудіовізуальних засобів масової інформації	72
Контрольні запитання.....	76
Розділ II. Органи державної влади та місцеве самоврядування в Україні. Територіальний устрій держави.....	77
7. Верховна Рада України	77
7.1. Конституційно-правовий статус Верховної Ради України: порядок формування, строк повноважень, функції Верховної Ради України	77
7.2. Органи та посадові особи Верховної Ради України.....	79
7.3. Компетенція та акти Верховної Ради України	81
7.4. Законодавчий процес: поняття та стадії.....	84
7.5. Правовий статус народного депутата України.....	86
7.6. Рахункова палата Верховної Ради України, її завдання, склад, порядок формування та повноваження	90

7.7. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини: порядок призначення та повноваження	94
Контрольні запитання.....	98
8. Конституційний статус Президента України	98
8.1. Правова природа, соціальне призначення і політична роль інституту глави держави	98
8.2. Порядок виборів Президента України	101
8.3. Компетенція Президента України. Акти Президента України	106
8.4. Офіс Президента України.....	108
Контрольні запитання.....	109
9. Кабінет Міністрів України та інші органи виконавчої влади України	110
9.1. Виконавча влада: поняття та система органів виконавчої влади України. Взаємодія виконавчої влади з іншими гілками влади	110
9.2. Конституційно-правовий статус Кабінету Міністрів України: структура, порядок формування, повноваження, акти.....	111
9.3. Конституційно-правовий статус інших центральних органів виконавчої влади: види органів, їх повноваження, акти.....	116
9.4. Конституційно-правовий статус місцевих державних адміністрацій: порядок формування, структура, повноваження та акти.....	119
Контрольні запитання.....	121
10. Конституційний статус органів суду та прокуратури	122
10.1. Загальна характеристика судової влади України. Поняття, завдання, конституційні принципи (засади) правосуддя в Україні	122
10.2. Правовий статус судді, гарантії його діяльності.....	126
10.3. Система судів загальної юрисдикції, їх компетенція	129
10.4. Правовий статус Конституційного Суду України і його повноваження	137
10.5. Порядок формування Конституційного Суду України	141
10.6. Правовий статус судді Конституційного Суду України	143

10.7. Організація діяльності Конституційного Суду України	148
10.8. Загальна характеристика форм звернення до Конституційного Суду України	153
10.9. Конституційний процес: загальна характеристика.....	157
10.10. Акти Конституційного Суду України	163
10.11. Правовий статус органів прокуратури	167
Контрольні запитання.....	172
11. Адміністративно-територіальний устрій України.....	173
11.1. Унітаризм як принцип основ конституційного ладу та його закріплення в Конституції України.....	173
11.2. Поняття, система та принципи адміністративно-територіального устрою України.....	175
11.3. Порядок утворення адміністративно-територіальних одиниць і зміни їх статусу.....	178
11.4. Поняття та особливості автономії в унітарній державі	179
11.5. Конституційно-правовий статус Автономної Республіки Крим	183
11.6. Правовий статус органів влади Автономної Республіки Крим та їх компетенція.....	188
Контрольні запитання.....	198
12. Конституційні засади місцевого самоврядування в Україні.....	198
12.1. Місьцеве самоврядування як конституційно-правовий інститут: поняття, природа та сутність	199
12.2. Система та принципи місцевого самоврядування України	200
12.3. Правовий статус органів місцевого самоврядування та їх повноваження	204
12.4. Матеріально-фінансова основа місцевого самоврядування.....	211
12.5. Гарантії місцевого самоврядування	214
Контрольні запитання.....	216
Рекомендована література.....	217

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Остапенко Олена Геннадіївна
Сергієнко Валерій Вікторович

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Навчальний посібник

Самостійне електронне текстове мережеве видання

Відповідальний за видання *В. В. Сергієнко*

Відповідальний редактор *М. М. Оленич*

Редактор *Н. І. Ганцевич*

Коректор *Н. І. Ганцевич*

План 2020 р. Поз. № 25-ЕНП. Обсяг 260 с.

Видавець і виготовлювач – ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 61166, м. Харків, просп. Науки, 9-А

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
ДК № 4853 від 20.02.2015 р.*